

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

TARİX VƏ ANTROPOLOGIYA

ƏFŞARLAR İMPERİYASI DÖVRÜNDƏ CƏNUBİ QAFQAZDA BAŞ VERƏN SİYASİ PROSESLƏRİN P.Q. BUTKOVUN TƏDQİQATINDA ŞƏRHİ

Aynurə ƏFƏNDİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: efendiyeva82@inbox.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Cənubi Qafqaz,
Nadir şah Əfşar,
Əfşarlar dövləti,
geosiyasi vəziyyət,
hərbi yürüşlər

XÜLASƏ

XVIII əsrin birinci yarısı Cənubi Qafqazın siyasi tarixində son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərlə səciyyələnirdi. Səfəvi imperiyasının tənəzzülü bölgədə dərin siyasi boşluq yaratmış, mövcud güc balansını pozmuş və Osmanlı ilə Rusiya imperiyaları arasında nüfuz uğrunda rəqabəti kəskin şəkildə gücləndirmişdi. Məhz belə gərgin və qeyri-sabit şəraitdə hakimiyyətə gələn Nadir şah Əfşar (1736–1747) region daxilində və qonşu imperiyalar müstəvisində dönüş yaradan fiqur kimi formalaşmışdır. Onun həyata keçirdiyi hərbi-siyasi islahatlar, mərkəzləşdirmə siyasəti və genişmiqyaslı yürüşləri həm Cənubi Qafqazın daxili siyasi dinamikasına, həm də daha geniş geosiyasi mühitə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Nadir şahın hərbi kampaniyaları Cənubi Qafqazın siyasi mənzərəsini yenidən formalaşdırmaqda və Osmanlı–Rusiya münasibətlərinin mahiyyətini müəyyən dərəcədə dəyişməkdə həlledici rol oynamışdır.

P. Q. Butkovun “1722–1803-cü illər üçün Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar” adlı əsəri bu dövrün hadisələrini Nadir şahın daxili idarəçilik modeli və xarici ekspansiya məqsədləri kontekstində hərtərəfli şəkildə təhlil edir. Təqdim olunan araşdırmanın məqsədi Butkovun Nadir şahın hərbi yürüşlərinə dair təsvirlərini və bu yürüşlərin Cənubi Qafqazın siyasi konfigurasiyasına təsirini elmi baxımdan qiymətləndirmək, onun təsvir etdiyi hadisələrin dövrün real tarixi prosesləri ilə nə dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirmək və bu məlumatların müasir tarixşünaslıqda necə şərh olunduğunu araşdırmaqdan ibarətdir.

GİRİŞ

Nadir xan Səfəvi dövlətinin süqutu və ölkənin geniş ərazilərinin yadelli qüvvələr tərəfindən işğal edildiyi son dərəcə mürəkkəb bir tarixi mərhələdə ölkənin taleyinə həlledici təsir göstərən şəxsiyyət kimi meydana çıxmışdı. O, hərbi-siyasi bacarığı, strateji düşüncə tərzini və təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində işğal altında olan Səfəvi torpaqlarının geri qaytarılması uğrunda uzunmüddətli və ardıcıl mübarizə aparmışdı. Nadir xanın yürüşləri nəticəsində Qafqazdan tutmuş Xorasanadək uzanan geniş bölgələrdə yadelli işğalına son qoyulmuş, əvvəlki Səfəvi sərhədlərinin böyük bir qismi bərpa edilmişdi. Bu uğurlar təkcə ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına deyil, həm də onun xalq arasında siyasi nüfuzunun və legitimliyinin artmasına xidmət etmişdi. Nadir xanın hərbi zəfərləri və dövlət daxilində nizam-intizamın bərpası onu taxt-taca iddia etmək baxımından Səfəvi şahzadələri ilə rəqabət apara biləcək qədər güclü şəxsə çevrilmiş, geniş ailə birliklərindən tutmuş tayfa başçılarına qədər müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrin dəstəyini təmin etmişdi.

1736-cı ilin yazında Nadir xan ölkənin siyasi strukturunu əsaslı şəkildə dəyişmək məqsədilə Araz və Kür çaylarının qovuşduğu Muğan düzündə möhtəşəm bir ümumimperiya qurultayı çağırdı. Bu qurultayda əyalət hakimləri, hərbi sərkərdələr, tayfa başçıları, din xadimləri və nüfuzlu zadəganlar iştirak edirdilər. Qurultayda Nadir xanın dövlət idarəçiliyi sahəsində fəaliyyəti, həyata keçirdiyi hərbi islahatlar və ölkəni dağınıq vəziyyətdən çıxarmaq sahəsində qazandığı nailiyyətlər geniş şəkildə müzakirə olundu. Nəticədə Nadir xan yekdilliklə şah elan olundu və bununla da Səfəvi sülaləsinin zəifləyərək faktiki olaraq fəaliyyətini dayandırıdığı bir şəraitdə yeni bir imperiyanın — Əfşarlar dövlətinin — əsası qoyuldu. Bu hadisə həm İranın daxili siyasi tarixində, həm də Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi geosiyasi mənzərəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

MÜZAKİRƏ

Nadir şah 1736–1747-ci illər arasında hakimiyyətdə olduğu dövrdə həyata keçirdiyi xarici siyasət vasitəsilə Səfəvilərdən daha geniş ərazilərə sahib olmağı hədəfləmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün o, ölkə daxilində hələ də köçəri həyat tərzini sürən böyük tayfa birliklərini özünə tabe etmişdir. Hərbi yürüşlər zamanı ələ keçirilən qənimətin bir hissəsini tayfa başçılarına verərək onların mövqelərini möhkəmləndirmişdir. Qənimətin əsas hissəsi əsgərlər arasında bölüşdürülmüş və bununla onların döyüş üçün lazım olan ləvazimatla təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Çünki mümkün daxili üsyanların qarşısının alınması və fəthlərin uğuru birbaşa ordunun gücündən asılı idi. 1735–1738-ci illər arasında üsyan qaldırmış Baxtiyari tayfaları da məhz intizamlı və güclü ordu vasitəsilə itaətə gətirilmişdir (Yılmaz, 2012, s. 148).

Rus burjua tarixçisi P. Q. Butkovun qeyd etdiyinə görə, Nadir şah Osmanlı imperiyası ilə müharibəni uğurla yekunlaşdırdıqdan sonra bir il ərzində dövlət idarəçiliyinin möhkəmləndirilməsi, ordunun yenidən təşkili və yeni hərbi-strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirmişdir (Бутков, 1869, ч. I, с. 207).

Butkovun qeyd etdiyinə görə, Nadir şah Osmanlı dövləti ilə sülh razılaşmasına nail olduqdan sonra xarici siyasət fəaliyyətində yeni istiqamətlər müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Müəllif yazır: “*O, ələ keçirdiyi hakimiyyəti yalnız daim onun ətrafında cəmlənmiş və müxtəlif bərbər tayfalardan toplanmış hərbi qüvvələrin dayağı hesabına saxlaya bilirdi. Bu ordunun mövcudluğunun təmin edilməsi isə ancaq onların mütəmadi olaraq müəyyən hədəflərə qarşı yönləndirilən hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsi və əldə olunacaq qənimət hesabına saxlanması ilə mümkün olurdu*” (Бутков, 1869, ч. I, с. 207-208).

Bu vaxt Qəndəhar əfqanlarının üsyanı və onların Moğol imperiyasının hökmdarı Məhəmməd tərəfindən dəstəklənməsi Nadir şahın diqqətini cənuba yönəltdi. 1738-ci ildə o, böyük hərbi qüvvə ilə Xorasana yürüş etdi, Qəndəhar qalasını ələ keçirdi və üsyanı amansızcasına yatırdı.

Nadir şah Qəndəharın mühasirəsi zamanı Dehliyəki Məhəmməd şahın yanına elçi göndərərək Əfqanıstandan Hindistan sərhədinə sığınan qaçqınların qəbul edilməməsini tələb etmişdi. Lakin Məhəmməd şah bu xəbərdarlığa məhəl qoymamış və müvafiq göstəriş verməmişdi. İkinci elçidən də nəticə əldə olunmadıqda, Nadir şah Əli Mərdan xan Şamlunu eyni tələblə Dehliyə göndərmiş, lakin bu dəfə də xəbərdarlıq nəzərə alınmamış, hətta elçi həbs edilmişdi. Məhəmməd şahın bu etinasızlığının əsas səbəbi, Nadirin Qəndəhar kimi möhkəm istehkamı ələ keçirə bilməyəcəyi və bundan dolayı Hindistana irəliləyə bilməyəcəyi qənaəti idi (Yılmaz, 2012, s. 155-156).

Butkov Nadir şahın 60 minlik ordu ilə Hindistan istiqamətində hərəkətə başladığını, 1739-cu ilin yanvarında İndus çayını keçərək, Moğol imperiyasının paytaxtı Dehlini mühasirəyə aldığını və qısa müddət ərzində şəhəri ələ keçirdiyini yazır [Butkov, c. I, s. 208]. Lakin digər mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, Moğol imperiyası qoşunları Nadir şahın irəliləyişinin qarşısını almaq məqsədilə Dehliyə təxminən 75 mil məsafədə yerləşən Karnal səmtində toplanmış və burada həlledici hərbi toqquşma baş vermişdir. Karnal döyüşündə moğol qüvvələrinin məğlubiyyətindən sonra Nadir şah Məhəmməd şahı da müşayiət etməklə 20 mart 1739-cu il tarixində Dehliyə daxil olmuşdur (Aksvörti, 2018, s. 258–265).

Butkovun verdiyi məlumata əsasən, Dehliyə baş vermiş qarışıqlıq zamanı 200 mindən artıq insan həlak olmuş, şəhər isə sistemli şəkildə talan edilmişdi. Nadir şah, Moğol hökmdarı ilə özünün müəyyən etdiyi şərtlər əsasında sülh müqaviləsi imzalamış və siyasi əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə oğullarından birinin Məhəmməd şahın qızı ilə evlənməsini təmin etmişdir. Müəllif bu yürüş nəticəsində Nadir şahın Hindistanın “hesabsız xəzinələri ilə” geri döndüyünü qeyd edir. Butkov yazır: “*Milotun qeyd etdiyinə görə, əldə olunan xəzinənin dəyəri təqribən 1800 milyon rubl təşkil etmişdir. Digər tədqiqatçılar Nadir şahın Hindistandan çıxardığı sərvətlərin dəyərinin təxminən 85 milyon funt-sterlinqə bərabər olduğunu, əlavə olaraq, 1000 fil, 7000 at, 10 min dəvə, eləcə də Hindistandan İrana köçürülən çoxsaylı zərgərlər, sənətkarlar və digər peşə sahibləri bu sərvətin əsas tərkib hissəsini təşkil etdiyini bildirirlər. Ümumən tədqiqatçılar arasında hökm sürən yekdil qənaət ondan ibarətdir ki, Nadir şah Hindistandan misilsiz miqyasda xəzinə əldə etmişdir*” (Бутков, 1869, ч. I, с. 208).

Eyni zamanda, Butkov bu hadisənin geosiyasi nəticələrinə də diqqət çəkir. O, qeyd edir ki, Nadir şahın Hindistan yürüşü regionda siyasi sabitliyi pozmaqla bərabər, Avropa dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərənin mövqeyini möhkəmləndirmişdi. Belə ki, Nadirin hərbi kampaniyalarının yaratdığı güc boşluğu və Moğol hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində ingilislər Benqal bölgəsini ələ keçirmək imkanına malik olmuşdur (Бутков, 1869, ч. I, с. 208)..

Butkovun məlumatına görə, Nadir şah səfərdən geri dönərkən onun topladığı böyük miqdardakı xəzinənin əhəmiyyətli hissəsi Maratx dəstələrinin quldur basqınları nəticəsində qarət edilmiş, bir hissəsi öz əsgərləri tərəfindən mənimsənilmişdir. Bundan əlavə, həmin sərvətin müəyyən bir qismi çay keçidləri zamanı itkiyə məruz qalmışdır (Бутков, 1869, ч. I, с. 208). Buna bənzər məlumatı Aksvörti də vermişdi: *“Çinab çayını keçən zaman körpünün dəmir kəndirləri qırılmış, su qayıqlara dolmuş və bir hissə əsgər çaya düşərək boğulmuşdur. Hadisədən sonra qayıqlar, sallalar, canlı qüvvə və minik heyvanlarının nizama salınması tələb edilmiş, bu isə səfərin müddətini uzatmışdır. Nadir şah adamlarının və daşdıqları yüklərin yoxlanılmasını əmr etmiş, hər kəsin müəyyən olunmuş miqdardan artıq qənimət mənimsəməməsi barədə xəbərdarlıq etmişdir; buna baxmayaraq, bəzi hərbiçilər oğurladıqları qənimətləri torpağa basdırmaq və ya çaya atmaq yolunu seçmişdi”* (Aksvörti, 2018, s. 272).

Butkov, 1739-cu ilin aprel ayının sonunda Nadir şahın Dehlini tərk etməsi ilə bağlı məlumatında tarixi qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Arxiv və digər mənbələrə əsasən, Nadir şah şəhərdə 52 gün qalmış və Dehlini 16 may 1739-cu il tarixində tərk etmişdir (Tahirzadə, 2002, s. 26).

1740-cı ilin yazında Qəndəhara, daha sonra Herata qayıdan Nadir şah buradan Orta Asiya istiqamətində yeni yürüşə başladı. Butkovun məlumatına görə, o, əvvəl Xivəni, daha sonra isə Buxaranın bir hissəsini ələ keçirərək, burada öz qarnizonlarını yerləşdirdi. Bu yürüşlər nəticəsində Əfşar dövlətinin təsiri Səmərqəndədək uzanmışdı (Бутков, 1869, ч. I, с. 209).

Nadir şahın bu genişlənmə siyasəti Rusiya imperiyasında da ciddi narahatlıq doğurmuşdu. Butkov yazır ki, Orenburq xəttində Nadir şahın mümkün irəliləməsi ehtimalına qarşı fəvqəladə ehtiyat tədbirləri görülmüş, sərhəd qoşunları döyüş vəziyyətinə gətirilmişdi.

Butkovun məlumatına əsasən, Nadir şah 1740-cı ilin əvvəllərində Moğol üzərindəki qələbəsi haqqında məlumatı Peterburq sarayına çatdırmaq məqsədilə yaxın qohumu Sərdar xanı 16 min nəfərlik qoşun və 20 top ilə diplomatik səfirlik kimi göndərmişdi. Lakin Rusiya sarayı bu səfərin hərbi məqsədlərlə bağlı ola biləcəyindən ehtiyat etmiş, sərhədlərdə hərbi hazırlıqları gücləndirmişdi.

Butkov yazır: *“General-mayor Stepan Apraksin nümayəndə göndərərək bildirmişdir ki, Həştərxandan (bəlkə Kızılyardan) Moskva istiqamətinə qədər uzanan geniş çöllərdən keçilməsi səbəbindən bu qədər insan üçün ərzaq və yem təmin etmək mümkün deyil, bu səbəbdən yalnız 3 min nəfərin səfərə çıxarılmasını, qalanların isə geridə saxlanılmasını tövsiyə etmişdir. Təklif səfiri dayandırmış və o, hökmdara məlumat göndərmişdir. Hökmdar səfirə göstəriş vermişdir ki, saraya qədər onu müşayiət edəcək şəxslərin sayı barədə rus komissarları ilə razılaşsın. Beləliklə, səfir yalnız 1741-ci ilin iyulun əvvəlində Peterburqa çatmışdır”* (Бутков, 1869, ч. I, с. 209). Butkov qeyd edir ki, səfirin 1741-ci ilin iyulunda paytaxta daxil olması “mükəmməl təntənə və diplomatik nümayiş” xarakteri daşıyırdı (Бутков, 1869, ч. I, с. 209).

Səfirin gətirdiyi hədiyyələr arasında 14 fil, çoxlu qiymətli daş-qaş və almazlar da var idi. O, imperatorun anası, hökmdar naibəsi Böyük knyaginya Annaya ünvanladığı nitqdə Nadir şahın Moğol imperiyasından əldə etdiyi qənimətləri Rusiya ilə bölüşmək istədiyini bildirmişdi. Bununla belə, Peterburq sarayında bu səfirliyin məqsədi ilə bağlı şübhələr mövcud idi. Butkov yazır ki, bəzi dövlət xadimləri Nadir şahın əsl niyyətinin Həştərxanı ələ keçirmək və Rusiyanın zəif sərhədlərindən istifadə etməklə öz nüfuzunu şimala qədər genişləndirmək olduğundan ehtiyat edirdilər.

Müəllif həmçinin maraqlı bir məqamı vurğulayır: Nadir şahın imperatriça Yelizaveta Petrovna ilə evlənmək təklifi və xristianlığı qəbul edəcəyinə dair vədi də bu səfirliyin qeyri-adi xarakterini göstərirdi. Butkov qeyd edir ki, həmin dövrdə Nadir şahın yaşı artıq altmışa yaxın idi və bu təklif Rusiya sarayında qəti şəkildə qəbul edilməmişdi (Бутков, 1869, ч. I, с. 210). Butkov tərəfindən təqdim edilən bu məlumatın doğruluğu digər mənbələrdə təsdiqlənmir və mövcud elmi ədəbiyyat çərçivəsində rast gəlinmir.

Nadir şahın 1738–1741-ci illərdəki yürüşləri onun hərbi istedadını və hakimiyyət ambisiyalarını nümayiş etdirsə də, uzunmüddətli siyasi sabitlik gətirmədi. Butkovun təhlilinə əsasən demək olar ki, bu ekspansiyalar Əfşarlar imperiyasının sərhədlərini genişləndirmiş, lakin iqtisadi və sosial baxımdan onu zəiflətdi. Nadir şahın Hindistan yürüşü qısa müddətli zənginlik gətirsə də, ordunun nizam-intizamının pozulması və daxili iğtişaşların artması ilə nəticələndi.

P.Q.Butkovun əsərində Nadir şahın fəaliyyəti yalnız Qafqaz tarixi kontekstində deyil, həm də beynəlxalq münasibətlər sisteminin dinamikasında qiymətləndirilir. Belə ki, onun yürüşləri həm Rusiya, həm Osmanlı, həm də İngiltərə kimi böyük dövlətlərin siyasətinə birbaşa təsir göstərmiş, Cənubi və Orta Asiyada güc balansını yenidən formalaşdırmışdı.

XVIII əsrin ortalarında Nadir şahın Şimali Qafqaz istiqamətində həyata keçirdiyi hərbi yürüşlər onun imperiya miqyaslı ekspansionist siyasətinin mühüm mərhələsini təşkil etmişdir. P. Q. Butkovun məlumatına əsasən, şahın sözügedən hərbi yürüşlərə başlamasının birbaşa səbəbi Dağıstan tayfalarının — xüsusilə ləzgilərin və dağıstanlıların Gürcüstan əyalətlərinə ardıcıl basqınlar edərək həmin əraziləri talan etməsi olmuşdur. Bu hadisələr Nadirin Hindistan səfəri zamanı baş vermiş, nəticədə bölgədə yaranan hakimiyyət boşluğu Şimali Qafqaz xalqlarının fəallaşmasına şərait yaratmışdır (Бытков, 1869, ч. I, с. 210–211).

Butkov yazır ki, Nadirin qardaşı İbrahim xan Gəncə və Şirvan istiqamətində hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etsə də, ləzgilər və onların müttəfiqləri qarşısında ağır itkilər vermiş, nəticədə döyüşlərdə həlak olmuşdur. Bu hadisə Nadir şah üçün həm hərbi, həm də siyasi baxımdan ciddi zərbə olmuş, onun Qafqaz siyasətində daha sərt və intiqam yönümlü addımlar atmasına səbəb yaratmışdır. Butkovun qeyd etdiyi kimi, məhz bu hadisədən sonra Nadir şah Dağıstanın tam təbə etdirilməsi məqsədilə 1741-ci ildə böyük bir ordu ilə Qəzvindən Qafqaz istiqamətində yürüşə çıxmışdır (Бытков, 1869, ч. I, с. 211).

Müəllifin təsvirindən aydın olur ki, Nadir şahın Dağıstan yürüşünün motivləri təkcə hərbi xarakter daşıyırdı. O, bu yürüşlə həm də bölgədə rus təsirini məhdudlaşdırmaq, həm də İranın Şimali Qafqaz üzərində hegemonluğunu bərpa etmək niyyətində idi. Butkovun qeydlərinə görə, Avropa saraylarında — xüsusilə Fransada — bu yürüşün Rusiya ilə potensial qarşıdurmaya səbəb ola biləcəyi barədə müzakirələr aparılırdı (Бытков, 1869, ч. I, с. 211). Beləliklə, Nadirin hərbi əməliyyatları təkcə lokal üsyanların yatırılması kimi deyil, həm də geosiyasi mahiyyət daşıyan, imperiya səviyyəli strategiyanın tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Bununla belə, Butkov Nadirin yürüşünün son dərəcə uğursuz nəticələr verdiyini vurğulayır. Dağlıq relyef, sərt iqlim, ərzaq çatışmazlığı, həmçinin yerli tayfaların partizan müharibəsi şah ordusunu zəiflətməmiş, taun kimi xəstəliklərin yayılması isə vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Nadirin ordusunun ərzaq təminatında yaranan böhran nəticəsində şahın ordusu ciddi itkilər vermişdi. Müəllif qeyd edir ki, bu dövrdə Nadirin Dərbənd yaxınlığında saldıq düşərgə "İran-xərab" adlandırılırdı — yəni "İranın məhvi" və ya "viran edilməsi" mənasını ifadə edir. Bu ad ona görə verilmişdir ki, Nadir öz düşərgəsini bu dar keçiddə yerləşdirdiyi zaman qoşun üçün ərzağın İranın daxili bölgələrindən buraya çatdırılması son dərəcə çətinliklə həyata keçirilirdi. Bununla belə, ləzgilər bu əraziyə də mütəmadi olaraq hücum edir, qamışlıqların arxasında gizlənərək yoldan keçənləri talayır, əsir götürür və qətlə yetirirdilər (Бытков, 1869, ч. I, с. 212–213). Aksvörti də adın bu cür istehsalı olmasının həqiqətə çevrilərək, Nadirin təssəvvür belə etməyəcəyi qədər haqlı olduğunu sübuta yetirdiyini vurğulayır" (Aksvörti, 2018, s. 310).

Nadir şahın 1742-ci ilin yay və payız aylarında yenidən Dağıstan ərazisində apardığı döyüşlər də uğursuz olmuşdur. Onun Avar xanlığına qarşı hücumları, Tibel kəndinin mühasirəsi və Qaraqaytaq istiqamətindəki əməliyyatları nəticəsiz qalmışdır. Üstəlik, şah ordusunda daxili nizam-intizamın pozulması və Rzaqulu Mirzə ilə bağlı hadisə Nadirin siyasi və mədəni vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Oğlunun sui-qəsd cəhdinə görə görmə qabiliyyətindən məhrum edilməsi, Butkovun yazdığı kimi, şahın psixoloji durumunda dərin sarsıntı yaratmış, üç gün öz hərəmindən çıxmamışdı. Butkov yazır: "*Nadir Şah üç gün ərzində qəm-qüssə içində hərəmindən çıxmıdı, çünki Rzaqulu Mirzə taxtının ən layiqli varisi idi. Məyusluqdan özünü hərbi əməliyyatlarla rahatlatmaq məqsədilə noyabr ayında Qaraqaytağa yürüş etdi, lakin burada məğlub oldu.*" (Бытков, 1869, ч. I, с. 218).

Bu baxımdan, Nadirin Dağıstan yürüşü həm strateji, həm hərbi, həm də psixoloji baxımdan onun hakimiyyətinin dönüm nöqtəsi sayılır. Əgər Hindistan yürüşü onun gücünün zirvəsini təcəssüm etdirirdisə, Dağıstan yürüşü bu gücün sarsılmasının, ordunun tənəzzülünün başlanğıcı olmuşdur.

Nadir şahın 1741–1742-ci illərdə Dağıstana yürüşü Əfşar imperiyasının hərbi ekspansiyasının son cəhdlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu yürüş bir tərəfdən Qafqaz xalqlarının müstəqillik uğrunda dirənişini, digər tərəfdən isə imperiyanın daxilində böhranların kəskinləşməsini nümayiş etdirir. Butkovun əsərində həmin hadisələrin geniş və təfərrüatlı şəkildə təsvir edilməsi, bir tərəfdən, Rusiya tarixşünaslığında Qafqaz məsələsinin konseptual çərçivəsini, ideoloji meyillərini nümayiş etdirirsə, digər tərəfdən isə Nadir şahın Qafqaz siyasətinin real-geosiyasi nəticələrinin elmi rekonstruksiyası və analitik qiymətləndirilməsi üçün dəyərli faktoloji baza formalaşdırır.

1743-cü ilin fevral ayında Nadir şah həm Türkiyə, həm də İran daxilində qarşılaşdığı təhlükələr barədə məlumat aldı. O, sərhədlərdə, xüsusən Ərzurum, Qars və Bağdad bölgələrində türk qoşunlarının İran ərazisinə hücum etmək üçün artırıldığını öyrəndi. Eyni zamanda, Xorasandan oğlu Nəsrullah Mirzənin nəzarətində olan Xivə və Buxaralıların üsyan etdiyi və Nadirin Buxarada saxladığı qarnizonunu məhv etdikləri, eləcə də İran vilayətlərinə (Əfşar imperiyasına) hücum etməyi planlaşdırdıqları məlum oldu. (Бытков, 1869, ч. I, с. 226).

Bu cür təhdidedici məlumatların əldə olunması Nadir şahı həmin ilin fevralında İran ərazisinə geri dönüş hərbi kampaniyasını başlatmağa vadar etdi. Onun Şimali Dağıstanda apardığı iki illik səylərin nəticələri yalnız girovların (“amanat”) alınması və Qaraqaytaq, Qaraquraş, Tsudaxar, Aquşa və qismən Qumuq tayfalarının tabe edilməsi ilə məhdudlaşdı. Lakin Qazıqumuq, Canqutay, Avar (şamxal) və digər dağıstanlılar onun hakimiyyətini tanımamışdır (Бытков, 1869, ч. I, с. 226).

Nadir şahın Dağıstandan geri dönüşü zamanı, Dərbənddə bir qoşun korpusu və ona tabe olan xalqların idarəsi üçün Əbdal Qani xan təyin edildi. Şah özünə məxsus qızıl ehtiyatlarını, qiymətli qab-qacağı və digər dəyərli əşyaları iyirmi dəvədən ibarət karvanla Muğan düzünə göndərdi. Maddi sərvətlərin digər hissəsi – xüsusilə də iri həcmli mallar – təhlükəsizlik və saxlanma baxımından daha əlverişli hesab edilən Xorasandakı Hilat qalasına yola salındı. Sonradan şah özü qoşunlarla birlikdə Dərbənddən Muğan düzünə hərəkət etdi. Bu dövrdə sərt qış şəraiti, ərzaq çatışmazlığı və yüksək itki nəticəsində orduda böyük çətinliklər meydana gəldi. İnsan və mal-qaranın tələfi o qədər ciddi idi ki, Samur çayından Şabrana qədər 55 verstlik yol boyunca insan meyitləri və leşlərlə örtülmüşdü; eyni zamanda şahın öz axurundan 1000-dən çox qatır yolda həlak olmuş, aclıq və soyuqdan xeyli insan ölmüşdü (Бытков, 1869, ч. I, с. 227).

Təxminən 1743-cü il martın 20-də Nadir Şah Muğan düzünə daxil oldu. Burada o, həm insan qüvvəsinin və təsərrüfat ehtiyatlarının bərpası ilə məşğul olur, həm də Osmanlı dövlətinə qarşı nəzərdə tutulan hərbi əməliyyatların hazırlıq mərhələlərini həyata keçirirdi. Bir ay sonra şah Muğan düzündən Təbrizə qalxdı və burada türklərə qarşı müharibəyə başlamağı planlaşdırdı. Butkov yazır: *“Onun strateji məqsədləri arasında İstanbulu ələ keçirərək özünü türk sultanı elan etmək və oğlu Nəsrullah mirzəni İran şahı təyin etmək, daha sonra isə Rusiyaya qarşı da hərbi əməliyyatlara başlamaq nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 1743-cü ilin sonuna qədər Nadirin ciddi hərbi hərəkətləri müşahidə olunmamışdı”* (Бытков, 1869, ч. I, с. 227).

Butkovun qeyd etdiyi kimi, Nadir şah Xəzər dənizində Avropa üsulu ilə gəmilər inşa etmək üçün də səylər göstərmişdir. İngilis kapitanı Elton 1737–1738-ci illərdə Orenburq Komissiyasında çalışmış, həmçinin Gilanda faktorluq yaratmışdır. Nadir 1743-cü ildə Eltonu öz xidmətinə cəlb edərək, onun vasitəsilə qoşun və ərzağın daşınmasında və Xəzər dənizində hərbi əməliyyatlarda dəstək almağı planlamışdır. Elton Nadirə öz gəmisi ilə ərzaq və qoşunları rus tərəfinə çatdırmaq imkanını təklif etmişdir (Бытков, 1869, ч. I, с. 221–222).

Nikolas Qvosdevin məlumatına görə, Nadir Şah Teymurazın nümayiş etdirdiyi sədaqəti nəzərə alaraq onu Kaxetiyanın legitim hökmdarı kimi təsdiqləmiş və əlavə olaraq Kartlinin əsas inzibati bölgələrindən biri olan Aragvinin idarəçiliyini də onun ixtiyarına vermişdir. Bunun müqabilində Teymurazın oğlu İrakli Nadir şahın xidmətinə daxil olmuş, 1739-cu ildə isə Hindistana yürüşü zamanı onun hərbi komandanlarından biri qismində çıxış edərək şah ordusunda mühüm rol oynamışdır (Qvosdev, 2000, p.15).

Türk (Osmanlı) qoşunlarının Kartlini ələ keçirmək cəhdləri davam edərkən, Ruisi türk qüvvələrinin nəzarətinə keçmiş, farslar isə Qori şəhərini işğal etmişdilər. Osmanlı tərəfi müəyyən məbləğdə maliyyə vəsaitini Dağıstana yönəldərək ləzgi hərbi qüvvələrini muzzdlu şəkildə cəlb etmək və onları öz siyasi-hərbi maraqları istiqamətində səfərbər etmək niyyətində idi. Bu xəbəri eşidən Kaxetiya çarı Teymuraz oğlu İrakliyə, müvafiq tədbirlər görməyi əmr etdi. İrakli qoşun toplayaraq Araqvi çayı yaxınlığında türklərə hücum etdi, onları dağıtdı və xeyli miqdarda türk xəzinəsini ələ keçirdi. Beləliklə, 1744-cü ildə şah Nadir Kartli krallığını Teymuraza verdi, Kaxetiyada isə oğlu İrakliyi kral təyin etdi. Nadir Teymuraza taxt-tac mərasiminin təşkilinə icazə verdi və tacqoyma mərasimində iştirak etmək üçün bir çox tanınmış şəxsləri xüsusi olaraq mərasimə göndərdi (Бытков, 1869, ч. I, с. 230). Rayfield 1745-ci il 1 oktyabr tarixində Mtsxetada keçirilmiş birgə tacqoyma mərasimi ilk dəfə olaraq fars şahının (Nadir şah) Gürcüstanın xristian monarxlarını tam şəkildə tanıması faktını rəsmi şəkildə təsdiq etdiyini bildirir (Rayfield, 2012, p.233). Baumerin də qeyd etdiyi kimi, Nadir şahın həyata keçirdiyi siyasi tədbirlər Kartli və Kaxetyanın sonrakı dövrdə birləşməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Tədqiqatçının fikrincə, xüsusilə də 1762-ci ildə II İraklinin atasının vəfatından sonra Kartlini irsən əldə etməsi nəticəsində baş verən siyasi konsolidasiya müəyyən mənada Nadir şah dövründə qurulan nizamın və regiondakı güc balansının təsiri ilə mümkün olmuşdur (Baumer, 2024, p. 108).

Kartlidə güclü təsirə malik olan knyaz Qivi Amilaxvari, Rusiyada yaşayan VI Vaxtanq nəslinə sadıqlığı ilə seçilirdi və həmin dövrdə şahzadə Bakarın (Kartlinin qanuni varisi) naibi kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu səbəbdən, o, Kaxetiya çarı II Teymurazın 1744-cü ildə Kartli üzərində hökmranlıq etməsinə ciddi şəkildə əngəl olmuşdur. Eyni zamanda, knyaz Qivi Amilaxvari Osmanlı tərəfinə meyilli olub, Surami qalasını onların nəzarətində saxlayırdı. Çar Teymuraz isə qalaya təsir göstərmək məqsədilə müəyyən hərbi tədbirlər tətbiq etmiş, barıtdan istifadə edərək onun müdafiəsini zəiflədirmişdir (Бытков, 1869, ч. I, с. 228-229). Qvosdev də bu haqda məlumat verərək bildirir ki, knyaz Qivi Amilaxvari bir qrup zadəganlarla birlikdə həm Nadir şahı, həm də Teymuraza sədaqətindən imtina etdi və VI Vaxtanqın oğlu Bakarın taxta çıxarılması məqsədilə Osmanlı sarayına müracət etmişdi (Qvosdev, 2000, p.15).

1745-ci ildə Surami beş ay müddətinə mühasirədə saxlanılmışdı; bu prosesin sonunda Teymuraz qalaya rəhbərlik edən və üsyançıların sonuncusu hesab olunan Givi Amilaxvarini İrana (Nadir şahı) təhvil vermişdir (Rayfield, 2012, p.233).

Nadir şah Amilaxvarinin cəzalandırılması məsələsində ona iki alternativ təqdim etmişdi: fiziki cəza kimi korluğa məhkum edilmək və ya İrana sürgün olunmaq. Amilaxvari ilkin olaraq korluq cəzasını qəbul etsə də, qərar sonradan dəyişdirilmiş və o, sürgünə göndərilmişdir. İran ərazisinə aparıldıqdan sonra Amilaxvari islamı qəbul etməyə məcbur edilmiş və daha sonra yenidən İran sarayının qvardiya komandanlığı vəzifəsinə təyin olunmuşdur (Чапичадзе, 2016, с. 154).

Nadir şah hakimiyyətinin son illərində həyata keçirdiyi siyasətlər nəticəsində xalqın ciddi narazılığına səbəb olmuş, ətrafında qorxu və dəhşət yaratmağa başlamışdı. Ölkənin müxtəlif bölgələrində əhali narazılığını üsyanlar vasitəsilə ifadə etməyə başlamışdır.

Butkovun məlumatına görə, Nadir şah 1747-ci ilin may ayının 7-dən 8-nə keçən gecə sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilmişdir. Bu sui-qəsdə həyata keçirən şəxslər arasında İrəvanlı Məhəmməd xan (keşikçi-başı), Urmiyalı Musa bəy, Afşar tayfasından Məhəmmədqulu xan yer almışdır. Müəllif hadisənin baş vermə səbəbini Nadir şahın ömrünün son illərində idarəçilik üslubunun daha da qəddar xarakter alması, tabe etdiyi xalqları dözülməz vergilərlə yükləməsi və sərt cəzalarla əzməsi ilə izah edir. (Бытков, 1869, ч. I, с. 232). Butkovun Nadir şahın öldürülməsi ilə bağlı təqdim etdiyi məlumat tarixi faktlarla tam üst-üstə düşmür. Mövcud elmi ədəbiyyatın əksəriyyətində bu hadisənin 1747-ci il 20 iyun tarixlərində baş verdiyi göstərilir.

Bu haqda ətraflı məlumat verən Ədalət Tahirzadə yazır ki, Nadir şahın yaxın qohumları — şəxsi mühafizə dəstəsinin rəhbəri Məhəmmədqulu xan Əfşar və saray işləri idarəsinin rəisi Saleh xan Qırıqlı Əfşar, eləcə də Məhəmməd bəy Qacar İrəvanlı, Musa bəy Əfşar və Qocu bəy Əfşar Urmiyalı onun əleyhinə fəaliyyət göstərirdilər. Bəzi mənbələrə əsasən, Əliqulu Mirzə gizli şəkildə bu şəxslərlə əlaqə quraraq əmisinə qarşı sui-qəsdlərin hazırlanmasına təşəbbüs göstərmiş və məhz onun təşəbbüsü ilə həmin cinayətkarlar 20 iyun 1747-ci ildə Nadir şahı qətlə yetirmişlər (Tahirzadə, 2002, s. 39).

NƏTİCƏ

Nadir şahın fəaliyyətləri onun həm müdrik dövlət xadimi, həm də sərkərdə kimi strateji qabiliyyətlərini nümayiş etdirir. O, Hindistan və Orta Asiya yürüşlərində böyük hərbi bacarıq göstərərək, yalnız regionda deyil, geniş coğrafiyada nüfuzunu möhkəmləndirmişdir. Şimali Qafqaz və Gürcüstan üzərində nüfuzunu genişləndirərkən təkcə hərbi gücündən istifadə etməmiş, həm də diplomatiya və yerli idarəçilik üsullarını ustalıqla tətbiq etmişdir. Qət edilən yürüşlər və yerli hakimlər, knyazlar və çarlarla qurulan müdrik münasibətlər göstərir ki, Nadir şah hər bir regionun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq məqsədyönlü və effektiv siyasət yürüdükdü. Bu baxımdan, Nadir şah Şərqi son sərkərdəsi olmaqla yanaşı, həm də Hindistan və Orta Asiya yürüşləri ilə genişləndirilmiş imperiya siyasətini həyata keçirən, müdrik və nüfuzlu bir dövlət xadimi kimi tarixi şəxsiyyət olaraq qiymətləndirilmiş, diplomatik ustalıqla öz dövründə tarixi bir lider olaraq seçilmişdir.

Akademik P.Q.Butkov, Rusiya maraqları prizmasından çıxış edərək Nadir şahın fəaliyyətini tənqid etməyə və bəzi mənfi məqamları vurğulamağa meylli olsa da, eyni zamanda müəllifin əsərlərində şahın hərbi sərkərdəlik qabiliyyətini, taktiki ustalıqlarını və diplomatik fəaliyyət sahəsindəki geniş bacarıqlarını obyektiv və detallı şəkildə təsvir etdiyi müşahidə olunur. Bu yanaşma Butkovun əsərinin Nadir şah dövrünün hərbi, siyasi və diplomatik aspektlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyətini artırmış olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aksvörti, M. (2018). Nadir Şah. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Baumer, C. (2024). History of the Caucasus. Volume Two: In the Shadow of Great Powers.
3. Бутков, П. Г. (1869). Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Ч. I. Типография Императорской Академии наук.
4. Чапичадзе, З. (2016). История Грузии: Популярные данные из европейских источников об этноистории Кавказа и ее роли в европейской цивилизации. Тбилиси.
5. Gvosdev, N. K. (2000). Imperial policies and perspectives towards Georgia, 1760–1819 St Antony's College, Oxford.
6. Rayfield, D. (2012). Edge of empires: A history of Georgia . Reaktion Books.
7. Tahirzadə, Ə. (2002). Nadir şah Əfşar (Tərcümeyi-hal öçərki). Bakı: Kür nəşriyyatı.
8. Yılmaz Karadeniz (2012) İran Tarihi (1700-1925) Selenge Yayınları İstanbul,

ABSTRACT

POLITICAL PROCESSES IN THE SOUTH CAUCASUS DURING THE AFSHAR EMPIRE PERIOD AS INTERPRETED IN P. G. BUTKOV'S RESEARCH

Aynura Afandiyeva

The first half of the eighteenth century was characterized by highly complex and contradictory developments in the political history of the South Caucasus. The decline of the Safavid Empire created a profound political vacuum, destabilizing the regional balance of power and intensifying the rivalry for dominance between the Ottoman and Russian Empires. It was under these turbulent circumstances that Nadir Shah Afshar (1736–1747) rose to power, emerging as a transformative figure whose military-political reforms and centralization policies exerted substantial influence on both the internal dynamics of the region and the broader geopolitical environment. His military campaigns played a decisive role in reshaping the political landscape of the South Caucasus and in redefining Russo-Ottoman interactions.

P. G. Butkov's work "Materials for the New History of the Caucasus, 1722–1803" provides a detailed examination of this period, analyzing the events in the context of Nadir Shah's domestic governance and external expansionist ambitions. The present study aims to critically evaluate Butkov's portrayal of Nadir Shah's campaigns and their repercussions for the political configuration of the South Caucasus, to assess the

extent to which his narrative corresponds with the historical realities of the era, and to determine how these accounts are interpreted and contextualized within contemporary historiography.

Keywords: *South Caucasus, Nadir Shah Afshar, Afsharid state, geopolitical situation, military campaigns*

АННОТАЦИЯ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В ПЕРИОД АФШАРСКОЙ ИМПЕРИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИССЛЕДОВАНИЙ П. Г. БУТКОВА

Айнура Афандиева

Первая половина XVIII века характеризовалась чрезвычайно сложными и противоречивыми процессами в политической истории Южного Кавказа. Упадок Сефевидской империи создал значительный политический вакуум, дестабилизировал региональный баланс сил и усилил соперничество за господство между Османской и Российскими империями. Именно в этих турбулентных условиях к власти пришёл Надир-шах Афшар (1736–1747), ставший преобразовательной фигурой, чьи военно-политические реформы и централизаторская политика оказали существенное влияние как на внутреннюю динамику региона, так и на более широкий геополитический контекст. Его военные походы сыграли решающую роль в переосмыслении политического ландшафта Южного Кавказа и в изменении характера российско-османских отношений.

Труд П. Г. Буткова «Материалы для новой истории Кавказа, 1722–1803» представляет собой подробный анализ данного периода, рассматривая события в контексте внутренней политики Надир-шаха и его внешнеэкспансионистских стремлений. Цель настоящего исследования — критически оценить трактовку Бутковым военных походов Надир-шаха и их влияние на политическую конфигурацию Южного Кавказа, определить степень соответствия его повествования реальным историческим процессам эпохи, а также исследовать интерпретацию этих событий в современной историографии.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Надир-шах Афшар, государство Афшаридов, геополитическая ситуация, военные походы*

MÖVLUD SÜLEYMANLININ “DƏYİRMAN” POVESTİNDƏ ARXETİPİK YADDAŞIN BƏRPASI

Əli HƏŞİMOV ¹, Sevinc QULİYEVA ¹

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.

*Yazışılan müəllif elihesimov@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

M.Süleymanlı,
“Dəyirman”,
arxetipik yaddaş,
ikiqütblü şəxsiyyət,
sosial-siyasi
gerçəklik, sosial-
psixoloji yanaşma,
mifopoetik dünya

XÜLASƏ

Məqalədə Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povesti tədqiqat obyektini kimi seçilmiş, əsərdə arxetipik yaddaşın bərpası problemi elmi-nəzəri aspektdən araşdırılmışdır. Tədqiqatda fərdi və kollektiv yaddaşın qarşılıqlı əlaqəsi, arxetipik yaddaşın itirilməsi və yenidən dirçəldilməsi prosesi bədii mətn kontekstində təhlil edilir. Povestdə təqdim olunan ikiqütblü və parçalanmış şəxsiyyət modeli tarixi yaddaşda formalaşmış qorxu sindromu ilə əlaqələndirilir və bu sindromun şəxsiyyətin psixoloji bütövlüyünə təsiri açıq şəkildə göstərilir.

Məqalədə həmçinin sosial-siyasi gerçəkliklərin insan şüuruna və davranışına təsiri sosial-psixoloji müstəvidə dəyərləndirilir, mifopoetik təfəkkürün tarixi yaddaşın bərpası və ya parçalanmasında oynadığı rol üzə çıxarılır. Müəllif povestdə mifdən bəhrələnmə, simvolik obrazlar və arxetipik motivlər vasitəsilə yaddaşın yenidən qurulması mexanizmini izah edir. Aparılan mühakimələr göstərir ki, “Dəyirman” povesti yaddaş, kimlik və tarixi şüur problemlərinin bədii ifadəsi baxımından mühüm ədəbi nümunədir.

GİRİŞ

Çağdaş nəsrşünaslıqda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də obrazın (qəhrəmanın) psixoanalitik düşüncə müstəvisindən yanaşdıqda arxetipik yaddaşın təsiri altında olan davranış modellərinin ümumiləşdirilməsidir. Psixoanalitik baxımdan yanaşdıqda arxetipik yaddaşın mahiyyəti müəllifin kollektiv şüursuzluqla qarşılıqlı təsirində özünü göstərir. Karl Yunqun nəzəriyyəsinə görə, arxetiplər “...kollektiv təhtəşüurun universal simvolları fərdi şüurun formalaşmasında və romanda hadisələrin simvolik təzahüründə böyük rol oynayır” (Jung, 1968, s. 152). Yunqdan fərqli olaraq Freyd arxetipik yaddaşının əsiri olan obrazı dəyərləndirmə vasitəsi kimi yazıçının arxetipik instiktlərini ön plana çəkir. Z.Freydin psixoanalitik nəzəriyyəsinə görə yazıçının “...arxetipik düşməni sıxışdırılmış instinktiv motivlərin və basdırılmış duyğuların simvolik ifadəsi vasitəsilə müəyyən edilir” (Freud, 1923, s. 65). Əslində, Lacana görə isə məsələ fərqli prizmadan baxış tələb edir. Beləliklə, Lacan vurğulayır ki, arxetipik bəpa mübarizələri həm fərdi, həm də sosial-linqvistik kontekstdə canlandırılır və yazıçının psixoloji təcrübəsi ilə həyata keçirilir. Lacana görə arxetipik yaddaşın bərpası prosesi “kollektiv həmkarlar arasında körpü rolunu oynayır” (Lacan, 1977, s. 89). Bu, romanın psixoloji realizmini gücləndirir, oxucuya qəhrəmanların daxili aləmini, onların münəqişələrini tarixi-sivil kontekstdə dərinlən dərk etməyi təmin edir.

Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povesti Azərbaycan ədəbiyyatında simvolik, mifik, psixoloji qatlarla zəngin olan dəyərli bədii nümunədir. Əsər, kəndlərdəki maddi-ruhani tənəzzül, insan ailələri arasında moral uçurum və unutulmuş kimi problemləri poetik dildə təqdim edir. Bu aspektdən yanaşsaq povestin qəhrəmanlarının yaşadıkları daxili çəkişmələr və qaranlıq xatirələr arxetipik yaddaşın qırılması və bərpası situasiyası çərçivəsində maraqlı analiz obyektinə çevrilə bilər. Tədqiqatımız zamanı “Dəyirman” povestində arxetipik yaddaşın bərpası prosesini psixoanalitik yanaşma çərçivəsində dəyərləndirəcəyik. Bu zaman diqqət edəcəyik: 1.Yaddaşın qırılması və travmatik unutulmuş motivləri; 2. Mifoloji və simvolik çağırışlar (arxetiplər); 3. Yaddaşın bərpası-sintez və identiklik yenidənqurulması.

TƏHLİL

Azərbaycan nəsrşünaslığında haqqında fərqli təzahürlər doğuran maraqlı bədii nümunələrdən biri də Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povestidir. Povestə psixanalitik təhlil müstəvisində yanaşdıqda maraqlı situativ məqamlar diqqəti cəlb edir. Belə ki, “Dəyirman” povestinin mifoloji qatları, folklor motivləri və simvolizmi haqqında çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur (Əliyeva, 2021). Eyni zamanda nəsrşünaslıqda nasirin yaradıcılığına dair, yaxud dövrün hər hansı problemini araşdıran dissertasiyalarda əsərin mənəvi-psixoloji aspektlərinə geniş yer verilib (Babayev, 2019). Əslində povestin mifoloji qatı, əsərdəki magiya ünsürləri psixanalitik oxuma üsulu ilə aşkara çıxarılabilir. Məsələyə fərqli rəqursdan baxdıqda aydın olur ki, povestdə arxetipik yaddaşın bərpası konsepti bu zaman dərinləşir. Povestin dəyərləndirilməsi zamanı arxetipik yaddaşın qırılması və travmatik unutmazlıq sindromu, mifoloji məkan və zamanı ehtiva edən simvollar, arxetipik çağırışlar, dəyirman, su, torpaq, toxum simvolları, yuxu, fantaziya kimi şüuraltı səhnələr, sintez və identikliyin yaddaşın bərpasındakı rolu, zamanın sinkretik dərki, kollektiv-mədəni unutmazlığın yaratdığı kimlik arayışları kimi tezislərin məhz psixanalitik dərki “Dəyirman” povestinin alt qatını görməyə imkan verir.

Psixanalitik yanaşmada yaddaşın qırılması (repressiya, repressiv unutmazlıq) travmatik hadisələrin şüuraltına itələnməsi ilə bağlıdır. Arxetipik yaddaş qatları olan kollektiv, mifik, mədəni yaddaş da fərdi travmalarla zədələnmə bilər. Povestdə yaddaşın qırılması bir neçə səviyyədə görünür: fərdi keçmişin məhv edilməsi, kollektiv yaddaşın aşınması və mədəni köklərin silinməsi.

Povestdən seçilmiş mətn strukturları deməyə əsas verir ki, M.Süleymanlı insanların maddi və mənəvi boşluq içində yaşadıklarını göstərir: “Dəyirman artıq dən üyütmürdü, insanlar orada toplanır, amma yalnız xatirələrini daşıyırdılar” (Süleymanlı, 1985, s. 52). Bu fraqment arxetipik yaddaşın silinmiş dəyirman simvolu ətrafında insanların xatirələrə tutunmasını göstərir. Dəyirman, bu simvolik məkan əvvəlcə məişət, dirlik mərkəzi idisə, zamanla yadlaşma və unudulma məkanına, unudulumaqda olan yaddaşın iztirablarının yaddaşa verdiyi əzabın ifadəçisinə çevrilir. Əsərdə ayrıca alkoqolizm, əxlaqi pozulma və mənəvi boşalma kimi motivlər yaddaşın dağıdıcı qüvvələri kimi təqdim edilir. Tənqidçi Vaqif Yusifli qeyd edir ki, “əsərdə sərxoşların, alkoqolizmə düşər olanların həyatı təsvir edilir, onların nə üçün bu dərddə tutulduqlarının səbəbi izah edilir” (Yusifli, kulis.az). Bu ifadə psixoloji yadlaşmanın və unutmazlığın sosial forma almış halı kimi özünün göstərir. Yaddaşın parçalanması həm də obrazların öz keçmişləri ilə əlaqələrinin kəsilməsi ilə müşayiət olunur. Bir sıra obrazlar səhv seçimləri səbəbilə öz köklərindən ayrı düşmüşlər. Müəllif obrazına günahkarlıq kompleksi müstəvisindən yanaşmır, postmodern diskursun təsiri ilə “açıq sual”la oxucusuna müraciət edir. Bu vəziyyət, arxetipik yaddaşın özü kimi folklor, mədəni simvol və kollektiv kodların unudulma təhlükəsi altında olduğunu göstərir.

Arxetipik yaddaşın bərpası prosesində əsərdə istifadə olunan simvol və mifoloji qatlar mühüm rol oynayır. Bu qatlar şüuraltından çağırış funksiyası kimi alqılanır, itmiş köklərə işarə edərək oxucunu yaddaşa istiqamətləndirir.

Dəyirman əsərin mərkəzi simvolu kimi həm fiziki, həm metaforik məkandır. Dəyirman əvvəlcə “dirlik” və “çörək” mənbəyi kimi anlaşılanırsa da zamanla pozulmuş sistemin, düzənin ifadəçisinə çevrilir. Tənqidi təfəkkürdə bu simvol sovet sisteminin çürümə məzərəsi kimi dərk olunub təqdim olunur: “Simvolik Dəyirman obrazı sovet rejiminin çürüməyə, çökməyə başladığını əks etdirir” (Məmmədov, 1987). Dəyirman, həmçinin bir arxetipik məkandır: o, torpaq, su, toxum və dövrilik motivlərini birləşdirir. Yəni insanla təbiət, keçmişlə gələcək arasında körpü rolunu daşıyır. Arxetip olaraq dəyirman “gücün, dövriliyin” simvoludur və yaddaşın hərəkətiliyini təmin edən vasitəçidir.

Povestdə su və torpaq elementləri tez-tez metafor kimi istifadə olunur. Su yaddaşı, torpaq kökləri, toxum gələcəyi ifadə edir. Mifopoetik düşüncədə su və torpaq elementləri kainatın yaradılışı, kökün və həyatın başlanğıcı ilə bağlıdır. Çünki bədii mətnə bu simvollar arxetipik yaddaş qatlarını oyadır. Povestin mifopotik stukturundan bəhs edən folklorşünas Sevinc Əliyeva qeyd edir ki, “Mifologizmlərin yazılı ədəbiyyatda istifadəsi ... xalqın mifik düşüncə sisteminin əsərə daxil edilməsinə şərait yaradır” (Əliyeva, 2021, 40). Bu fikir əsərdəki simvolizm qatının yaradılması üçün istifadə olunan mifoloji baza barədə impuls verir.

Povestdə diqqət mərkəzinə çəkmək istədiyimiz stukturdan gələn detallardan biri də yuxudur. Əsərdə yuxu və xəyali səhnələr obrazların iç dünyasını, gizli qorxularını və yaddaş qırıntılarını

açmağa xidmət edir. Bu baxımdan psixoanalitik metod yaddaşın arxetipik qatlarına, o cümlədən kollektiv qorxu və kollektiv arzulara toxunmağa imkan verir. Obrazların rəya sahələri keçmişlə indinin qarşılaşma məkanıdır. Belə səhnələrdə obrazlar ailə xatirələri, uşaq illəri və etnoqrafik motivlərlə qarşılaşırlar ki, bu da arxetipik yaddaş zonalarını yenidən oyadır.

Arxetipik yaddaşın bərpası yalnız keçmişin geri qaytarılması kimi dərk olunmur, həm də yeni yaddaş sintezidir, identikliyin yenidən qurulması prosesidir. Bu aspektdən yanaşdıqda “Dəyirman” povestində bir neçə səciyyəvi mərhələ izlənilə bilər. Povestdə çağırışlar, dialoq və zamanın sintezi kimi rakurslara nəzər yetirək. Simvolik çağırışlar (mifoloji motivlər, xəyali sahələr, rəmzi məkanlar) obrazları yaddaş qatlarına çağırır. Bu çağırışlara cavab olaraq obrazlar öz unutduqları, qovduqları, rədd etdikləri yaddaş qırıntılarını yenidən qəbul etməyə meyl göstərilir. Yaradılmış müərkəb situativ məqamda yaddaşını bərpa etməyə çalışan və çağıran obrazların çağırışları mifopotik dünyaya səyahətə də yol açır. Məsələn, obraz torpağı, dəyirman ətrafını, uşaq xatirələrini yenidən xatırlayaraq öz kimliyini bərpa etmək üçün çalışır ki, bu yaddaş bərpasının bir mərhələsidir. Yaddaşın bərpası povestdə dialoqlar, keçmişlə indinin qarışığı və zamanın qeyri-xronoloji istifadəsi vasitəsilə dramatikləşdirilir. Hadisələrin və bərpa prosesinin elementi olan xatirələrin paralel təqdimatı yaddaş qatlarının üst-üstə gəlməsini təmin edir. Oxucu üçün bərpa olunan yaddaş qatları arasında qarşılıqlı əlaqə formalaşır və bu, fərdi yaddaşla kollektiv yaddaş arasında “dialoq” mühiti yaradır. Bu dialoq eyni zamanda identifikasiya prosesini gücləndirir. Nəhayət, yaddaşın bərpası yalnız fərdi identikliklə məhdudlaşmır. Bu kollektiv və mədəni identikliklə birləşməlidir. “Dəyirman” povestində insan obrazları kəndin, ənənələrin, folklorun və yerli mədəni kodların xatırlanmasını tələb edirlər. Bu xatırlama həm fərdi, həm də milli yaddaşın sintezi deməkdir. Effektiv yaddaş bərpası obrazların yalnız öz keçmişlərini xatırlamaları ilə sərhədli deyil, eyni zamanda bu xatirələri mədəni kontekstlə uzlaşdırma bilmələri ilə də bağlıdır.

Povestdə psixoanalitik yanaşmanın verdiyi imkanlar çərçivəsindən baxdıqda bəlli arqumentlər diqqət mərkəzinə çəkilə bilər. Yazıçı, daha dəqiqi mətnin strukturu deyir ki,

1. Povestin simvolik-mifik qatları arxetipik yaddaşın çağırışını uğurla həyata keçirir;
2. Psixoanalitik oxumaya uyğun olan yuxu-fantaziya səhnələri yaddaşın bərpası prosesinə poetik qat qatır;

3. Kollektiv və fərdi yaddaşın sintezi ideyası mədəni kök və identləşmə ilə bağlı aktual suallara cavab arayışını həyata keçirə bilər;

4. Eyni zamanda əsərin mövzu və forması arasındakı bağlılıq oxucuya çoxqatlı təcrübə verir.

Mətnin strukturu onu da deyir ki,

1. Mətnin bəzi rəmzi qatları (simvollar, mifoloji motivlər) açıq interpretasiya tələb edir və oxucunun mifoloji təsəvvürlərindən asılıdır;

2. Psixoanalitik analiz bəzən mətnin konkret yerindən uzaqlaşaraq universal arxetip modellərinə də çox istinad edə bilər ki, bu da bədii detalın itirilməsi riskini artırır;

3. Bərpa prosesinin sonunda identikliyin tam şəkildə sabitləşməsi nadir halda gerçəkləşir, yəni açıq sonluq strateji olaraq qoruna bilər. Bu da perspektivdə bəzən oxucuda tamamlanmamışlıq hissi yarada bilər.

“Dəyirman” povestində diqqəti cəlb edən, üzərində dayanılası məqamlardan biri də şəxsiyyət və şəxsiyyətin qütbləşməsidir. Psixoanalizdə “ikiqütblü şəxsiyyət” fərdin içində bir-birinə zidd iki impulsun, dəyərin və ya mənəvi mərkəzin mübarizəsini bildirir. Freyd bunu id və superego qarşıdurması kimi izah edir, Yung isə bunu “kölgə arxetipi” ilə “şüurlu mən”in mübarizəsi adlandırır. Povestin mərkəzində duran insan obrazları sırasında xüsusilə kəndin sərxoşu, keçmiş dəyirmançı və ümumiyyətlə kənd camaatı dağılan dünyada öz kimlikləri ilə mübarizə aparırlar. Bu mübarizə həm daxili (vicdan – laqeydlik), həm xarici (ənənə – müasirlik) səviyyədə baş verir. Məsələn, “Dəyirman” dayanmışdı, amma insanların içində nəşə hələ üyünürdü...” (Süleymanlı, 1985, s. 74). Bu cümlə həm dəyirman (cəmiyyət, həyat mexanizmi), həm də insanın iç dünyası üçün metaforadır. Yəni xaricdə həyat dayanıb, amma içəridə, şüurun dərin qatlarında hələ hərəkət, təlatüm, ikiləşmə var. Burada bir qütbü keçmiş, yaddaş, mənəvi kök, digər qütbü bugünkü boşluq, yalançı həyat tərzini təşkil edir. Obrazlar bu iki qütb arasında təlatümdədirlər.

Povestdəki əsas obrazların timsalında ikiqütblülüyün konturlarına nəzər yetirək. Sərxoş obrazı (adətən dəyirman ətrafında dolaşan kişi) ikiqütblülüyün daşıyıcısıdır. O, həm öz keçmişinə bağlı, həm də keçmişindən qaçan biridir. O, həm xatirələrin daşıyıcısı, həm də xatirələri məhv edəndir. Freydin “id” (istək, impuls) və “superego” (vicdan, yasaqlar) qarşıdurması burada aydın hiss olunur: sərxoş impulsivdir, eyni zamanda içində bir günahkarlıq və utanc hissi də daşıyır. Bu, Yungun “kölgə arxetipi” ilə uyğun gəlir: obraz öz kölgəsini (qaranlıq tərəfini) tanımır, amma ondan qaça da bilmir. Müəllif sərxoş kişini xarakterizə edərkən yazır ki, “O, içdiyi hər qədəhdə nəyisə xatırlayırdı, amma nəyi- bunu özü də bilmirdi.” (Süleymanlı, 1985, s. 81). Bu cümlə repressiya və yaddaşın parçalanması metaforudur. Obraz özünün “unutmaq istədiyi” tərəfi ilə üz-üzədir. Eyni zamanda Sərxoş kişi özünün unutmaq istədiyi tərəfinin əsirinə çevrilə də bilmir.

Povestdə “Dəyirman” simvolik obraz kimi qarşımızdadır. Dəyirman özü də ikiqütblü simvoldur: bir tərəfdən yaradıcı güc (çörək, həyat, dövrən), digər tərəfdən çürümə və dağılma. Yəni həm “varlıq”, həm “yoxluq” eyni məxluqda şəkil alır. Psixanalitik baxımdan bu, insanın şüur və şüuraltı təbəqələrinin paralel yaşamasına bənzəyir:

- Şüurlu səviyyə: Dəyirman dayanıb, həyat bitib;
- Şüuraltı səviyyə: içəridə üyütmə (hərəkət, xatirə) davam edir.

Bu ikilik insanın öz iç dünyasındakı gərginliyi simvolizə edir, eyni zamanda dərkolunan ikiqütblülük yaradır. Povestdə şəxsiyyətə münasibətdə, obrazlara yanaşmada müşahidə etdiyimiz ikiqütblülük daha çox itməkdə olan mədəniyyətin arxetipik yaddaşda yaratdığı rezonansın təsiri ilə sosial-psixoloji mahiyyət qazanır. “Dəyirman” povestindəki obrazlar müstəvisində müşahidə olunan sosial-psixoloji ikiqütblülük daha dərin qatlarda sosial mühitin, cəmiyyətin problemi kimi dərk olunur. Əsərdə həmçinin cəmiyyətin özündə də ikiqütblü vəziyyət yaranmışdır:

- Ənənəvi kənd mədəniyyəti ilə Sovet modernizminin toqquşması;
- Ruhani-mənəvi dəyərlərlə maddi-instinktiv davranışların qarşıdurması.

Bu ikiqütblülük təkcə fərdi psixologiyada yox, kollektiv səviyyədə də mövcuddur. Yəni kollektiv şəxsiyyət parçalanması aktı kimi müşahidə olunmaqdadır. Belə baxanda, əsərin insanları da “bölünmüş şəxsiyyət”in fraqmentləridir: biri ağrını daşıyır, biri unutmaq istəyir, biri xatırlayır.

NƏTİCƏ

Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povesti arxetipik yaddaşın qırılması və bərpaı mövzusunda zəngin material təqdim edən dəyərli bədii mətn hadisəsidir. Povest yaddaşın parçalanmış qatlarını simvol, mifologiya və psixanalitik strukturlarla oyadır və onları yenidən sintez edərək identiklik axtarışına qoşur. Arxetipik çağırışlar (dəyirman, su, torpaq, yuxu), yaddaşın bərpaı prosesini poetikləşdirir və həm fərdi, həm kollektiv yaddaşın sintezini mümkünləşdirir. Məqalədə göstəriləndi ki, “Dəyirman” povesti psixanalitik yanaşma ilə oxunanda simvol və yaddaş qatlarının qarşılıqlı təsiri daha aydın görünür. Psixanalitik yanaşmada itirilmiş yaddaşın bərpaı prosesini daha dərin qatda izləyəcəyimiz Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povestində ikiqütblü şəxsiyyət konsepsiyasının parçalanmış yaddaşdan qaynaqlandığı gerçəyinə varılır. Əslində Mövlud Süleymanlı bu “ikiqütblülü” mənfi yox, təhlükəli, amma qaçılmaz mərhələ kimi göstərir. Yaddaş bərpa olunmadan öncə insanın içindəki bu ikiləşmə yaşanmalıdır, çünki insan öz “kölgəsini” tanımadan bütövləşə bilməz. Yəni ikiqütblülük burada yaddaşın oyanışının başlanğıcıdır. Obrazlar öz parçalanmış “mən”lərini qəbul etdikcə, arxetipik yaddaş, yəni xalqın, torpağın, keçmişin enerjisi yenidən canlanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayeva, Elmira Məcnun qızı. Mövlud Süleymanlının yaradıcılığı. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, dissertasiya işi, Bakı, 2019.
2. Bart, Roland. Mifologiyalar. Paris: Seuil Nəşriyyatı, 1957.
3. Həbibbəyli, İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2008, 647 s.
4. Freyd, Ziqmund. Yuxuların yozumu. Nyu-York: Beysik Buks, 2010

5. Əliyeva, Sevinc. (2021). Bədii əsərin süjet quruluşunda mifologizmlər (Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povesti əsasında). Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, № 2, s. 37–46.
6. Levi-Stros, Klod. Struktural antropologiya. Nyu-York: Beysik Buks, 1963.
7. Məmmədov, Aydın. Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” povesti haqqında qeydlər. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1987, № 14.
8. Propp, Vladimir. Nağılların morfologiyası. Ostin: Texas Universiteti Nəşriyyatı, 1968.
9. Kempbell, Cozef. Min üzü olan qəhrəman. Princeton: Princeton Universiteti Nəşriyyatı, 1949.
10. Yunq, Karl Qustav. Arxetiplər və Kollektiv Şüursuzluq. – Princeton: Princeton Universiteti Nəşriyyatı, 1968, 451 s.
11. Süleymanlı, Mövlud. Dəyirman. Bakı: Yazıçı, 1985.

ABSTRACT

THE RESTORATION OF ARCHETYPAL MEMORY IN MOVLUD SULEYMANLI'S NOVELLA “THE MILL”

Ali Heshimov, Sevinc Guliyeva

The article examines Movlud Suleymanli's novella “The Mill” as the object of research, focusing on the problem of the restoration of archetypal memory within the literary text. The study analyzes the relationship between individual and collective memory, as well as the process of loss and revival of archetypal memory in the narrative structure of the work. The depiction of a bipolar and fragmented personality is associated with the fear syndrome embedded in historical memory, revealing its impact on the psychological integrity of the individual.

The article also evaluates the influence of socio-political realities on human consciousness and behavior from a socio-psychological perspective. Particular attention is paid to the role of mythopoetic thinking in the restoration or fragmentation of historical memory. Through the use of myth, symbolic imagery, and archetypal motifs, the author explains the mechanisms of memory reconstruction in the novella. The conclusions demonstrate that “The Mill” represents a significant literary example in terms of its artistic interpretation of memory, identity, and historical consciousness.

Keywords: *M. Suleymanli, “The Mill”, archetypal memory, bipolar personality, socio-political reality, socio-psychological approach, mythopoetic world*

АННОТАЦИЯ

ВОССТАНОВЛЕНИЕ АРХЕТИПИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ПОВЕСТИ МОВЛУДА СУЛЕЙМАНЛИ «МЕЛЬНИЦА»

Али Гашимов, Севиндж Гулиева

В статье в качестве объекта исследования рассматривается повесть Мовлуда Сулейманлы «Мельница», в которой анализируется проблема восстановления архетипической памяти. В работе исследуется взаимосвязь индивидуальной и коллективной памяти, а также процесс утраты и возрождения архетипической памяти в художественном тексте. Образ двуполярной и фрагментированной личности соотносится с синдромом страха, сформированным в исторической памяти, и выявляется его влияние на психологическую целостность человека.

Кроме того, в статье с социально-психологической точки зрения оценивается воздействие социально-политических реалий на сознание и поведение личности. Особое внимание уделяется роли мифопоэтического мышления в процессе восстановления или распада исторической памяти. Посредством обращения к мифу, символическим образам и архетипическим мотивам раскрываются механизмы реконструкции памяти в повести. Сделанные выводы подтверждают, что «Мельница» является значимым литературным произведением с точки зрения художественного осмысления проблем памяти, идентичности и исторического сознания.

Ключевые слова: *М. Сулейманлы, «Мельница», архетипическая память, двуполярная личность, социально-политическая реальность, социально-психологический подход, мифопоэтический мир*

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK VƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI

İlhamə AĞAZADƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*Yazılan müəllif: iahmadova@inbox.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

M.Ə.Sabir, milli ideal, özünüdərək, ana dili, maarifçi şeir.

XÜLASƏ

Məqalədə milli özünüdərək, maarifçilik ideyaları Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq şeirləri əsasında təhlil edilir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ictimai fikir tarixində xalqın taleyi, milli şüur, ana dilinə maraq və milli ideya anlayışları formalaşmağa başlamışdır. Sabir bu inkişaf prosesində klassik ədəbiyyat ənənələrini yaşadan satira ustası kimi çıxış etmiş, həmçinin uşaq poeziyasına misilsiz töhfələr vermişdir.

Tədqiqatın məqsədi şairin ana dilinə, təhsilə və maarifçiliyə çağırış ruhlu uşaq şeirlərini milli özünüdərək və azərbaycançılıq ideologiyasının təzahürü kimi qiymətləndirməkdir. “Molla Nəsrəddin”, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” və digər nəşrlərdə müntəzəm dərc olunan satirik şeirlər Sabiri xalq arasında məşhur etmişdir. Onun uşaq poeziyası gənc oxucu üçün sadə, aydın və axıcı dildə təqdim olunmuş, milli şüurun formalaşmasına, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliğinə xidmət etmişdir.

Məqalədə metod olaraq Sabirin yaradıcılığı, dövrün ictimai-mədəni mühiti, uşaq poeziyasının funksiyaları və milli özünüdərək məsələləri faktoloji materiallar əsasında təsvir olunur və elmi təhlilə cəlb edilir. Sabirin şeirlərindən nümunələr gətirilir və bu nümunələrin ideya-bədii məzmunu şərh edilir. Sabirin milli özünüdərək, maarifçilik, dil, islam və cəmiyyət barədə fikirlərinin, ümumilikdə dünya-görüşünün ideoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsi konseptual-ideoloji yanaşmanın tətbiqinin göstəricisidir.

Şairin fikrincə, millət yalnız gənc nəslin elmə yiyələnməsi və maariflənməsi nəticəsində bəlalardan və fəlakətlərdən xilas ola bilər. Beləliklə, M. Ə. Sabirin uşaq poeziyası milli özünüdərək, ana dilinə bağlılıq, maarifçilik və milli şüurun güclənməsi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatında əvəzsiz yer tutur və bu gün də aktualdır.

GİRİŞ

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın ictimai fikir tarixində millətin və xalqın taleyinə münasibət, ana dilinə maraq, milli ideal və milli şüur anlayışları, eləcə də özünüdərək amili tədricən formalaşmağa başladı. Özünün hansı millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlayan ziyalılar xalqı birliyə, tərəqqiyə səsləyirdilər. Belə mütəfəkkirlərdən biri də o dövrdə yaşayıb yaratmış Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə - Sabir Şirvani olmuşdur. Yaradıcılığında milli ənənələrdən, folklordan və klassik poeziya irsindən bəhrələnən satira ustası uşaq ədəbiyyatının inkişafına da özünəməxsus töhfələr vermişdir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat materi kimi Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq şeirləri seçilmişdir. Məqalədə metod olaraq Sabirin yaradıcılığı, dövrün ictimai-mədəni mühiti, uşaq poeziyasının funksiyaları və milli özünüdərək məsələləri faktoloji materiallar əsasında təsvir olunur və elmi təhlilə cəlb edilir. Sabirin şeirlərindən nümunələr gətirilir və bu nümunələrin ideya-bədii məzmunu şərh edilir. Sabirin milli özünüdərək, maarifçilik, dil, islam və cəmiyyət barədə fikirlərinin, ümumilikdə dünya-görüşünün ideoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsi konseptual-ideoloji yanaşmanın tətbiqinin göstəricisidir.

ƏSAS HİSSƏ

M.Ə.Sabirin zəngin ədəbi-bədii irsi əsasən 1903-1911-ci illərdə qəzet, jurnal, məcmuə və dərsliklərdə çap olunmuşdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalında və o dövrün digər mətbu orqanlarında “Nizədar”, “Çuvalduz”, “Hophop”, “Güləyən”, “Ağlar güləyən”, “Əbünəsr Şeybani”, “Çayda

çapan”, “Qabaqda gedən zəncirli”, “Məczub”, “Yetim qızciq”, “Boynuburuq” və s. imzaları ilə müntəzəm surətdə dərc etdirdiyi satirik şeirlər onu sağlığında məşurlaşdırmış və sevdirmişdir.

Sabirin yaradıcılığına böyük dəyər verən ən yaxın dostu A.Səhhət və M.Mahmudbəyov şairin ölümündən sonra onun əsərlərini ilk dəfə toplayaraq “Hophopnamə” adı ilə 1912-ci ildə çap etdirirlər. Böyük alim Yaşar Qarayevin təbirincə desək: o dövrdə ““Hophopnamə” – xalqların milli və siyasi özünüdərk kitabına, ictimai mübarizə əlifbasına çevrilir.” (Qarayev, 2016, IV c, s. 252)

Şairin ana dilinə, təhsilə, maarifə çağırış ruhlu uşaq şeirləri milli mənlilik şüur və məfkurəsinin formalaşmasına təkan vermişdir. “Hophopnamə”də “Uşaqlara hədiyyə” başlığı altında verilmiş “Məktəb şərqi”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib”, “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Cütü”, “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Hörümçək və İpək qurdu”, “Qarğa və Tülkü”, “Ağacın bəhsi”, “Təbib və xəstə”, “Qoca bağban”, “Qarınca”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Uşaq və pul”, “İsgəndər və fəqir”, “Azarlı kəndçi”, “Camuşçu və sel”, “Molla Nəsrəddin və oğru”, “Artıq alıb, əskik satan tacir”, “Yalançı çoban” və s. şeirləri ilə xalqın oğul və qızlarında milli şüuru oyatmağa çalışmışdır. Kiçik yaşlı oxucunun anlama biləcəyi sadə, aydın, rəvan bir dildə verilmiş nümunələrin gənc nəslin təlim-tərbiyəsində böyük rolu olmuşdur. Onun poeziyası oxucuları milli birliyə, mədəni yüksəlişə ruhlandırmışdır. Sabir anlayırdı ki, milləti bəla və fəlakətlərdən ancaq gənc nəslə dünyəvi ruhda təlim-tərbiyə edib, elm öyrətməklə xilas etmək olar:

Dərsi-hikmət ədası tərbiyədədir.

Hikmətin rəhnüması tərbiyədədir,

Millətin pıxıvası tərbiyədədir,

Tərbiyətlə keçir ümuri-cahan.

Hər işin ibtidası tərbiyədədir.

Cahilin də zavallı övlada

Şiveyi-narəvası tərbiyədədir. (Sabir, 2004, s. 65)

Maariflənməyə çağırış ruhunun üstünlük təşkil etdiyi nümunələr həm də gəncləri mənən saflaşdırmağa xidmət etmişdir. Tədqiqatçı Alxan Bayramoğlu “Bənzərəm bir qocaman dağa ki...” adlı araşdırmasında şairin yaradıcılığını belə səciyyələndirmişdir: “Sabir poeziyası, satirası da xalqın (millətin) özünüdərkinə, özünü təsdiqinə və milli istiqlalına mane olan, ona əngələ çevrilən cəhətləri, yəni ictimai düşüncə tərzini tənqid edirdi”. (Bayramoğlu, 2010, s. 413) M.Ə.Sabirin uşaq əsərləri bu baxımından böyük əhəmiyyət daşımışdır.

Ədibin uşaq psixologiyasına hərtərəfli bələd olması onun müəllimlik fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olmuşdur. O, avamlıq və nadanlıq əlində qalan xalqın gözünü açmağa çalışmışdır. Maarifçi şair “Ümid”, daha sonra “Nicat” məktəblərində şagirdlərinə klassik ədəbiyyatın mütərəqqi nümunələri ilə yanaşı, özünün qələmə aldığı əsərləri də öyrətməmişdir. Onun satiralarında məktəbə, ictimai-mədəni və texniki tərəqqiyə, həmçinin milli-mənəvi özünüdərkə çağırış motivi aparıcı mövqeyə yüksəlmişdir. Milli oyanışa nail olmanın yolunu şair elmə və təhsilə yiyələnməkdə, dünya işlərindən baş çıxarmaqda görür:

Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,

Millət elm ilə bərqərar olur.

Oxuyun, əzizlər, oxumaq zəmanıdır!

Oxumaq hər adəmin ədəbi-nişanıdır! (Sabir, 2004, s.59)

Şairin yaradıcılığında əski məktəb qaydalarının tənqidi də mühüm yer tutur. Tədqiqatçılar bu tip şeirləri maarifçi satirik şeirlər adlandırırlar. “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan”, “Nəçin məktəbə rəğbətim olmayır”, “Uşaqdır”, “Uçitellər”, “Müəllimlər syezdi”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Ürəfa marşı” və s. kimi satiralarında savadsızlığın bəlaları, məktəbə və oxumağa qarşı çıxanlar, yalnız elm öyrənməklə, təhsil almaqla özünüdərk mükün olması sabiranə tərzdə göstərilir. Sadaladığımız nümunələr milli oyanışın, dirçəliş və tərəqqinin məktəbdən başladığını təlqin edir. Təyyar Salamoğlu “Sabirin milli intibah ideali” məqaləsində yazır: “Sabirin poeziyası Azərbaycan xalqının millət kimi təşəkkülü və formalaşması dövrünün poeziyası idi” (Salamoğlu, 2014, s. 23). Şairin bütün poeziyası haqında deyilmiş bu fikir, şübhəsiz ki, Sabirin uşaq şeirlərini də çevrələyir.

Sabirin mənlilik şüurunun yetişməsinə, özünüdərkinə bir sıra amillər təsir etmişdir. Belə ki, XIX

əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ölkədəki ictimai-siyasi durum, bundan başqa 1884-1886-cı illərdə Sabirin İran, Buxara, Səmərqənd və Kərbəla kimi Şərq ölkələrinə səyahəti, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması və s. hadisələr şairin dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir. M.Ə.Sabirin yaradıcılığında müasiri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru C.Məmmədquluzadənin də təsiri aydın görünür. Bu iki sənətkarın yaradıcılığında həm məfkurə, həm də ideya yaxınlığı olmuşdur. Bunu nəzərdə tutan professor Nizaməddin Şəmsizadə yazır: “Molla Nəsrəddin” Zaqafqaziyada və bütün Yaxın Şərqdə milli mənlilik şüurunu oyatmağa nail oldu. Bu işdə, heç şübhəsiz ki, “Azərbaycançılığın qamus kitabı”nın, “Hophopnamə”nin müəllifinin müstəsna xidmətləri olmuşdu.” (Şəmsizadə, 2008, s. 57) “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə eyni vaxtda nəşrə başlayan “Dəbistan”, sonrakı illərdə “Rəhbər”, “Məktəb” kimi uşaq mətbuatının nəşrə başlaması da “Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm” deyən Sabiri sevindirmiş və bundan sonra daha böyük həvəslə gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə, tərəqqi və inkişafına əlindən gələn xidməti göstərmişdir.

“Dəbistan” jurnalı nəşrə başlayanda M.Ə.Sabir uşaq ədəbiyyatı sahəsində ilk qələm təcrübəsi “Məktəb şərgisi” şeirini yazmışdır:

Məktəb, məktəb, nə dilgüşasən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən;
Şadəm, şadəm təfərrücündən,
Əlhəq, əlhəq, gözəl binasən! (Sabir, 2004, s. 46)

Göründüyü kimi, şair məktəbə xalqın nicat yolu kimi baxmış, yatmış şüurları oyatmağa çalışmış, gənc nəslə inkişafa, tərəqqiyə səsləmişdir.

Sona Vəliyeva azərbaycançılıq ideologiyasına dair araşdırmasında milli özünüdərk və maarifçilik baxımından dilin rolunu xüsusi vurğulayaraq yazır: “...insanların keçmiş, bu gün, gələcəyi arasında körpü salaraq onları maarifləndirməkdə, milli özünüdərk hisslərini formalaşdırmaqda və onu sonrakı nəsillərə ötürməkdə milli dil ən mühüm vasitə hesab olunur”. (Vəliyeva, 2011, s. 14) Bu fikir M.Ə. Sabirin yaradıcılıq istiqaməti ilə səsləşir; çünki şairin milli mənlilik şüur və məfkurəsinin ilkin təzahürü də ana dilinə, təhsilə, maarifə çağırışla bağlı olmuşdur. O dövrün mütərəqqi mətbuat orqanlarında Sabirin müntəzəm dərc etdirdiyi məqalələr milli şüurun möhkəmlənməsində və xalqın milli özünüdərk səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, Ö.Faiq Nəmanzadə, A.Şaiq və digər mütəfəkkirlər kimi M.Ə.Sabir də türkçülük ideyası ilə bağlı bir sıra məsələlərə münasibət bildirmiş, bu məfkurəni təbliğ etmişdir. Azərbaycançıl düşüncə sisteminin əsasında duran amillərdən biri - Azərbaycan dili Sabir yaradıcılığında xalqın varlığının və milli kimliyinin təminatçısı kimi yüksək qiymətləndirilir. Əlizadə Əsgərli bu istiqamətdəki fəaliyyətini belə xarakterizə edir: “Sabir bütün türkdilli xalqların həyatı və tarixi yolunda milli qəfləti, milli ayrılığı görüb əngəlləri göstərir, milli ittifaqa çağırırdı.” (Əsgərli, 2015, s. 160) M.Ə.Sabir məqalə və çıxışlarında gənclərimizin ana dilində təhsil ala bilməməsinin səbəblərini göstərmiş, xalqdan uzaq düşən ziyalıları tənqid etmişdir. «Tazə həyat» qəzetində yazdığı bir məqalədə narahatlığını belə ifadə edirdi: “Nə təəssüflü bir hal! oxumuş cavanlarımız dəxi əksəriyyət ilə ana dilindən, əqaidi-diniyələrdən lazımcına xəbərdar ola bilməyiblər. Əcəba, bu təqsir kimdədir, oxumuşlarımızdadır mı? Xeyr! Xeyr! Təqsir bizim məktəbsizliyimizdədir, üsuli-cədid üzrə təşkil olunmuş müntəzəm məktəblərimizin olmamasındadır...” (Sabir,) Bu fikirlər göstərir ki, Sabirin maarifçilik fəaliyyəti və ana dilinə verdiyi əhəmiyyət Azərbaycan cəmiyyətində milli özünüdərk formalaşmasında mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Sabirin “Yaz günləri”, “Uşaq və buz”, “Cütçü”, “Əkinçi” kimi kiçik həcmli uşaq şeirləri dilinin axıcılığı, oynaqlığı, səmimiliyi, rəvanlığı ilə uzun illər dərsləklərdə yer almışdır. “Yaz günləri” şeiri az sözlə dərin məna yaratma baxımından xüsusilə seçilir:

Gəl, gəl a yaz günləri!
İlin əziz günləri!
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.

Çaylar daşib sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.

Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək. (Sabir, 2004, s.43)

Bu cür şeirlər uşaqlara bədii-estetik cəhətdən də gözəllik duyğuları təlqin edir, nikbinlik aşılayır.

Sovet dövründə yazılmış ədəbiyyatların bir qisminə az qala Sabiri dinsiz, allahsız kimi təbliğ edirdilər. Əslində o, dinimizə ehtiram göstərmiş, islamın bütövlüyünə xələl gətirən, dindən xalqın əleyhinə istifadə edən mövhumat və fanatizmə qarşı mübarizə aparmış, xalqı milli birliyə yönləndirməyə səy etmişdir:

Doğru bir ittihad etməsək biz,
Birliyə etiqad etməsək biz,-
Bizdə şərti – üxüvvət olurmu?
Dini-islamə xidmət olurmu? (Sabir, 2004, s. 94)

İstiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürk doğru olaraq Sabir poeziyasını “Azərbaycan xalqının milli xarakteri” kimi səciyyələndirmişdir. İnandığı həqiqət və ideal uğrunda ömrünün sonunadək mübarizə aparmış novator şairin yaradıcılığı xalqın həyatında bir dönüş yaratma gücünə malik olmuşdur. Sabir bu missiyanı dərk edərək yazırdı: “Mənim vücudumda olan ətimi xalqımın yolunda çürütdüm. Əgər ömür vəfa etsəydi, sümüklərimi də xalqımın yolunda qoyardım.” Bu ifadə Sabirin vətən və millətin taleyinə bağlılığının yalnız deklarasiya deyil, onun mənəvi dünyasının sarsılmaz mahiyyəti olduğunu təsdiqləyir. Şairin yaradıcılığından alınan hər bir misra da bunun bariz sübutdur:

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!
Açma gözünü, xabi-cəhalətdən ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, qal dala, laylay! (Sabir, 2004, s.53)

Mənəvi-əxlaqi gerçəkliyin, eybəcərliyin satirik üsullarla əks olunduğu bu cür şeirlər ideya-bədii funksiyasına görə də fərqli səciyyə daşıyır. Sabirin, millətə “yat” xitabı əks mənada anlaşılar. ““Hophopnamə”dəki müxtəlif şeirlər iki məqsədin icrasına xidmət edirdi: şair, bir yandan millətə “yat” deyəni ifşa edir, ikinci tərəfdən bu “yat” kontekstində “oyan!” kimi səslənirdi. Mənfi tipin “yat” və şairin “oyan” xitabları eyni sövti tərkibdə səslənə bilirdi.”(Qarayev, 2015, III cild, s. 334) Milli birliyə, oyanışa, tərəqqiyə mane olan qüsurlara kəskin tənqidi münasibət Sabiri təkcə vətəninə deyil, Yaxın və Orta Şərqdə tanınmasına səbəb olmuşdur.

Sabir uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafında yorulmadan xidmət göstərmiş sənətkarlardan olmuşdur.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, M. Ə. Sabir Azərbaycan xalqının milli özünüdərk prosesində, maarifçilik ideyalarının formalaşması və yayılmasında müstəsna rol oynamış şəxsiyyətlərdən biridir. Onun yaradıcılığı yalnız satirik poeziyanın yüksəlişi ilə məhdudlaşmır, həm də milli kimlik, ana dili, maarifçilik və ictimai tərəqqi məsələlərinin bədii-fəlsəfi şərhini özündə ehtiva edir. Sabirin poeziyasında “oyanış”, “maariflənmə”, “milli birlik”, “dil və kimlik” kimi anlayışlar aparıcı mövqə tutur və bu ideyalar onun bədii üslubunun əsas istiqamətini müəyyənləşdirir.

Şairin uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələr milli şüurun formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, sadə, aydın və tərbiyəvi məzmunlu şeirləri vasitəsilə gənc nəslin maariflənməsinə, ana dilində təhsil almasının vacibliyinə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığına ciddi təsir göstərmişdir. “Yat” və “oyan” motivlərinin satirik antitezaya çevrilməsi isə şairin cəmiyyətin sosial-mənəvi qüsurlarını ifşa etməklə yanaşı, milləti tərəqqiyə səsləmək məqsədini daşdığını aydın göstərir.

Sabirin ana dili və milli kimlik məsələsinə həssas münasibəti, milli məfkurənin inkişafına verdiyi konseptual töhfələr, həmçinin türkçülük və azərbaycançılıq düşüncəsinin möhkəmlənməsində oynadığı rol onun yaradıcı irsinin tükənməyən aktuallığını göstərir. Bir əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, Sabirin ideyalarının bu gün də aktuallığını qoruması onun maarifçi mövqeyinin nə qədər dərin və davamlı olduğunu təsdiq edir. Beləliklə, M. Ə. Sabirin yaradıcılığı milli özünüdərk, milli

birlik və maarifçilik ideyalarının formalaşması baxımından istinad ediləcək əhəmiyyətli mənbə olmaqla yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-mədəni inkişafında dönüş yaradan mühüm ideoloji-sənət hadisəsidir.

MƏQALƏNİN ELMİ YENİLİYİ

Məqalədə M. Ə. Sabirin uşaq şeirləri ilk dəfə olaraq milli özünüdərk, milli birlik və maarifçilik ideyalarının formalaşması kontekstində sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Tədqiqat Sabirin ana dili və milli kimlik məsələsinə göstərdiyi xüsusi həssaslığı, milli məfkurənin inkişafına verdiyi konseptual töhfələri, həmçinin türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarının möhkəmlənməsində oynadığı rolu yeni elmi prizmadan əsaslandırır. Araşdırma nəticələri Sabirin uşaq poeziyasının milli şüurun təşəkkülündə mühüm ideoloji-fəlsəfi funksiya daşdığını ortaya qoymaqla onun yaradıcılığının müasir elmi diskursda tükənməyən aktuallığını təsdiqləyir.

MƏQALƏNİN TƏTBİQİ ƏHƏMİYYƏTİ

Tədqiqatın nəticələri azərbaycançılıq ideologiyasının öyrənilməsində və uşaq ədəbiyyatının tədqiqində faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramoğlu, A. (2010). *Bənzərəm bir qocaman dağa ki...* Bakı: Elm.
2. Cəfərzadə, Ə. (1989). *Sabir*. Bakı: Azərnəşr.
3. Əsgərli, Ə. (2015). *Xəlil Rza Ulutürk*. Bakı: Elm və təhsil.
4. Xəlil, Z., & Əsgərli, F. (2011). *Uşaq ədəbiyyatı*. Bakı: Pedaqoji Universitetin nəşri.
5. Qarayev, Y. (2015). *Seçilmiş əsərləri (III cild)*. Bakı: Elm.
6. Qarayev, Y. (2016). *Seçilmiş əsərləri (IV cild)*. Bakı: Elm.
7. Sabir, M. Ə. (2004). *Hophopnamə (I cild)*. M. Məmmədov (tərt., ön söz, izahlar və lüğətin müəllifi). Bakı: Şərq-Qərb.
8. Salamoğlu, T. (2014). *Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri: Sabirin milli intibah ideali*. Bakı: E.L. NPŞ MMC.
9. Şəmsizadə, N. (2008). *Seçilmiş əsərləri (I cild)*. Bakı: Elm.
10. Vəliyeva, S. (2011). *Azərbaycançılıq: milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Məsələnin qoyuluşuna dair*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.

SUMMARY

IDEAS OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS AND ENLIGHTENMENT IN THE CHILDREN'S POETRY OF M. A. SABİR

Ilhama Agazadeh

This article examines the ideas of national self-consciousness and enlightenment reflected in the children's poetry of M. A. Sabir. Beginning from the second half of the nineteenth century, concepts concerning the destiny of the nation, national consciousness, interest in the mother tongue, and the national ideal began to take shape within the history of Azerbaijani public thought. During this period, Sabir emerged as a master of satire who preserved classical literary traditions while also making a significant contribution to the formation and development of children's literature. The aim of the study is to analyze the poet's children's poems—imbued with appeals to the mother tongue, education, and enlightenment—as an expression of national self-consciousness and the ideology of Azerbaijani identity. The satirical poems regularly published in “Molla Nasreddin”, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” and other periodicals brought Sabir wide public recognition. His poetry for children, written in a simple, clear, and fluent language, served to cultivate national consciousness and foster moral and ethical values among young readers. The research employs a descriptive–analytical method: Sabir's literary oeuvre, the socio-cultural environment of his time, the functions of children's poetry, and questions of national self-consciousness are examined on the basis of factual material and subjected to scholarly interpretation. Examples from Sabir's poems are analyzed to elucidate their ideological and artistic significance. The identification of Sabir's views on national identity, language, enlightenment, religion, and society—and the conceptual foundations of his worldview—demonstrates the use of a conceptual–ideological analytical approach. According to the poet, the salvation of the nation from

calamities and crises is possible only through the education and enlightenment of the younger generation. In this regard, the children's poetry of M. A. Sabir occupies a special and enduring place in Azerbaijani literature, playing a crucial role in strengthening national self-consciousness, affirming the value of the mother tongue, and promoting the principles of enlightenment. His legacy remains highly relevant even today.

Keywords: *M. Ə. Sabir, national ideal, self-consciousness, mother tongue, educational poetry*

РЕЗЮМЕ

ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА В ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ М. А. САБИРА

Ильхама Агазаде

В статье анализируются идеи национального самосознания и просветительства, отражённые в детской поэзии М. А. Сабира. Со второй половины XIX века в истории общественной мысли Азербайджана начинают формироваться представления о судьбе народа, национальном сознании, интересе к родному языку и национальном идеале. В этот период Сабир выступает как мастер сатиры, продолжатель классических литературных традиций, а также как автор, внесший значительный вклад в становление и развитие детской литературы. Цель исследования заключается в том, чтобы рассмотреть детские стихотворения поэта — проникнутые призывами к родному языку, образованию и просвещению — как проявление национального самосознания и идеологии азербайджанства. Сатирические произведения, регулярно публиковавшиеся в изданиях «Молла Насреддин», «Дабистан», «Рəһбər», «Мəктəб» и других, принесли Сабиру широкую известность. Его стихи для детей, написанные простым, выразительным и доступным языком, способствовали формированию национального сознания и укреплению нравственно-этических ценностей молодого поколения. В статье применяется описательно-аналитический метод: творчество Сабира, общественно-культурная среда эпохи, функции детской поэзии и вопросы национального самосознания рассматриваются на основе фактического материала и подвергаются научной интерпретации. Приводимые в исследовании стихотворные примеры позволяют раскрыть идейно-художественное содержание произведений поэта. Анализ взглядов Сабира на вопросы национальной идентичности, языка, просветительства, религии и общества, а также выявление концептуальных оснований его мировоззрения подтверждают использование концептуально-идеологического подхода. По убеждению поэта, спасение нации от бедствий и кризисов возможно лишь через воспитание молодого поколения в духе науки, образования и просвещения. В этом контексте детская поэзия М. А. Сабира занимает особое место в азербайджанской литературе, играя важную роль в укреплении национального самосознания, утверждении ценности родного языка и развитии просветительских идей, оставаясь актуальной и в наши дни.

Ключевые слова: *М. Э. Сабир, национальный идеал, самосознание, родной язык, просветительская поэзия.*

E-MAİLLƏR VƏ QISA MƏKTUBLARDA NƏZAKƏT İFADƏLƏRİNİN EFFEKTİV TƏRCÜMƏSİ

Yasin BABAZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: yasinbabazade@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

nəzakət ifadələri,
tərcümə
strategiyaları, e-
maillər, qısa
məktublar,
müqayisəli təhlil,
sosiolinqvistika

XÜLASƏ

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı və global ünsiyyət imkanlarının genişlənməsi e-maillər və qısa məktubların əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu yazılı ünsiyyət formaları yalnız məlumat mübadiləsi üçün vasitə olmaqla qalmır, həm də müəllifin peşəkarlığını, sosial bilik və ünsiyyət bacarığını göstərən əlamətlər kimi çıxış edir. Düzgün nəzakət ifadələrinin, müraciət formalarının və yekunlaşma ifadələrinin seçimi və tərcüməsi, həm müəllifin qəbul edən tərəf üzərində yaratdığı təəssüratı formalaşdırır, həm də dil və mədəniyyət fərqlərini nəzərə alaraq sosial etiketi qoruyur.

Bu tədqiqatın məqsədi e-maillər və qısa məktublarda istifadə olunan nəzakət ifadələrinin ən düzgün və effektiv tərcümə variantlarını müəyyən etmək, sistemləşdirmək və təhlil etməkdir. Araşdırmada müqayisəli metod tətbiq olunaraq ingilis dilindəki mətnlər və onların Azərbaycan dilinə tərcümələri müqayisə edilir, tərcümədə tez-tez rast gəlinən çətinliklər və uğurlu təcrübələr müəyyənləşdirilir. Xüsusi diqqət salamlama, müraciət və yekunlaşma ifadələrinə yönəldilir, çünki bu ifadələr yazılı ünsiyyətin nəzakətini qorumaqda əsas rol oynayır və mətnin tonunu, funksionallığını və təsir gücünü artırır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, nəzakət ifadələrinin düzgün seçimi və tərcüməsi yazılı ünsiyyətin funksionallığını yüksəldir, mətnə uyğun emosional rəng qatır və müəllifin dil biliklərinin və mədəni biliklərinin göstəricisi kimi çıxış edir. Bu araşdırma tətbiqi tərcümə və sosiolinqvistika sahəsinə töhfə verir, həm tərcüməçilər, həm dil müəllimləri, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində fəaliyyət göstərən peşəkarlar üçün praktik məsləhətlər təqdim edir.

GİRİŞ

Müasir qloballaşan dünyada yazılı ünsiyyətin rolu getdikcə artır. E-maillər, qısa məktublar və digər rəsmi yazışmalar yalnız məlumat mübadiləsi üçün vasitə deyil, həm də müəllifin peşəkarlığını, sosial bacarıqlarını və etik davranışını nümayiş etdirən mühüm vasitələrdir. Bu kontekstdə nəzakət ifadələrinin (politeness expressions) düzgün seçilməsi və tərcüməsi yazılı ünsiyyətin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir (Brown & Levinson, 1987; Blum-Kulka, House & Kasper, 1989).

Tərcümə sahəsində isə, nəzakət ifadələrinin həm Azərbaycan dilindən ingilis dilinə, həm də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevrilməsi zamanı bir sıra problemlər ortaya çıxır. Hər iki dilin sosial-mədəni kontekstləri fərqli olduğundan, sadə bir salamlama, müraciət və ya təşəkkür ifadəsi belə tərcümədə düzgün ötürülməyə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində istifadə olunan "Hörmətlə" ifadəsi ingilis dilində "Sincerely", "Best regards", və ya daha rəsmi kontekstdə "Yours faithfully" kimi müxtəlif variantlarla tərcümə oluna bilər; seçilən variantın uyğunsuzluğu isə mesajın tonunu və müəllifin qəbul edən üzərində yaratdığı təəssüratı dəyişə bilər.

Ədəbiyyat araşdırmaları göstərir ki, tərcümədə nəzakət ifadələrinin düzgün istifadəsi həm tərcüməçinin mədəni və dil biliklərini, həm də mətnin sosial funksionallığını əks etdirir (House, 2015; Katan, 2014). Sosial-linqvistik yanaşma, xüsusilə Brown və Levinson-in (1987) positive politeness və negative politeness kateqoriyaları, tərcümə prosesində nəzakət ifadələrinin seçimi və adaptasiyası üçün əhəmiyyətli nəzəri çərçivə təmin edir.

Bu sahədə mövcud problemlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tərcüməçilərin hər iki dilin sosial-mədəni kontekstlərini yetərinə nəzərə almaması;
2. Eyni ifadənin fərqli mədəniyyətlərdə fərqli sosial funksiyaya sahib olması;
3. Mətnin funksional məqsədinə uyğun nəzakət səviyyəsinin qorunmaması;
4. Tərcümədə sadələşdirmə, uyğunsuzluq və ya ifadə itkisi halları.

Bu tədqiqat e-maillər və qısa məktublarda nəzakət ifadələrinin Azərbaycan və İngilis dilləri arasında tərcüməsində mövcud problemləri araşdırmaq, ən uyğun və effektiv tərcümə strategiyalarını müəyyən etmək və sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Araşdırma nəticəsində həm nəzəri, həm də praktik töhfələr verilməsi nəzərdə tutulur: tərcüməçilər, dil müəllimləri və mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində çalışan peşəkarlar üçün faydalı məsləhətlər təqdim olunacaq.

ƏSAS HİSSƏ

Müasir yazışmalarda, xüsusilə email və qısa məktublarda nəzakət ifadələrinin düzgün istifadəsi müəllifin peşəkarlığını və ünsiyyət effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Tərcümədə isə, həm Azərbaycan dilindən ingilis dilinə, həm də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevrilmə zamanı bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Hər iki dilin sosial-mədəni kontekstləri fərqli olduğundan, salamlama, müraciət, təşəkkür və yekunlaşma ifadələrinin seçimi mesajın tonunu və qəbul edən üzərində təsirini dəyişə bilər. Bunun üçün bəzi müqayisələr apara bilərik.

1. Salamlama ifadələri / Greetings

Salamlama ifadələri email və məktubların girişində müəllifin nəzakətini və rəsmi münasibətini əks etdirir. Salamlama ifadələri email və qısa məktubların girişində müəllifin nəzakətini, rəsmi səviyyəsini və oxucu ilə münasibətini əks etdirən əsas elementlərdəndir. Bu ifadələr yazının tonunu müəyyən edir və oxucuda ilkin təəssürat yaradır (Brown & Levinson, 1987). Həmçinin, elektron yazışmalarda salamlama mesajın rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyəsini göstərən sosial indikator rolunu oynayır (House, 2015).

Azərbaycan dilində “Hörmətli müəllim”, “Salam” və ya “Ümid edirəm işləriniz qaydasındadır” kimi ifadələr, ingilis dilinə tərcümə edilərkən həm rəsmi üslubun qorunması, həm də emosional tonun düzgün ötürülməsi vacibdir. Məsələn, “Hörmətli müəllim” ifadəsi rəsmi email üçün “Dear Professor” və ya “Dear Sir” kimi çevrilir. Qeyri-rəsmi “Hi Teacher” isə akademik yazışmalarda uyğunsuz hesab olunur. “Salam” ifadəsi isə ingilis dilində “Hello” və ya “Dear [Name]” kimi tərcümə olunur, lakin “Hi” və ya “Hey” variantları yalnız qeyri-rəsmi yazışmalar üçün uyğundur (Crystal, 2006).

Rəsmi salamlama ifadələrinin düzgün istifadəsi müəllifin peşəkarlığını göstərir və mesajın qəbul edilməsi ehtimalını artırır. “Ümid edirəm işləriniz qaydasındadır” ifadəsi “I hope this message finds you well” formasında çevrildikdə həm nəzakət, həm də rəsmi ton qorunur. Qeyri-peşəkar “I hope your things are fine” ifadəsi isə qeyri-rəsmi və yanlış təəssürat yarada bilər.

Buna görə də, salamlama ifadələrinin seçimi zamanı yazışmanın rəsmi səviyyəsi, oxucunun mövqeyi və mədəni kontekst diqqətə alınmalıdır (Trosborg, 1995). Bu, xüsusilə akademik və peşəkar yazışmalarda əhəmiyyət kəsb edir, çünki ilk təəssürat oxucu üzərində yazının keyfiyyətinə dair fikir formalaşdırır.

Cədvəl 1 də verilmiş nümunələr bu tərcümə və ifadə standartlarını praktik şəkildə göstərir, oxucuların düzgün və rəsmi salamlama ifadələrindən istifadə etməsinə kömək edir.

Cədvəl 1. Salamlama ifadələrinin düzgün tərcümə variantları

Azərbaycan dili	Düzgün İngilis tərcümə	Yanlış/Məhdud tərcümə	Şərh / Təvsiyə
Hörmətli müəllim	Dear Professor / Dear Sir	Hi Teacher	Rəsmi salamlama üçün standart ifadə; qeyri-rəsmi uyğunsuzdur
Salam	Hello / Dear [Name]	Hi / Hey	Rəsmi və neytral salam; qeyri-rəsmi uyğunsuzdur
Ümid edirəm işləriniz qaydasındadır	I hope this message finds you well	I hope your things are fine	Rəsmi standart ifadə
Ümid edirəm ki, yaxşısiniz	I hope you are doing well	Hope you are good	Qeyri-formal, uyğunsuz

2. Müraciət və təşəkkür ifadələri / Opening and Thanking Phrases

Müraciət və təşəkkür ifadələri email və qısa məktubların əsas komponentlərindən olub, müəllifin oxucuya hörmətini və nəzakətini göstərir. Bu ifadələr həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yazışmalarda istifadə oluna bilər, lakin tərcümə zamanı məqsəd mesajın tonunu qorumaqdır (Brown & Levinson, 1987; House, 2015).

Azərbaycan dilində “Əziz müəllif”, “Əziz editor”, “Əvvəlcədən təşəkkür edirəm” və ya “Sizinlə əlaqə saxlamaqdan məmnun olaram” kimi ifadələr, ingilis dilinə tərcümə edilərkən rəsmi üslubun qorunmasına diqqət yetirilməlidir. Məsələn:

Standart rəsmi formulalar oxucuya hörmət və nəzakət nümayiş etdirir (Trosborg, 1995).

Bu ifadələr yalnız mesajın nəzakətini göstərməklə qalmır, həm də müəllifin peşəkarlığını və yazışmanın funksionallığını artırır. Xüsusilə akademik və peşəkar yazışmalarda müraciət və təşəkkür ifadələrinin düzgün istifadəsi mesajın qəbul edilmə ehtimalını yüksəldir və oxucu ilə münasibətləri möhkəmləndirir (Crystal, 2006).

Müraciət və təşəkkür ifadələrini tərcümə edərkən nəzərə alınmalı əsas məqamlar:

1. Rəsmi və qeyri-rəsmi üslubun fərqləndirilməsi.
2. Oxucunun mövqeyi və yazışmanın konteksti.
3. Mədəni və sosial uyğunluğun qorunması.

Cədvəl 2 də verilmiş nümunələr bu standartları praktik olaraq göstərir və tərcüməçilər üçün əyani rəhbərdir.

Cədvəl 2. Müraciət və təşəkkür ifadələri

Azərbaycan dili	Düzgün İngilis tərcümə	Yanlış / Məhdud tərcümə	Şərh / Təvsiyə
Əziz müəllif	Dear Author	Hi Author / Hello Author	Rəsmi yazışmada standart
Əziz editor	Dear Editor	Hi Editor / Hello Editor	Rəsmi yazışmada standart
Əvvəlcədən təşəkkür edirəm	Thank you in advance	Thanks ahead	Rəsmi və standart
Mənə kömək edə bilərsiniz çox şad olaram	I would be grateful if you could assist me	Can you help me?	Rəsmi və nəzakətli
Sizinlə əlaqə saxlamaqdan məmnun olaram	I would be pleased to contact you / I look forward to contacting you	Happy to contact you	Rəsmi və nəzakətli

3. Yekunlaşma və imza ifadələri / Closing and Signature Phrases

Azərbaycan dili	Düzgün İngilis tərcümə	Yanlış / Məhdud tərcümə	Şərh / Təvsiyə
Hörmətlə	Sincerely / Best regards	Respectfully yours	Rəsmi və standart
Ən xoş arzularla	Best wishes	Warm regards	Bəzi hallarda uyğunsuz ola bilər
Sizə uğurlar arzulayıram	Wishing you success	Good luck	Çox qeyri-rəsmi və uyğunsuz

Analiz və Təvsiyələr
Araşdırma göstərir ki:

1. Salamlama və müraciət ifadələrinin düzgün seçimi mesajın tonunu və müəllifin peşəkarlığını müəyyən edir.
2. Təşəkkür və müraciət ifadələrinin uyğun tərcüməsi oxucuda pozitiv təsir yaradır və sosial etiketi qoruyur.
3. Yekunlaşma ifadələrinin düzgün istifadəsi yazışmanın nəzakət səviyyəsini tamamlayır və mesajın funksionallığını artırır.
4. Tərcümədə tez-tez rast gəlinən problemlər: qeyri-peşəkar ifadələrin seçilməsi, mədəni uyğunsuzluq və mesajın emosional tonunun dəyişməsi.

Praktik tövsiyələr

Tərcüməçilər salamlama, müraciət və yekunlaşma ifadələrini rəsmi kontekstdə standart variantlarla əvəz etməlidirlər.

Hər bir ifadənin mədəni və sosial konteksti nəzərə alınmalıdır.

Qeyri-formal ifadələr yalnız informal yazışmalarda istifadə olunmalıdır.

Nümunələr əsasında düzgün tərcümə strategiyaları sistemləşdirilə bilər, bu da həm müəllif, həm də oxucu üçün yazışmanı daha effektiv edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
2. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Ablex Publishing.
3. House, J. (2015). *Translation quality assessment: Past and present*. Routledge.
4. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
5. Katan, D. (2014). *Translating cultures: An introduction for translators, interpreters and mediators* (2nd ed.). Routledge.
6. Trosborg, A. (1995). *Interlanguage pragmatics: Requests, complaints, and apologies*. Mouton de Gruyter.

ABSTRACT

THE EFFECTIVE TRANSLATION OF POLITENESS EXPRESSIONS IN E-MAILS AND SHORT LETTERS

Yasin Babazade

In the modern era, the rapid development of technology and the expansion of global communication opportunities have significantly increased the importance of e-mails and short letters. These forms of written communication not only serve as tools for information exchange but also function as indicators of the author's professionalism, social awareness, and communication skills. The correct selection and translation of politeness expressions, forms of address, and closing formulas shape the impression created by the author on the recipient and, at the same time, preserve social etiquette by taking linguistic and cultural differences into account.

The aim of this study is to identify, systematize, and analyze the most accurate and effective translation equivalents of politeness expressions used in e-mails and short letters. A comparative method is applied in the research, comparing English-language texts with their Azerbaijani translations, and identifying common difficulties and successful practices encountered in translation. Particular attention is paid to greeting, addressing, and closing expressions, as these play a key role in maintaining politeness in written communication and enhance the tone, functionality, and persuasive power of the text.

The results of the study show that the correct selection and translation of politeness expressions increase the functionality of written communication, add appropriate emotional coloring to the text, and serve as indicators of the author's linguistic and cultural competence. This research contributes to the fields of applied

translation and sociolinguistics and provides practical recommendations for translators, language teachers, and professionals working in the field of intercultural communication.

Keywords: *politeness expressions, translation strategies, e-mails, short letters, comparative analysis, sociolinguistics*

FEİL ZAMAN FORMALARI İNGİLİS MƏTNLƏRİNDƏ KOHEZİYA VASİTƏSİ KİMİ

Birgül ƏSƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazılan müəllif: birgulasadova@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

feil zaman
formaları, mətn
koheziyası,
qrammatik əlaqə,
ardıcılıq, semantik
birlik.

XÜLASƏ

Mətn koheziyası yazının müxtəlif hissələri arasında məna və struktur əlaqəsini yaradan açar elementlərdən biridir. Məlumdur ki, feil zaman formaları hadisələr arasında ardıcılığı təmin etməklə məna bütövlüyünü qoruyur və oxucu üçün anlaşılıqlığı artırır. Bu məqalə ingilis dilində mətn koheziyasının təmin olunmasında feil zaman formalarının rolunu araşdırır. Araşdırma deskriptiv və analitik metodlarla aparılmış, material olaraq akademik esselər, bədii mətnlər və tələbə yazıları seçilmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, keçmiş sadə zaman (past simple) forması mətnin ardıcılığını qorumaqda mühim rol oynayır. Digər tərəfdən, indiki bitmiş zaman (present perfect) forması isə keçmişdə baş vermiş hadisələri indiki vəziyyətlə əlaqələndirərək semantik əlaqəni daha da gücləndirir. Azərbaycan, rus və ingilis müəlliflərinin nəzəri yanaşmalarının müqayisəli təhlili bir daha sübut edir ki, feil zamanlarının məqsədyönlü və kontekstə uyğun istifadəsi mətnin qrammatik və semantik bütövlüyünü təmin edir. Ümumilikdə, feil zamanlarının düzgün istifadəsinin mətnin əlaqəliliyi, ardıcılığını və oxunaqlılığını artıran əsas qrammatik amillərdən biridir.

GİRİŞ

Koheziya mətnin hissələrinin bir-biri ilə məna və struktur baxımından əlaqələndirilməsi prosesidir. Mətnin hissələri arasında ardıcılıq və məna əlaqəsi təmin edilmədikdə oxucu üçün mətnin başa düşülməsi çətinləşir. Halliday və Hasan (1976) qeyd edirlər ki, “*cohesive ties link one part of the text to another*”, yəni mətnin elementləri bir-biri ilə əlaqələndirilərək məna birliyi yaradır. Feillərin zaman formaları isə bu əlaqəni təmin edən ən vacib qrammatik vasitələrdən biridir, çünki onlar hadisələrin zaman ardıcılığını və məna əlaqəsini təmin edir. Məsələn, akademik esse nümunəsinə nəzər salaq:

“The researcher collected data from 50 participants. Then, she analyzed the results and has concluded that the hypothesis is valid.”

Burada past simple ardıcılığı və present perfect nəticənin indiyə təsirini göstərərək mətnin koheziyasını qoruyur.

Başqa bir bədii nümunəyə diqqət yetirək:

“She walked into the room, and everyone was staring at her. She had never felt so nervous before.”

Bu cümlələrdə past simple, past continuous və past perfect ardıcılığı hadisələrin məkan və zaman əlaqəsini göstərir.

Azərbaycan dilində aparılmış tədqiqatlar da göstərir ki, feil zamanlarının düzgün istifadəsi mətnin qrammatik və məna baxımından əlaqəliliyini artırır (Həsənova. G, 2014). Həsənova (2014) feil zamanlarının müqayisəli tipologiyasını araşdıraraq vurğulayır ki, feil zamanları mətnin strukturu və ardıcılığı baxımından mərkəzi rol oynayır. O, həmçinin qeyd edir ki, uyğunsuz zaman dəyişmələri oxucuda çətinlik yaradır və mətnin anlaşılmasını çətinləşdirir.

Rus dilində aparılan araşdırmalar da göstərir ki, feilin zaman formalarının ardıcıl və məqsəduyğun istifadəsi mətnin anlaşılmasına və oxucu üçün məna birliyinə birbaşa təsir edir (Жучкова, И. И. 2014). Bu araşdırmada, həmçinin feil zamanlarının müxtəlif tipli mətnlərdə, yəni akademik, bədii və tələbə yazılarında necə istifadə edildiyi təhlil edilmişdir. Məsələn:

“Он пришел домой, и теперь он пишет письмо. Потом он ушел в магазин...”

Bu cümlədə uyğunsuz zaman ardıcılığı oxucunun mətnə uyğunlaşmasını çətinləşdirir.

İngilis dilində bununla bağlı tədqiqatlar az olsa da, bəzi nümunələr mövcuddur. M.A.K. Halliday və Ruqaiya Hasanın “Cohesion in English” əsəri qrammatik koheziyanın əsas prinsiplərini təqdim edir və feil zamanlarının mətn əlaqəsində funksiyasını izah edir (Halliday, M. A. K., Hasan, R. 1976). Müasir tədqiqatlarda da feil zamanları ilə mətnin semantik və pragmatik əlaqəsi, həmçinin ardıcılığı araşdırılır (Adejare, R. A. 2022)

Bizim tədqiqatımızın elmi yeniliyi ondadır ki, feillərin zaman formalarının ingilis mətnlərində qrammatik koheziya vasitəsi kimi rolu Azərbaycan və rus müəlliflərinin nəzəri yanaşmaları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Əvvəlki tədqiqatlarda feil zamanlarının funksiyası əsasən ingilis dilində və nəzəri müstəvidə izah olunub, lakin bu işdə real mətn nümunələri əsasında həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan təhlil aparılır. Beləliklə, bu mövzu həm müasir tədris praktikasına töhfə verir, həm də gələcək araşdırmalar üçün elmi baza yaradır.

MATERIAL VƏ METODLAR

Məqələmizdə araşdırma deskriptiv və analitik yanaşma əsasında aparılmışdır. Məlumat mənbəyi olaraq üç növ ingilis dili mətnləri seçilmişdir: akademik esse, qısa bədii hekayə və tələbə yazısı. Hər biri 500–700 sözdən ibarət olmuşdur. Mətnlərdə feil zaman formaları (present simple, past simple, present perfect, past perfect və s.) identifikasiya edilmiş, ardıcılıq, dəyişikliklər və uyğunluq təhlil edilmişdir.

Tələbə esse: “I studied the topic for two weeks. Then I have written the report.” (Present perfect → past simple ardıcılığı)

Bədii mətn: “He was walking along the street when he saw an old friend. They had not met for years.” (Past continuous → past simple → past perfect)

Akademik esse: “The experiment was conducted over three months. The results have shown significant trends.” (Past simple → present perfect)

Təhlil zamanı Azərbaycan müəlliflərinin yanaşmaları da nəzərə alınmışdır Cabbarova, G., Nəbiyeva, S. (2019), Həsənova, G. (2014), eyni zamanda rus müəlliflərinin əldə etdikləri elmi nəticələrlə müqayisə aparılmışdır (Жучкова, И.И., 2014). Feil zamanlarının mətnin əlaqəliliyində funksiyası praktik nümunələrlə təhlil edilmişdir.

Metodoloji yanaşmada həm keyfiyyət analizi, həm də kvantitativ analiz tətbiq edilmişdir. Keyfiyyət analizi hər bir feil zamanının mətn içindəki mənə və əlaqə funksiyasını qiymətləndirmişdir. Kvantitativ analiz isə müəyyən edilmiş feil zamanlarının tezliyini göstərmişdir. Məsələn, past simple forması akademik esse və tələbə yazılarında 45–50% hallarda istifadə edilmişdir, present perfect isə keçmişdən indiyə keçid üçün 20–25% hallarda rast gəlinmişdir.

Araşdırma həmçinin feil zamanlarının ardıcıl istifadəsinin mətnin başa düşülməsinə təsirini göstərmək üçün konkret nümunələr üzərində aparılmışdır. Hər nümunədə ardıcılıq və uyğunluq ölçülmüş, uyğunsuz zaman istifadəsi halları qeyd olunmuşdur.

NƏTİCƏLƏR:

Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunan mətnlərdə past simple forması üstünlük təşkil edir. Present perfect isə keçmişdən indiyə keçid hissəsində koheziya yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

“The author has investigated the phenomenon and found that...” — burada present perfect → past simple keçidi mənə birliyini qoruyur (Adejare, R. A. 2022).

Bununla belə, bəzi nümunələrdə zaman dəyişmələri və uyğunsuz formalar mətnin axıcılığını zəiflədir. Məsələn:

“He went to the library, and now he is writing his essay. Then he had gone to the café...” — bu nümunə zaman ardıcılığına riayət edilməməsinin mətnin anlaşılmasına necə təsir etdiyini göstərir.

Azərbaycan müəlliflərinin nümunələrində də oxşar nəticələr müşahidə olunmuşdur. Həsənova, G. (2014) qeyd edir ki, feil zamanlarının uyğun istifadəsi mətnin qrammatik və semantik birliyini təmin edir. Rus müəllifləri də vurğulayır ki, uyğunsuz zaman dəyişmələri oxucuda çəşqinlik yaradır (Жучкова, И. И. 2014).

Bədii mətn nümunələrində isə present continuous və past continuous formalarının ardıcıl istifadəsi, hadisələrin ardıcılığını və məkan dəyişikliklərini göstərmək üçün mühüm rol oynayır. Məsələn:

“While the girls were playing chess in the garden, their mother was mopping the floor.”

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, feillərin zaman formalarının ardıcıl və məqsədə uyğun istifadəsi mətnin əlaqəliliyini və oxucu üçün anlaşılmasını artırır. Bu araşdırmanın özündə etivə etdiyi elmi yeniliyi ondadır ki, Azərbaycan, rus və ingilis mənbələri əsasında feil zamanlarının qrammatik koheziya funksiyası real nümunələrlə təhlil edilir.

Praktik baxımdan nəticələr göstərir ki, yazı müəllimləri və tələbələr üçün zaman formalarına diqqət yetirməklə mətnin məna birliyini və axıcılığını təmin etmək mümkündür. Feil zamanlarının düzgün istifadəsi mətnin həm qrammatik, həm də semantik baxımdan ardıcıl olmasını təmin edir, yanlış və uyğunsuz zaman dəyişmələri isə mətnin başa düşülməsini çətinləşdirir.

Feilin zaman formaları ingilis dili mətnlərində qrammatik koheziya vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. Zaman ardıcılığına riayət edildikdə, mətnin hissələri arasında məna və struktur əlaqəsi güclənir və oxucu üçün anlaşılma asanlaşır. Tədqiqatlar göstərdi ki, həm Azərbaycan, həm rus, həm də ingilis müəlliflərinin nəzəri yanaşmaları ilə müqayisəli analiz, feil zamanlarının praktiki istifadəsini daha dəqiq izah etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adejare, R. A. (2022). Revisiting the description of tense in English. *International Journal of English Linguistics*, 12(4), 44–53. <https://doi.org/10.5539/ijel.v12n4p44>
2. Cabbarova, G., & Nəbiyeva, S. (2019). Müasir İngilis dilində qrammatik materialın tədrisi metodikası. *Filologiya məsələləri*, (13), 61–66.
3. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London. Longman.
4. Həsənova, G. (2014). Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Bakı: Elm və Təhsil.
5. Жучкова, И. И. (2014). О сущности и специфике использования терминов «cohesion» (связность) и «coherence» (цельность) в англоязычном и русском языкознании. *Вектор науки ТГУ*, 3(29), 155–159. <https://vektornaukitech.ru/jour/article/view/649/613>

ABSTRACT

VERB TENSES AS A MEANS OF COHESION IN ENGLISH TEXTS

Birgul Asadova

Text cohesion is one of the key elements that creates semantic and structural connections between different parts of a text. It is well known that verb tense forms maintain the logical sequence of events, preserve semantic integrity, and enhance comprehensibility for the reader. This article examines the role of verb tense forms in ensuring text cohesion in English. The study used descriptive and analytical methods, with academic essays, literary texts, and student writings selected as the material. The analysis revealed that the past simple tense plays a crucial role in maintaining the sequence of a text. The present perfect tense strengthens semantic connections by linking past events to the present situation. A comparative analysis of the theoretical approaches of Azerbaijani, Russian, and English scholars further confirms that the purposeful and contextually appropriate use of verb tenses ensures the grammatical and semantic integrity of a text. Overall, the correct use of verb tenses is one of the main grammatical factors that enhance text cohesion, sequence, and readability.

Keywords: verb tenses, textual cohesion, grammatical connection, sequence, semantic unity

РЕЗЮМЕ
ФОРМЫ ГЛАГОЛЬНЫХ ВРЕМЕН КАК СРЕДСТВО КОГЕЗИИ В
АНГЛИЙСКИХ ТЕКСТАХ

Биргюль Асадова

Связность текста – один из ключевых элементов, обеспечивающих семантические и структурные связи между различными частями текста. Хорошо известно, что формы глагольных времён поддерживают логическую последовательность событий, сохраняют семантическую целостность и повышают понятность текста для читателя. В данной статье рассматривается роль форм глагольных времён в обеспечении связности текста на английском языке. В исследовании использовались описательные и аналитические методы, а в качестве материала были выбраны научные эссе, художественные тексты и студенческие работы. Анализ показал, что прошедшее простое время играет решающую роль в поддержании последовательности текста. С другой стороны, настоящее совершенное время укрепляет семантические связи, связывая прошедшие события с настоящей ситуацией. Сравнительный анализ теоретических подходов азербайджанских, русских и английских учёных дополнительно подтверждает, что целенаправленное и контекстно-адекватное использование глагольных времён обеспечивает грамматическую и семантическую целостность текста. В целом, правильное использование глагольных времён является одним из основных грамматических факторов, способствующих связности, последовательности и читабельности текста. Ключевые слова: времена глаголов, текстовая связность, грамматическая связь, последовательность, семантическое единство

Ключевые слова: формы глагольных времён, когезия текста, грамматическая связь, последовательность, семантическая целостность

MƏMMƏD ARAZIN POEZİYASINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SİMVOLİK İSTİFADƏSİ

İnci QURBANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: inciqurbanova17@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Məmməd Araz,
onomastika,
poeziya, coğrafi
adlar, milli kimlik

XÜLASƏ

Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlər, coğrafi və insan adları kimi, yalnız identifikasiya vasitələri deyil, həm də şairin dünyagörüşünü, ideologiyasını və milli kimliyini ifadə edən güclü poetik elementlərdir. Məqalə, Arazın əsərlərindəki bu vahidlərin necə bir poetik çərçivəyə daxil olduğunu və onların poeziyanın strukturunda hansı funksiyaları yerinə yetirdiyini araşdırır. Şairin istifadə etdiyi coğrafi adlar, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini və təbii obyektlərini simvolik mənada təqdim edir. Məsələn, "Vətən mənə oğul desə" şeirində şair, Azərbaycanın təbiətini və coğrafiyasını təsvir edərək, vətənə olan dərin məhəbbətini ifadə edir. Arazın əsərlərində Təbriz və Savalan dağları kimi məkanlar, həm coğrafi obyektlər, həm də milli kimliyin simvollarıdır. Eyni zamanda, şair insan adlarını da təkrarlayaraq, həm konkret şəxsiyyətlər, həm də ümumiləşdirilmiş obrazlar yaratmaqla Azərbaycan xalqının mədəni kodlarını əks etdirir. Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlər, həm də şairin ideya və fəlsəfi düşüncələrinin əks olunduğu vasitələrdir, beləliklə, dilin və ədəbiyyatın dərin qatlarını ortaya qoyur.

GİRİŞ

Məmməd Araz Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli simalarından biridir və onun poeziyasında istifadə etdiyi onomastik vahidlər həm təbiət, həm də xalqın mədəniyyətini, tarixini və kimliyini əks etdirən mühüm poetik elementlərdir. Onomastik vahidlər, xüsusilə coğrafi və insan adları, təkcə bir identifikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də şairin dünyagörüşünü, ideologiyasını və milli kimliyini ifadə edən simvolik elementlər olaraq çıxış edir. Bu elementlər, Arazın poetik dilində yalnız məkanları və şəxsləri təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də dərin mənalar daşıyır və şairin həyat anlayışını, ideoloji baxışlarını və xalqının mədəni kodlarını oxucuya təqdim edir.

Ədəbiyyatda onomastikanın rolunu araşdıran bir çox tədqiqatçı var, lakin Məmməd Arazın əsərlərində bu vahidlərin necə bir poetik çərçivəyə daxil olduğu və onların hansı funksiyaları yerinə yetirdiyi barədə daha az tədqiqat mövcuddur. Bu mövzuda aparılacaq tədqiqat, Arazın əsərlərində onomastik vahidlərin həm konkret coğrafi məkanlar, həm də daha geniş mədəni və tarixi mənaları necə əks etdirdiyini araşdıracaq. Əsas məqsəd, Arazın şeirlərindəki onomastik vahidlərin simvolik funksiyalarını və onların şairin ideoloji və fəlsəfi baxışlarını necə əks etdirdiyini açıqlamaqdır.

Hazırda onomastika sahəsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar onomastik vahidlərin yalnız sosial və tarixi kontekstdə izah edilməsi gərəkdiyini, digər tədqiqatçılar isə onların poetik dil və ədəbiyyatın strukturunda dərin mənalar daşdığını vurğulayır. Məmməd Arazın poeziyasında bu vahidlərin istifadəsi ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcud olsa da, onun əsərlərindəki coğrafi və insan adlarının poetik funksiyaları və milli kimliklə əlaqəsi hələ tam şəkildə öyrənilməmişdir.

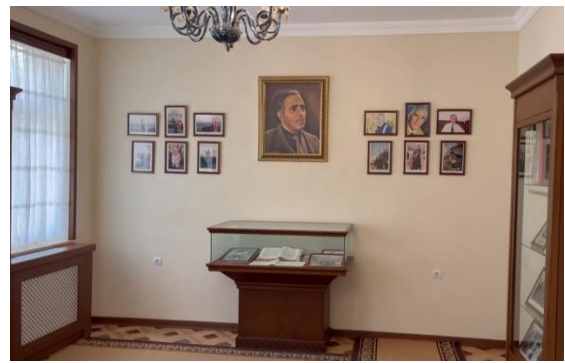
Bu tədqiqatın məqsədi, Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlərin poetik funksiyalarını və onların Azərbaycan xalqının mədəni və milli kimliyini necə təmsil etdiyini araşdırmaqdır. Məqalədə Arazın şeirlərindəki coğrafi və insan adlarının, həmçinin onların şairin ideologiyası ilə necə əlaqəli olduğu göstəriləcəkdir. Tədqiqatın sonunda, Arazın poeziyasında onomastik vahidlərin rolunun daha da dərinlən başa düşülməsinə və ədəbiyyatda bu mövzunun yeni bir işiqda təhlilinə töhfə veriləcəkdir. (Əhmədova, P. 2024).

MATERIAL VƏ METODLAR

Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlər şairin əsərlərində istifadə etdiyi yer və insan adlarının, həmçinin digər onomastik elementlərin necə bir poetik çərçivəyə daxil olduğunu və poeziyanın strukturunda hansı funksiyaları yerinə yetirdiyini araşdıran sahədir. Bu cür tədqiqatlar adların yalnız sadə identifikasiya vasitələri deyil, həm də dilin və ədəbiyyatın dərin qatlarına işarə edən zəngin təfərrüatlar daşdığını göstərir. 2013-cü il tarixdə Xalq şairi Məmməd Arazın yaşadığı Şahbuz rayonunun Nursu kəndində yaradılıb. Muzeydə Xalq şairi Məmməd Arazın zəngin irsini əks etdirən eksponatlar yerləşir, muzey şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat almaq imkanı yaradır. Muzeyi ziyarət edib eksponatlarla yaxından tanış oldum, bu işə məndə yeni fikirlərin formalaşmasına böyük kömək oldu. Ziyarət etdiyim zaman şəkillərdə çəkdim Muzeyin ümumi görünüşü şəkil 1 və şəkil 2 də göstərilən kimidir. Muzeydə şairin nəşr olunan əsərlərindən, eləcə də görkəmli söz ustasının həyat və yaradıcılığından bəhs edən kitablardan, yaradıcılıq yolunun müxtəlif dövrlərini əks etdirən fotosəkillərdən, şairin şəxsi əşyalarından və digər materiallardan ibarət 1000-dən çox eksponat qorunur.

Şəkil 1. Məmməd Arazın ev muzeyinin çöldən görünüşü

Şəkil 2. Muzeyin içəri görünüşü

Onomastika dil və ədəbiyyatın kəsişməsində, adların mənə yükü və onların formalaşdırdığı sosial, tarixi və mədəni konturlar üzərində dayanır. Arazın poeziyasında bu vahidlər, şairin özünü ifadə etmə tərzinin, həm də millətinin keçmişi və gələcəyi haqqında düşündüklərinin açarlarıdır. Onomastik elementlər şairin fərdi dünyagörüşünü, həyat anlayışını və ümumilikdə cəmiyyətin kollektiv təcrübəsini əks etdirir, beləliklə hər bir ad və məkan, Arazın poetik dilində özünəməxsus bir tarixi və mədəni kodu açığa çıxarır (Əhmədova, P. 2024).

Məsələn, “Vətən mənə oğul desə” şeirində Məmməd Araz, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini və təbiətini təsvir edərək, vətənə olan dərin məhəbbətini ifadə edir. Bu şeir, onun vətən sevgisinin və torpağa bağlılığının simvolik bir nümunəsidir (Qasımov, R. 2017, iyun 5).

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim.

Bu torpaqsız harda, nə vaxt, nə dərdim –

Xəzanımdır, xəzanımdır, xəzanım. (Aqreqator 2019, oktyabr 14)

Məmməd Arazın əsərlərində onomastik vahidlər, həm konkret yerlər, həm də ümumi məkanlar olaraq təzahür edir. Şair çox vaxt Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini, şəhərlərini və kəndlərini adlandıraraq, onları təbii mənzərə və tarixi kontekstə daxil edir. Bu, onun poeziyasına həm coğrafi, həm də milli kimlik prizmasından dərin bir təhlil imkanı yaradır. Məsələn, “Gəncə”, “Şəki”, “Bakı” kimi şəhər adları Arazın əsərlərində yalnız coğrafi məkanlar kimi deyil, eyni zamanda milli tarix, mədəniyyət və kimliklə əlaqəli simvolik mənalar daşıyır. Bu adlar Azərbaycan xalqının keçmişi, mədəniyyəti və müasirliyi arasındakı əlaqəni qurur. Həmçinin, şairin təbiətə olan münasibətini göstərən “Qarabağ”, “Xəzər” və “Aran” kimi təbii obyektlər və bölgələr də onun onomastik tərtibatında mühüm yer tutur.

Musa Yaqub, gözü yolda Təbrizin,
Gözlərinin qara yaşı göyərdi.
Göyərmədi istədiyi bircə dən,
Savalanın qara daşı göyərdi. (Pitsunda, avqust 1981)

Məmməd Arazın bu şeirində onomastik vahidlər, coğrafi adlar şairin vətənə olan dərin məhəbbətini və həsrətini ifadə edir. "Gözü yolda Təbrizin" ifadəsi, Təbriz şəhərinə olan həsrət və ayrılıq duyğusunu simvolizə edir. "Savalanın qara daşı göyərdi" misrası isə Savalan dağının qara daşının göyərməsi ilə, yəni təbiətin dəyişməsi ilə, şairin duyğusal vəziyyətinin əlaqəsini göstərir. Bu coğrafi adlar, yalnız fiziki məkanlar kimi deyil, həm də şairin daxili aləmini və milli kimliyini ifadə edən simvolik elementlərdir (Qasımov, R. 2017, iyun 5).

Arazın poeziyasında onomastik vahidlərin istifadəsi yalnız coğrafi məkanlarla məhdudlaşmır; şair, insan adlarını da əsərlərində təkrar-təkrar işləyərək onların simvolik və mənəvi gücünü vurğulayır. İnsan adları, şairin yazdığı şeir və poetik obrazların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Arazın yaradıcılığında həm konkret şəxslərin, həm də ümumi arxetiplərin adı önə çıxır. "Şahbaz", "Nigar", "Cəfər", "Əli" kimi adlar, şairin dünyagörüşünü və Azərbaycan xalqının mədəni kodlarını ifadə edən obrazlardır. Bu adlar, şairin özünü ifadə etmə metoduna uyğun olaraq, həm ümumiləşdirilmiş obrazlar, həm də konkret şəxsiyyətlər kimi müxtəlif təzahürlərdə istifadə edilir (Terminologiya məsələləri- 2012).

Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlər yalnız coğrafi və insan adlarını deyil, həm də fəlsəfi və mədəni çağırışlar daşıyan güclü poetik elementlərdir. Şair, zaman-zaman əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin və mifik fiqurların adlarını istifadə edərək, bu adlar vasitəsilə insanın mövcudluğu və həyatda öz yerini tapmağını mövzu alır. Bu, Arazın poeziyasının ən dərin qatlarından biridir, çünki o, yalnız konkret şəxslərin və ya tarixi hadisələrin adlarını verməklə kifayətlənmir, həm də bu adlar vasitəsilə daha böyük fəlsəfi məsələləri gündəmə gətirir. Arazın poeziyasında adlar, yalnız dilin və ədəbiyyatın sadə struktural elementləri deyil, həm də şairin ideoloji və fəlsəfi düşüncələrinin ifadə olunduğu vasitələrdir.

Məmməd Araz, xüsusilə tarixi şəxsiyyətlərin və mifik fiqurların adlarını istifadə edərkən, bu adları öz poetik dilində sadəcə bir identifikasiya və ya əzbərlənən faktlar kimi deyil, daha dərin mənalar daşıyan simvollar olaraq təqdim edir. Məsələn, şairin əsərlərində Quba, Şəki, Gəncə kimi coğrafi məkanların adı, həmin bölgələrin tarixi mübarizələrinin, xalqın qəhrəmanlıq ənənələrinin və cəmiyyətin inkişaf yolundakı əzmkarlığının simvoluna çevrilir. Bu məkanlar həmçinin həmin bölgələrdə yaşayan insanların həyatlarını, cəsarətlərini və mübarizələrini əks etdirir. Arazın əsərlərində, hər bir onomastik vahid, bir tərəfdən, tarixi bir şahidin - bir xalqın uğurlarını və ya acılarını - simvolizə edir, digər tərəfdən isə o, insanın öz kimliyini tapma, cəmiyyətin həyatında mənəvi yüksəlişə çatma və öz yerini tapmağına dair fəlsəfi sualların açılmasına şərait yaradır.

Arazın poeziyasında mifik fiqurlar da özünəməxsus yer tutur. O, yalnız tarixi şəxslərin adlarını deyil, eyni zamanda əfsanəvi fiqurları da poetik dilində istifadə edir, bunlarla insanın mənəvi yüksəlişi və həyatdakı məqsədini axtarmağa yönəlik suallar ortaya qoyur. Məsələn, Arazın əsərlərindəki "Nizami", "Füzuli" kimi tarixi şairlər və ya "İskəndər" kimi mifik fiqurlar, insanın əbədi mübarizəsini, onun daxili dünyasını və insanlıq adına verdiyi mücadiləni simvollaşdırır. Bu fiqurlar vasitəsilə Araz, insanın həyatını və mövcudluğunu mənəvi və məramlı bir şəkildə anlamağa çalışır. Beləliklə, şairin əsərlərindəki onomastik vahidlər yalnız dilin sadə təzahürləri kimi deyil, həm də xalqın tarixi mübarizələrini, qəhrəmanlıq ənənələrini, cəmiyyətin təcrübələrini və mənəvi inkişafını təmsil edən güclü simvollarla çevrilir.

Onomastik vahidlərin bu dərin fəlsəfi mənə daşması, Arazın poeziyasının ən cəlbedici cəhətlərindən biridir. Şairin istifadə etdiyi adlar, insanın daxili aləmini, onun həyatdakı rolunu və mənəvi yüksəlişini əks etdirməkdən əlavə, həm də Azərbaycan xalqının tarixi mübarizələrinin bir hissəsi olaraq, bu xalqın qəhrəmanlıq ənənələrinin simvoluna çevrilir. Arazın poeziyasında hər bir ad və məkan, yalnız konkret coğrafi və ya şəxsi mənaları deyil, həm də bu adların ətrafında formalaşan dərin mənəvi və fəlsəfi çalarlar daşıyır. Bu, Məmməd Arazın əsərlərinin daha dərin təhlilini və şairin ideoloji və fəlsəfi baxışlarını anlamamız üçün vacib bir açardır.

Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlərin istifadəsi, dilin gözəlliyini və mənanın dərinliyini artırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Onlar yalnız konkret məkanları və şəxsləri adlandırmaqla kifayətlənmir, həm də şairin dünyagörüşünü, ideologiyasını və milli kimliyini təmsil edir. Bu onomastik vahidlər həm tarixi, həm də mədəni zənginliyi özündə birləşdirən bir mədəni irs yaratmaqda şairin rolu barədə dərin təsəvvürlər verir. Arazın şeirlərindəki onomastik vahidlər, həmçinin zamanın və məkanın sərhədlərini aşaraq, öz universal mənalara ilə fərqli dövrlərdə və məkanlarda oxucularla əlaqə qurur.

Arazın onomastik vahidləri müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur – bəzən real məkanları təmsil edir, bəzən isə simvolik bir məna daşıyır. Bu müxtəlifliyə görə onun əsərlərindəki onomastik vahidlər həm Azərbaycan xalqının gündəlik həyatını, həm də onun tarixi və mədəni irsini yaşadır. Şairin əsərlərindəki adlar, həm milli mənsubiyyətin bir parçası kimi, həm də fərdi və kollektiv yaddaşı əks etdirən bir alət kimi çıxış edir. Məmməd Arazın yaradıcılığında onomastik vahidlər, hər bir oxucu üçün xüsusi bir məna daşıyan, emosional dərinliyi və mənəvi zənginliyi ilə diqqət çəkən bir elementdir.

Məmməd Arazın poeziyasında Azərbaycan toponimləri və coğrafi adları, xalqın vətənpərvərlik və vətəndaşlıq rəmzinə çevrilmişdir. Şair, "Azərbaycan! Dünyam mənim!" deyərək yalnız özünün deyil, bütün Azərbaycan xalqının fikrini ifadə edir. Onun şeirlərində Azərbaycan, qayalarda bitən bir çiçək kimi, hər daşından alov dilli ox ola biləcək bir yer kimi təsvir edilir. "Azərbaycan" deyiləndə, şairin dediyi kimi, "Ayağa dur ki, Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər!" – bu, Azərbaycanın xalqın ürəyindəki yerini və əhəmiyyətini göstərir (Aqreqator 2019, oktyabr 14).

Məmməd Araz Azərbaycanın fərqli guşələrini, o cümlədən cənubunu və şimalını bir-birindən ayrılan, həsrət dolu bir şəkildə təcəssüm etdirir. Məsələn, Naxçıvanla Təbriz və Ərdəbili müqayisə edərək, şimal və cənub arasında mövcud olan ayrılıq nisgilini vurğulayır. Şairin əsərlərində Azərbaycanın dağları və çayları, həm coğrafi obyektlər, həm də rəmzlər kimi, vətənin simvolu olaraq işlədilir. Babadağ, Şahdağ, Dəlidağ, Göyüzən və digər dağlar, Azərbaycanın təbii sərvətləri olmaqla yanaşı, həm də vətənin qorunmaz səngərləridir. Araz çayı isə vətənin iki yerə bölünməsinin və ikiye bölünmüş bir xalqın ayrılıq nisqilinin simvoludur.

Məmməd Araz həmçinin əsərlərində su hövzələrinin adlarını, xüsusən də Araz çayını poetik vasitə kimi istifadə edir. Araz, şairin yaradıcılığında ayrılıq və vətənə bağlılıq rəmzi kimi işlənir. Şair, həmçinin, Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət xəzinəsindən gələn dahi şairlərin adlarını təkrarlayaraq, gənc nəslə öz milli mədəniyyətinə və tarixinə olan bağlılığı aşılamağa çalışır. "Aramızda Nizamilər, Füzulilər nəğməsi var. Dalğalandı Sabirlərin ümman dünyası" misralarında olduğu kimi, şair, bu simvolları istifadə edərək, gənclərə öz keçmişlərinə hörmətlə yanaşmalarını tövsiyə edir.

Görkəmli ustad Məmməd Arazın vətən müqəddəsliyi, xalq məhəbbəti, el həqiqətləri bədii yaradıcılığın nüvəsində dayanır. Məmməd Araz şeirinin hər sətiri, hər misrası, təqdim və təsvir olunan hər obrazı, detallı vətən qüdsiyyətini ifadə edir. Hər dəyərdə çaldığım saz yaşayır"- deyən ədib üçün ana yurdu bir səcdəgah, insanı kainatın sirri-sehri, incisi olaraq əbədiyyətə qovuşduran məbədgah, məzərgahdır. Xalq şairi Məmməd Araz həm də o sənətkardır ki, "Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı", - deyərək vətəndaşlıq konsepsiyasını irəli sürüb (Q.Ramiz 525-ci qəzet.- 2017.- 14 oktyabr.- S.23).

Böyük ustad Məmməd Arazın əsərlərində dağ-daş obrazı ata və əcdad simvolu ilə birləşdirir burada isə dağ (qaya, daş) əcdadları təmsil edir. Mifoloji obraz, hər zaman hiperbolik xarakter daşıyır. Xalq, dağ obrazında öz qüdrətini, igidliyini qəhrəmanlığını və xarakterini nümayiş etdirir. Məmməd Araz da mifoloji obrazın hiperbolik xüsusiyyətlərindən istifadə edirəl sənətkarın mifopoetik düşüncə sistemində insanın və cəmiyyətin onu formalaşdıran obyektə birləşməsi anlayışı mühüm yer tutur. Bu obyekt ya dağ (daş, qaya), ya da ağac kimi simvollar təbiət elementləridir

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim.

Y.M.Lotman şeirin strukturunu analiz edərkən mifoloji amillərin poetik mətnə gizli nəzərdən qaçan mənalara birləşdiyini qeyd edir: "Poetik fiqurların dünya strukturuna uyğunluğu bir tərəfdən, ənənədən gəlsə, digər tərəfdən, şairin psixoloji durumu ilə bağlı ola bilər" [Лотман, Ю.М., ss.8].

Belə düşünülür ki, Məmməd Arazın yaradıcılığında psixoloji əlaqənin başqa bir ifadəsi isə "daş ocaq" obrazı-simvoludur. Daş, məhz ocaq mifoloji müqəddəsliyə malik olur və sakrallıq ifadə edir:

Qara arxac dibindəki

Üçbucaq daş ocağım da

Ha közərir, ha yanırdı... (M.Araz. Lider nəşriyyat, 2004)

Daş ruhun yerləşdiyi və ruhu ifadə edən bir məkan kimi də təmsil olunur:

Gözünü sıx,

Hansı daşda su yansa,

O daş altı Məmməd Araz yaşayır (M.Araz. Lider nəşriyyat, 2004)

Qədim Türk xalqların baxışlarında ağac mühüm rol oynayır və düşünülürdü ki ağac göy dünyaları arasında bağ yaradan bir vasitə hesab edirdilər, ağacın budaqları isə səma ilə bağlıdır. Qədim türk inancı olan şamanizmdə, Göy Tanrısı ilə əlaqə qurmaq üçün ən hündür ağac seçilirdilər. Müasir Türk şairlərin poeziyasında da ağac ifadələrinə müraciət edənlərə rast gəlirik. Əsasən türk dünyasının dahi şairi Nazim Hikmətin şeirlərindəki ağac sevgisini qeyd edir. Şairin özünü bir cəviz ağacına bənzətməsi buna nümunədir:

Mən bir cəviz ağacıyam Gülhanə parkında,

Nə sən bunun farkındasın, nə polis farkında (Hikmət, N. Türk EVY

2004, s. 681)

NƏTİCƏLƏR

Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlər, xüsusilə coğrafi və insan adları, yalnız identifikasiya vasitələri kimi istifadə edilmir, eyni zamanda onların poetik mənalı da vardır. Bu onomastik vahidlər, şairin dünyagörüşünü, ideologiyasını və milli kimliyini ifadə edən güclü simvollar kimi çıxış edir. Şairin əsərlərindəki coğrafi adlar, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini və təbii obyektlərini simvolik mənada təqdim edir. Məsələn, “Vətən mənə oğul desə” şeirində Məmməd Araz, Azərbaycanın təbiətini və coğrafiyasını təsvir edərək, vətənə olan dərin məhəbbətini ifadə edir. Coğrafi adlar, həmçinin, Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinin bir hissəsi kimi, şairin əsərlərində xalqın keçmişi ilə bağlı dərin bağlılıq hissini göstərir.

Onu da qeyd edək ki, Məmməd Arazın poeziyasında insan adları da çox vacib yer tutur. Araz, konkret şəxslərin adlarını təkrarlayaraq onların simvolik və mənəvi gücünü ortaya qoyur. “Şahbaz”, “Nigar”, “Cəfər”, “Əli” kimi adlar, yalnız konkret şəxsləri deyil, həm də ümumiləşdirilmiş obrazları təmsil edərək, Azərbaycan xalqının mədəni kodlarını və sosial strukturlarını əks etdirir. Arazın əsərlərindəki bu adlar, həm konkret şəxsiyyətlər, həm də ümumi arxetiplər kimi təqdim olunaraq, şairin ideoloji və fəlsəfi baxışlarını ifadə edən vasitələrə çevrilir.

Şairin əsərlərindəki coğrafi və insan adları, onun poeziyasında milli kimliyin simvolik ifadəsidir və bu adların poetik funksiyaları onun fəlsəfi düşüncələrini daha dərinlən başa düşməyə imkan verir. Məmməd Arazın istifadə etdiyi onomastik vahidlər, Azərbaycan xalqının tarixindəki müxtəlif dövrləri və mədəni mərhələləri simvolizə edir, həmçinin xalqın keçmişi ilə gələcəyi arasında bir körpü rolunu oynayır. Nəticədə, Arazın poeziyasında onomastik vahidlər, həm coğrafi, həm də mədəni baxımdan dərin mənalı daşır və şairin poetik dilindəki zənginliyi ortaya qoyur.

MÜZAKİRƏ

Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlərin istifadəsi, yalnız coğrafi və insan adları ilə məhdudlaşmır, həm də hər bir adın, məkanın və şəxsiyyətin arxasında dərin tarixi və mədəni mənalı durur. Bu onomastik vahidlər şairin ideoloji və fəlsəfi baxışlarını əks etdirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə və milli kimliyinə də güclü işarələr göndərir. Arazın şeirlərindəki coğrafi adlar, Azərbaycanın təbii sərvətlərini, təbiətini və xalqının mübarizə tarixini simvolizə edir. Bu, tədqiqatın əhəmiyyətini artırır, çünki Arazın poeziyasında bu elementlər, şairin həyatına və yaradıcılığına dair daha geniş anlayışlar verir.

Bundan əlavə, Məmməd Arazın istifadə etdiyi insan adları da çox mühüm bir rola malikdir. Şair, adları yalnız konkret şəxsləri təmsil etmək üçün deyil, həm də simvolik məqsədlərlə istifadə edir. Məsələn, “Şahbaz”, “Nigar” kimi adlar, xalqın qəhrəmanlıq ruhunu və tarixi təcrübələrini əks

etdirir. Bu, Arazın milli kimlik və mədəniyyətə olan bağlılığını göstərən bir vasitədir. Şairin insan adlarını təkrarlaması və bu adlar vasitəsilə ümumiləşdirilmiş obrazlar yaratması, onun əsərlərindəki dərin fəlsəfi qatları daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Gələcək tədqiqatlar, Məmməd Arazın poeziyasında onomastik vahidlərin istifadəsinin daha geniş mənə qatlarını araşdırma bilər. Bu, şairin ideoloji və fəlsəfi baxışlarını, həmçinin onun milli kimlik anlayışını daha da dərinlən başa düşməyə imkan verəcəkdir. Həmçinin, digər Azərbaycan şairlərinin əsərlərində onomastik vahidlərin necə istifadə edildiyini müqayisə edərək, Arazın poeziyasının bu sahədəki özəlliklərini daha yaxşı təsvir etmək mümkün olacaqdır. Nəticədə, bu tədqiqat həm Məmməd Arazın yaradıcılığına, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında onomastik vahidlərin roluna dair yeni baxışlar təqdim edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhmədova, P. 2024 Azərbaycan poeziyasında Məmməd Araz obrazı. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 6(11), 93–97.
2. (Qasimov, R. 2017, iyun 5). Azərbaycan ünvanlı Məmməd Araz poeziyası. *525-ci qəzet*.
3. Məmməd Arazın poetik dilində terminlər. (2012). *Terminologiya məsələləri*, (1), 147–152.
4. Sözü Qarabağ səngərlərindən eşidilən böyük şairimiz. (2019, oktyabr 14). *Aqreqator*. <https://aqreqator.az/az/medeniyyet/3326680>
5. Məmməd Araz rəsmi saytı. (n.d.). (Pitsunda, avqust 1981) <https://www.memmedaraz.az/?menu=474>
6. Məmməd Araz rəsmi saytı. (n.d.). <https://www.memmedaraz.az/?menu=559>
7. Qasimov Ramiz AMEA Naxçıvan Bölməsinin şöbə müdürü, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (525-ci qəzet.- 2017.- 14 oktyabr.- S.23.)
8. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста / Ю.М.Лотман. – Ленинград: Просвещение, –1972. – 271 с.
9. Araz, M. Seçilmiş əsərləri.2 cildə, – c.1.M.Araz. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 337 s.
10. Hikmət, N. Türk Edebiyatı, Ahmet Kabaklı. III. C. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2004, s. 681.

SUMMARY

THE SYMBOLIC USE OF ONOMASTIC UNITS IN THE POETRY OF MƏMMƏD ARAZ

Inji Gurbanova

In Mammad Araz's poetry, onomastic units, like geographical and human names, are not only means of identification, but also powerful poetic elements that express the poet's worldview, ideology, and national identity. The article examines the poetic framework in which these units are included in Araz's works and what functions they perform in the structure of poetry. The geographical names used by the poet present various regions and natural objects of Azerbaijan in a symbolic sense. For example, in the poem "If the Motherland Calls Me a Son", the poet describes the nature and geography of Azerbaijan, expressing his deep love for the homeland. In Araz's works, places such as Tabriz and the Savalan Mountains are both geographical objects and symbols of national identity. At the same time, by repeating human names, the poet reflects the cultural codes of the Azerbaijani people by creating both specific personalities and generalized images. In Mammad Araz's poetry, onomastic units are also means of reflecting the poet's ideas and philosophical thoughts, thus revealing the deep layers of language and literature.

Keywords: *Mammad Araz, onomastics, poetry, geographical names, national identity*

РЕЗЮМЕ
СИМВОЛИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В
ПОЭЗИИ МАММЕДА АРАЗА

Инди Курбанова

В поэзии Мамеда Араза ономастические единицы, такие как географические и личные имена, являются не только средствами идентификации, но и мощными поэтическими элементами, выражающими мировоззрение, идеологию и национальную идентичность поэта. В статье рассматривается поэтическая структура, в которую включены эти единицы в произведениях Араза, а также функции, которые они выполняют в строении стихотворения. Географические названия, используемые поэтом, символически отражают различные регионы и природные объекты Азербайджана. Например, в поэме «Если Родина зовет меня сыном» поэт описывает природу и географию Азербайджана, выражая свою глубокую любовь к родине. В произведениях Араза такие места, как Тебриз и горы Савалан, выступают одновременно географическими объектами и символами национальной идентичности. Одновременно, повторяя имена людей, поэт отражает культурные коды азербайджанского народа, создавая как конкретные личности, так и обобщённые образы. В поэзии Мамеда Араза ономастические единицы также являются средствами выражения идей и философских размышлений поэта, раскрывая глубокие слои языка и литературы.

Ключевые слова: *Мамед Араз, ономастика, поэзия, географические названия, национальная идентичность*

“DA VINÇİ ŞİFRƏSİ” ROMANINDA ALTERNATİV GERÇƏKLİK VƏ DİNİ MİFİN BƏDİİ REKONSTRUKSIYASI

Yeqzar CƏFƏRLİ

Xəzər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Yazışılan müəllif: yeqzar@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Den Braun, İsa
Məsih, alternativ
reallıq, dini mif.

XÜLASƏ

Məqalənin yazılmasında məqsəd Den Braunun “Da Vinçi şifrəsi” romanını alternativ tarix və dini mifin yenidən qurulması baxımından incələməkdir. Bu məqsədə çatmaq niyyət ilə bədii mətnin simvolik, eləcə də dini və tarixi yönləri aydınlaşdırılmış, gerçəklik və illüziya arasındakı sərhədlər üzərində bədii müşahidələr aparılmışdır. Belə ki, ilkin olaraq romanın fakt və fərziyyə yönləri müəyyən olunmuş, sonra əldə olunan yanaşmalar analitik sərhə cəlb edilmişdir. Yazarın bədii mətnə istifadə etdiyi simvollar, həmçinin dini və tarixi məqamlar postmodern estetika daxilində izah edilmişdir. Müəllif romanda fakt və absurdun sərhədlərinin pozulmasını postmodern yöndə oxucuya çatdırmışdır. Romandakı dini simvollar, eləcə də tarixi və alternativ təkliflər oxucuda empirik qeyri-müəyyənlik yaradır. Bundan əlavə, məqalədə postmodern nəzəriyyənin mətnlərarası əlaqə, simulyasiya, dekonstruksiya kimi bədii oyun texnologiyalarından istifadə edilmiş, məqalənin elmi-nəzəri quruluşu gücləndirilmişdir. Yazıçının alternativ gerçəklikdən məqsəd yox, vasitə kimi istifadə etməsi romanın bədii şərhinə töhfə vermişdir. Alternativ gerçəkliyin dini miflə paralel təqdimatı romanın fakt-fərziyyə keçidinin üzərində bir mənə, estetik görüntü yaratmışdır.

GİRİŞ

Ədəbiyyatşünaslığın bir elm sahəsi kimi gerçəkliyin konseptual statusunun müəyyən edilməsində böyük önəmi var. Hazırkı dövrdə gerçəklik anlayışı mahiyyətə dəyişsə də formaca öz sabitliyinə sadıqdır. XX əsrin II yarısından etibarən postmodernizmin yaranması gerçəkliyinin təqdimatında fərqliliklər yaratmışdır. Çağdaş dövrdə isə ədəbiyyat təkcə müxtəlif cərəyanların baxışları ilə deyil, həmçinin birbaşa həyatın dərkiləməsi ilə də məşğuldur. Buna görə də tarixə qarşı alternativ tarix formalaşdı ki, o da özlüyündə həqiqətin nisbiləşməsinə xidmət edir. Bu məqalədə çağdaş dövr amerikan ədəbiyyatının nümayəndəsi Den Braunun timsalında alternativ gerçəklik konsepti dini miflə paralel şəkildə araşdırılır. Romana rekonstruktiv baxış əsl gerçəkliklə qondarma gerçəkliyin sərhədlərinin itməsi baxımından maraqlıdır. Romanın əsas ideyası xaricində belə dəyər qazanan quruluş komponentləri alternativ gerçəklik və dini mif baxımından önəmlidir. “XX əsrin əvvəllərindən Qərbdə getdikcə daha geniş yayılan mətn təhlilinin ən əsas məqsədi ədəbi əsəri bütövlükdə təhlil etməkdir” [5, s. 145].

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat Den Braunun “Da Vinçi şifrəsi” əsasında alternativ gerçəklik və dini mif kontekstində araşdırılmış, tarixi-müayisəli və analitik meodlar vasitəsilə aydınlaşdırılmışdır. Sistemli təhlil metodu çağdaş amerikan romanı nümunəsi kimi “Da Vinçi şifrəsi” romanında alternativ gerçəkliyə və dini mifə postmodern estetika daxilində nəzər salınmasına imkan vermişdir.

ƏLDƏ OLUNAN ƏSAS NƏTİCƏLƏR

“Da Vinçi şifrəsi” romanı çağdaş amerikan romanında alternativ tarixin və dini mifin maraqlı bir nümunəsidir. Maraqlı adlanan məqam əsərin detektiv komponentlərindən daha çox sözügedən problemlərin əyləncə kontekstində təqdimatı ilə bağlıdır. Hadisələrin dinamikası romanda sabit absurdla dəyişkən həqiqətin qarşıdurması kimi diqqət çəkir. Başqa deyimlə, müəllifin ana məqsədi fakt və uydurma arasındakı sərhədi silməkdir. Mahiyyət etibarilə belə bir sərhəd ədəbiyyat yox, tarix tərəfdən qoyulmuşdur. Bu anlamda demək olar ki, müəllif ədəbiyyatı tarixdən ayırmağa çalışır.

Oxucu müəllifin İsa Məsih, Mariya Maqdalena, Leonardo da Vinçi və digər insanların həyatına yeni işıq saldığını düşünür. Digər tərəfdən, Den Braun postmodern estetika tələbləri daxilində simulyasiya və qeyri-müəyyənlikdən istifadə edərək, adı çəkilən personajları alternativ reallıq kimi təqdim edir və bu baxımdan onlardan istifadə edir. Oxucu aldanmamaq üçün aktiv olmalıdır.

Nəticə etibarilə, "Da Vinçi şifrəsi" romanı bütövlükdə müasir ədəbiyyatda reallıq və mif anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsini təklif edir və onların postmodern təzahürlərini təsirli və konstruktiv şəkildə təqdim edir.

MÜZAKİRƏ

"Da Vinçi şifrəsi" romanı alternativ gerçəkliyin özünəməxsus yönlərini müəyyən edən bir bədii mətndir. Bədii mətn olmasına rəğmən din, tarix, sosiologiya kimi sahələri də bədii gerçəkliyin içində əritməyi bacarır. Bu yanaşma özlüyündə postmodernizmin "Dünya mətndir" tezisini müdafiə edir. Beləcə, postmodernizmin ədəbiyyata geniş meydan verməsini onu gerçək sənət anlayışından uzaqlaşdırma istəyi kimi yox, əksinə sənətin əhatə dairəsini böyütmək istəyi kimi yozmaq olar.

Bədii mətnin simvolik, semiotik, tarixi, dini, sosial və başqa elmi-nəzəri kimlikləri ehtiva etməsi onun metodoloji bazasının əsas nöqtələrini təşkil edir. Bu çoxtərəfli yanaşmanın təhlili ilə romanın verdiyi mesaj daha da sadələşdirilir, beləcə, daha dəqiq və anlaşıqlı elmi qənaətlər əldə olunur.

Gerçəklikdən alternativ gerçəklik modelinə doğru

Alternativ gerçəklik gerçəkliklə müqayisədə dini mifə və absurda daha yaxındır. Ona görə ki, alternativ gerçəklik bilinən reallığın arxasındakı mənzərəni araşdırır. Bu mənzərə hər zaman gerçəkliyin kölgəsində qaldığından ona münasibət də ikinci dərəcəlidir. Son onilliklərdə alternativ gerçəkliyə marağın çoxalmasının əsas səbəbi postmodernizm və xaosdursa, texnoloji yeniliklərin də artışı gözdə tutulmalıdır. Bu mənada Den Braunun alternativ tarixi ikinci plandan çıxartmaq cəhdləri onun yeni bir gerçəklik yaratmaq istəyi kimi də mənalandırıla bilər. Belə olduqda, romanın ifrat təndiqlərə məruz qalması başa düşüləndir. Ona görə ki alternativ gerçəklik nə qədər güclənirsə güclənsin, hələ də bir maraq səviyyəsində qalır, konseptual mənə ifadə etməkdə zorluq çəkir. "Bəzi maraq artırıcı kitablar siyasi kontekst, cinsəllik və dinə üsyan bəhanəsi ilə xüsusi rejim yasaqlanmışdır" [6, s. 261]. 2005-ci ildə Den Braunun sözügedən mətni yayımlananda da dünya boyu olumsuz dəyərləndirmələrə [4] səbəb olmuşdu.

"Mələklər və iblislər" romanında olduğu kimi burada da postmodernizm mövzu və hadisə əsaslıdır. Roman bilinən bir mətn əsasında yazılmadığından onu postmodern nəzəriyyə baxımından təhlil etmək çətindir. Lakin bədii mətnin mövzu və ideyası postmodern dövrün reallıqları ilə müqayisədə daha çox oxşarlıqlara malikdir. Romanda müəllif hadisələri kənardan izləyir, aradabir qiymətini verir, daha sonra isə yenə geri çəkilir. Romanın detektiv mənsubiyyətinə baxmayaraq müəllifin hadisələrə loyal və individual yanaşması kölgə effekti yaradır; kölgədə qalan alternativ gerçəklik öz yerini həqiqi gerçəkliyə verir. Ədəbi müzakirələrdə tez-tez detektiv romanın ciddi ədəbiyyat nümunəsi olmadığı səslənsə də, bu növ romanların bəşəriyyətin güzgüdən əks olunan canavarlaşmış halı olması [7] danılmaz bir həqiqətdir.

Bilindiyi üzrə, romanın əsas mövzusu İsa Məsihin həyat və fəaliyyəti üzərində qurulub. Müəllif Leonardo da Vinçini də romana qaynaq etməklə alternativ bir İsa kimliyi yaratmağa cəhd edir. Burada da bəlli olduğu kimi əsas məqsəd alternativ gerçəkliyin meydanını genişləndirməkdir. Romanın detektiv qəhrəmanları Robert Lənqdon və Sofi Neve yalnızca macərə arxasınca qaçırırlar. Lakin bu qaçış əylənmək niyyəti ilə deyil, düşündürmək niyyəti ilədir. Müəllif hər iki obrazı həqiqət arxasınca ona görə göndərir ki, insanların şüurundakı gerçəkliyi büt olmaqdan xilas eləsin. Buna görə də, fransız filosofu Jan Bodriyarın söz açdığı "hiperreallıq" yanaşması romanda [1] alternativ gerçəkliyin timsalında boy atır, şaxələnir. Mövcud gerçəkliyin sabitlik xüsusiyyəti qazanmasında önəmli pay sahiblərindən biri də modernizm idi. Beləcə, postmodernizm modernizmin fərdiliyini ümumiləşdirərək gerçəkliyi şaxələndirir, gerçəkliyə alternativ bir gerçəklik yaradır. "Postmodern roman işinə modern romanın xarici aləmi, cəmiyyəti və fərdi rəasionalist və obyektivist bir bəçimdə yansıtmə anlayışı və ya iddiasını yıxmaqla başlamağa başlayır" [5, s. 55].

“Da Vinçi şifrəsi” romanında alternativ tarixin və dini mifin yenidən qurulması, postmodern deyimlə rekonstruksiyası fonunda müəllif yeni reallıq çalarları təklif edir. “Sonuncu axşam yeməyi” adlı rəsm əsəri, həmçinin Müqəddəs Kasa ilə bağlı dolayan əfsanələr müəllif tərəfindən yenidən qurularaq gerçəkliyə montaj edilir. Absurd, uydurma kimi tanınan bir çox məlumatlar gerçəkliklə ayrı tutulsa da, müəllif əksinə onları gerçəkliyə aid edərək oxucunu yaxşı mənada çaşdırır. Məsələn, “Mona Liza”nın dünyaca ünlü olmasının səbəbini simvolik olaraq yozan müəllif gerçəkliyi təhrif etmir, onu bərpa etməyə çalışır. Təkcə “Mona Liza” ilə bağlı müddəalar “Yaxşı detektiv yaxşı ədəbiyyatdır” tezisini “Da Vinçi şifrəsi” romanına da aid etmək üçün yetərlidir. “İncəsənətşünasların əksəriyyəti bu fikirdə idilər ki, Leonardo da Vinçinin “Mona Liza”ya bağlılığı ilə əsərin bədii kamilliyi ilə yox, başqa səbəblə izah edilir” [2, s. 162].

Bütün bunlara baxmayaraq romanın bir çox yerində simulyativ baxış tez-tez qırılır. Bəzi məqamlarda müəllif özü də bilmədən Lənqdon və Neveyə kömək edir, yol göstərir. Postmodernizmin təklif etdiyi tezislərdən biri də bu idi ki, müasir dövrün insanı axtarış meyilli olmalıdır. Əvvəlki dövrün insanından fərqli olaraq o daha çox görəvə malikdir. Bu yanaşma əsrin əvvəllərindən boy atmasına baxmayaraq ancaq əsrin II yarısından sonra şəkilləndi, bugünkü kimliyini formalaşdırdı. “Bir yandan kapitalizmin təkrar hərəkətə başlaması və yaratdığı rifahın, digər yandan texnologiyanın yüksək inkişafının bilginin üzərində yarada biləcəyi təsir, əlbəttə, başa düşüləndir” [3, s. 74].

“Da Vinçi şifrəsi” romanında alternativ tarix və dini mif paralel nöqtələr kimi dəyər qazanır. Yazıçı dini mifi fanatizmdən arındırmaqla alternativ gerçəkliyin bazasını gücləndirir. Beləcə gerçəklik bir büt qavram olaraq zədələnir, zədələnmiş hissələri isə alternativ tarix hesabına bərpa edilir.

Rekonstruksiya və postmodern estetikə

Yazıçı yaratdığı alternativ gerçəklik modelini zərgər dəqiqliyi ilə işləməyə cəhd edir. Ona görə ki, səbəb olaraq qurulan model nəticə olaraq estetikaya xidmət etməlidir. Belə olduqda roman həm də bir intellektual oyunu xatırladır. Den Braun İsa ilə Mariya Maqdalena arasındakı münasibətləri din və tarixdən ayıraraq ədəbiyyata gətirməklə bədii gerçəkliyi gerçəklik və alternativ gerçəklik arasında körpüyə çevirir. İsa Məsihin “Sonuncu axşam yeməyi”ndə istifadə edilən Müqəddəs Kasa müəllif dini və sosial sirlərə qaynaq edərək yeni simulyativ mənə çaları yaradır. Belə ki, Den Braun Müqəddəs Kasa İsanın qanı olan kasadan çox, bioloji davamlılığın nişanı kimi önə çəkməsi Qraalın fiziki statusunu mədəni və genetik yaddaşın simvoluna döndürür.

Romanda adı keçən Sion Təriqəti və Opus Dei kimi təşkilatlar məkan konsepti rolundadır. Çünki müəllif bu quruluşları adi bir binadan daha çox, içərisində məlumatlar gizlənən zəngin arxiv kimi təqdim edir. Bu yanaşma da özlüyündə müəllifin tarixin qaranlıq qatlarına enməsinə, mövcud gerçəkliyə nəzərən rekonstruktiv təkliflər verməsinə zəmin yaradır.

Postmodernizm modernizmdən fərqli olaraq gerçəkliyi elastik formada təqdim edir. Çünki postmodern estetikə gerçəkliyi mifdən və absurddan ayıraraq müzakirəyə çıxarır. Lyotarin “Böyük narrativlərin süqutu” tezisi [3] “Da Vinçi filmi” romanında aydın şəkildə hiss olunur. Den Braun tarix və dini absurd və mifdən arındırmaqla işi bitmiş hesab etmir. Burada məqsəd həm də alternativ reallığı gerçəkliyi ciddi mənada zədələmədən önə çıxarmaqdır.

“Da Vinçi şifrəsi” romanında alternativ reallıq təkcə səbəb deyil, həm də nəticəyönümlü bir fəaliyyətdir. Belə ki, romanın elastik quruluşu, bədii oyun texnologiyası müəllif-mətn-oxucu üçbucağının konseptual tamamlanmasına nümunədir. Vladimir Nabokovun “Sehrbaz, müəllim, təhkiyəçi” ədəbi düsturuna nəzərən Braun daha çox sehrbaz kimi önə çıxsa da, müəllimlik funksiyalarını (professor Lənqdon), eləcə də oxucunu araşdırmaya həvəsləndirirək təhkiyəçi kimliyini də müdafiə edir. Bu mənada romanı postmodern estetikənin prinsiplərinə nəzərən oxucuyönümlü mətn adlandırmaq olar.

Romanın digər diqqət çəkən yönlərindən biri də simulyasiyadır. Hansı ki bu termin də Bodriyarın teminologiyasına uyğun olaraq [1] reallığın surətinin daha populyar olmasını qənaətinə müdafiə edir. Yazıçı simulyasiyanı bədii mətnə elə ustaca qaynaq edir ki, oxucu bir anlıq hadisələrin gerçək olmasına inanmaq istəyir. Çünki müəllif bunu həm də alternativ gerçəkliyi gerçəklik səviyyəsinə qaldırmaqla hiperreallığın imkanlarından istifadə etməklə edir. Mətnlərarasılıq

gerçəkliyin hipergerçəkliklə əlaqəsi baxımından önəmli rol oynayır. Romanda alternativ gerçəkliyin gerçəklik səviyyəsinə qalxmasının sadə, eyni zamanda mürəkkəb nümunəsi, sözsüz ki, Müqəddəs Qraaldır. Romanın əvvəlində və ortasında alternativ reallıq kimliyi ilə çıxış edən Müqəddəs Qraal bədii mətnin sonlarına doğru gerçəkliyə çevrilir. Müəllif bir cümlə ilə alternativ reallığın gerçəklik səviyyəsinə qalxmasını müjdələyir: “Qraalın axtarışı – Mariya Maqdalinanın qəbri önündə baş əyməkdir” [2, s. 614].

Braunun məqsədi, sözsüz ki, fərqli bir həqiqət inşa etməkdən daha çox, oxucunu alternativ gerçəkliyin mövcudluğuna inandırmaqdır. Yazıçının məqsədi səbəb-nəticə xarakterlidir. Alternativ gerçəkliyin və dini mifin rekonstruksiyasında əsas məqsəd oxucunu araşdırmaya sövq edərək kamilləşdirməkdir. Başqa sözlə, müəllif ideyaca “Müqəddəs heç nə yoxdur” qənaəti ilə “Hər şey müqəddəsdir” təzadını eyniləşdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Baudrillard, J. (1994). *Simulacra və Simulation*. University of Michigan Press.
2. Brown, D. (2003). *Da Vinci Code*. Doubleday.
3. Lyotard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press
4. Sutherland, J. (2018). *Edebiyatın kısa tarixi*. Çeviri: Tufan Göbekçin. İstanbul: Alfa Yayınları.
5. Çeşitli, İ. (2004). *Metin Tahlillerine Giriş-2 (Hikaye, Roman, Tiyatro)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
6. *Edebiyat Kitabı*. (2016). İstanbul: Alfa Yayınları.
7. Kracauer, S. (2019). *Polisiye Roman. Felsefî Bir İnceleme*. İstanbul: Metis Yayınları.

ABSTRACT

THE ARTISTIC RECONSTRUCTION OF ALTERNATIVE REALITY AND RELIGIOUS MYTH IN “*THE DA VINCI CODE*”

Yeqzar Jafarli

The purpose of this article is to analyze Dan Brown's *The Da Vinci Code* in terms of the reconstruction of alternative history and religious myth. To achieve this goal, the symbolic, religious, and historical aspects of the literary text are clarified, and artistic observations are made on the boundaries between reality and illusion. Initially, the factual and hypothetical aspects of the novel are explored, and the insights gained are subjected to analytical interpretation. The symbols used by the author in the literary text, as well as religious and historical elements, are explained within the framework of postmodern aesthetics. The author conveys the blurring of boundaries between fact and absurdity to the reader in a postmodern manner. Through the literary text, religious symbols, as well as historical and alternative propositions, create an empirical uncertainty in the reader. Furthermore, the article employs postmodern theoretical concepts such as intertextuality, simulation, and deconstruction, strengthening the scientific-theoretical structure of the paper. The author's use of alternative reality not as an objective, but as a means, has contributed to the artistic interpretation of the text. The parallel presentation of alternative reality and religious myth has created a meaning and aesthetic image on top of the transition between fact and hypothesis in the novel.

Keywords: *Dan Brown, Jesus Christ, alternative reality, religious myth.*

АННОТАЦИЯ

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЙ РЕАЛЬНОСТИ И РЕЛИГИОЗНОГО МИФА В РОМАНЕ «КОД ДА ВИНЧИ»

Егзар Джафарли

Цель данной статьи — проанализировать роман Дэна Брауна «Код да Винчи» с точки зрения реконструкции альтернативной истории и религиозного мифа. Для достижения этой цели проясняются символические, религиозные и исторические аспекты литературного текста, а также проводятся художественные наблюдения о границах между реальностью и иллюзией. Вначале исследуются фактические и гипотетические аспекты романа, а полученные выводы подвергаются аналитической интерпретации. Символы, используемые автором в литературном тексте, а также религиозные и исторические элементы, объясняются в рамках постмодернистской эстетики. Автор доносит до читателя размытость границ между фактом и абсурдом в постмодернистской манере. Религиозные символы, а также исторические и альтернативные суждения, посредством литературного текста создают у читателя эмпирическую неопределенность. Кроме того, в статье используются постмодернистские теоретические концепции, такие как интертекстуальность, симуляция и деконструкция, что укрепляет научно-теоретическую структуру работы. Использование автором альтернативной реальности не как цели, а как средства способствовало художественной интерпретации текста. Параллельное представление альтернативной реальности и религиозного мифа создало смысловой и эстетический образ на основе перехода от факта к гипотезе в романе.

Ключевые слова: *Дэн Браун, Иисус Христос, альтернативная реальность, религиозный миф.*

PEDAQOGİKA

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ NAXÇIVAN ETNOPEDAQOJİ NÜMUNƏLƏRİNİN GƏNCLƏRİN MƏNƏVİ-ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU

Sərxan MUSAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: serxanmusayev@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

etnopedaqogika,
rəqəmsal dövr,
gənclərin tərbiyəsi,
xalq tərbiyəsi.

XÜLASƏ

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı bir çox məsələni də dəyişməyə başladı. Artıq texnologiya həyatımıza sürətlə təsir göstərən əsas vasitələrdəndir. Texnologiya elə bir hal alıb ki, vaxtımızın böyük əksəriyyəti onunla keçir. Gənclər bu texnologiyadan daha çox istifadə edirlər. Texnologiyanın həyatımıza bu qədər nüfuz etməsi, xüsusilə gənc nəslin formalaşmasında yeni çağırışlar yaradır. Gənclər ənənəvi dəyərlər və milli mədəniyyət haqqında bilgiləri daha çox elektron mənbələrdən əldə edir, lakin bu zaman informasiyanın doğruluğu və dəyərlərə təsiri məsələsi ön plana çıxır. Belə bir şəraitdə etnopedaqoji materiallardan istifadə edərək gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsinə töhfə vermək vacibdir. Məqalədə etnopedaqoji elementlərin rəqəmsal tədris mühitinə inteqrasiyası gənclərin texnologiyadan istifadəsini daha məqsədyönlü hala gətirə biləcəyindən. Məsələn, interaktiv oyunlar, rəqəmsal nağıllar, virtual muzeylər və digər innovativ yanaşmalar vasitəsilə milli kimlik və mənəvi dəyərlər yeni nəsillə daha cəlbədicə formada çatdırıla biləcəyindən, texnologiyadan düzgün istifadə qaydalarından, milli tərbiyə prosesinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasından danışılır..

GİRİŞ

Etnopedaqogika – xalqın təcrübəsinə əsaslanan tərbiyə üsulları, adət-ənənələr və milli-mədəni dəyərlərin təbliği deməkdir. Bütün dövrlərdə bu materiallardan istifadə gənc nəslin formalaşmasında bir başa rol oynamışdır. İndiki dövrümüzdə də pedaqoqlar etnopedaqoji materialları bu cəhətdən yüksək qiymətləndirir. Ancaq həyatımızın texnologiya ilə sıx surətdə bağlılığı bu vasitələrin texnologiya vasitəsilə təbliğinə ehtiyac yaradır. Müasir rəqəmsal dövrdə bu materiallardan istifadə edərək gənclərə tərbiyəvi təsir göstərmək mümkündür. Virtual platformalarda milli dəyərlərə əsaslanan tədris resurslarının hazırlanması, interaktiv dərslər vəsaitlərinin yaradılması və sosial şəbəkələr vasitəsilə milli-mənəvi mövzuların geniş şəkildə paylaşılması bu istiqamətdə atıla biləcək addımlardandır.

Texnologiyanın həyatımıza bu qədər təsir etdiyi bir dövrdə etnopedaqoji materiallardan rəqəmsal formada istifadə etməklə gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında yetişdirilməsi və onların mədəni kimliyinin qorunması mümkündür. Bu yanaşma müasir təhsil sistemində yeni imkanlar açaraq, gələcək nəsillərin həm texnoloji biliklərə, həm də dərin milli-mənəvi dəyərlərə sahib olmalarına töhfə verə bilər. Bütün bu deyilənlər işin aktuallığını göstərir.

Bu sahədə araşdırmalar mövcuddur. Pedaqogika elmləri doktoru, professor İsmayıl Əliyev, dosent Lalə Allahverdiyeva, Məhcəbin Qədimbəyli, dosent Taleh Xəlilov folklorşünas professor Paşa Əfəndiyev dosent, Rafiq Babayev fərqli istiqamətlərdə bu sahəni araşdıran alimlərimizdəndir. Pedaqogika istiqaməti üzrə İsmayıl Əliyev, Taleh Xəlilov, Sədaqət Əliyeva və Lalə Allahverdiyevanın araşdırmaları Naxçıvan Etnopedaqoji materiallarının insan şəxsiyyətinə, tərbiyəsinə təsiri istiqaməti üzrə aparılmışdır. Bu materialların təsirinin yaxşı bir nəsil formalaşdırmaqda ciddi bir mexanizm olduğu qənaətinə onların əsərlərində görmək mümkündür. Folklorşünaslar isə bu materialları toplayaraq gənc nəsil üçün bu materialları əl çatan etmişdir. Ancaq bizim məqaləmiz daha çox rəqəmsal mühitdə bu materialların istifadə imkanları və yeni təsir mexanizmlərini araşdırmaq olduğundan öz orijinallığını qoruyur.

Məqalədə biz empirik metodlardan istifadə etmişik. Xüsusən müşahidə metodu vasitəsilə biz gənc nəslin sosial media və digər elektron resuslarda qarşıladığı Naxçıvan etnopedaqoji materiallarına münasibətini və bu materialların onlara təsiri imkanlarını araşdırma bilmişik.

Müzakirə

Hər bir xalqın bədii təfəkkürünün və təcrübəsinin yekun nəticəsi olan etnopedaqoji materiallar onun sonrakı taleyini müəyyənləşdirən amilə çevrilir. Bunu biz təcrübədə görməklə yanaşı araşdırmalarda da görürük. Bu elmi istiqaməti elmi ədəbiyyata gətirən Volkova görə “xalq pedaqogikası” — xalq kütlələrinin tarixən topladığı, təcrübədən, adət-ənənələrdən, folklordan, gündəlik həyatın tərbiyəvi elementlərindən əmələ gələn pedaqoji təcrübələrdir. (Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М., 2000. – 176 с.) Və bu təcrübələr də xalqın mədəni inkişafının təkanverici bir qüvvədir. Son zamanlarda insanlara təsir vasitəsi kimi texnikanın rolu artmaqdadır. Televizyanın və social medianın bütün həyatımızda özünə yer tapması bu cür təsir imkanları olan etnopedaqoji materialların da bu vasitələrlə təbliği imkanlarının araşdırılmasına ehtiyacı formalaşdırır.

Etnopedaqoji materiallar insanların, xüsusən də uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında. Bunun üçün təşviq mexanizminin qurulması xüsusi önəm daşıyır.

Aparılan araşdırma göstərir ki, rəqəmsal dövrdə gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında informasiya texnologiyalarının rolu danılmazdır. Xüsusilə sosial media, rəqəmsal platformalar və elektron resurslar gənclərin davranış modellərinə, dəyərlər sistemində və mənəvi baxışlarına birbaşa təsir göstərir. Bu kontekstdə Naxçıvan etnopedaqoji nümunələrinin rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılaraq təqdim olunması milli-mənəvi tərbiyə baxımından mühüm imkanlar yaradır.

Tik-tok və Instagram kimi social media platformalarında keçirilən vaxt və istifadəçilərin qeyri rəsmi yaş göstəriciləri bu platformalarda bu cür imkanların geniş şəkildə təşviqinə əsas verir. (Conde del Rio, 2021). Ümumiyyətlə bu cür mətnlərin mövcutluğu və yayılması bir çox cəhətdən cəmiyyətin inkişafına təsir edə bilər. Araşdırmalara baxdıqda görmək mümkündür ki, son illərdə didaktik mətn və onun əsasında hazırlanmış vizual materiallar olduqca azlıq təşkil edir (Bakhtin, 1985).

Müzakirə olunan nəticələr göstərir ki, etnopedaqoji materialların rəqəmsal formada təqdim edilməsi uşaqların və gənclərin həm psixoloji, həm də idraki inkişafına müsbət təsir göstərir. Xalq nağılları, atalar sözləri, mərasimlər və ənənələr əsasında hazırlanmış rəqəmsal məzmunlar gənclərin diqqətini cəlb etməklə yanaşı, onların milli kimlik şüurunun formalaşmasına xidmət edir. Bu isə müasir dövrdə tez-tez rast gəlinən dəyər boşluğunun aradan qaldırılmasına kömək edir.

Digər tərəfdən, rəqəmsal mühitdə mövcud olan informasiya bolluğu və məlumat çirkliliyi xüsusilə uşaq və gənclərin yanlış düşüncə tərzinə yönəlməsinə səbəb ola bilər. Bu problem yalnız texniki nəzarətlə deyil, eyni zamanda məzmun baxımından düzgün və faydalı alternativlərin təqdim olunması ilə həll edilə bilər. Etnopedaqoji materialların sosial media, təhsil platformaları və interaktiv tətbiqlər vasitəsilə yayılması bu baxımdan effektiv vasitə kimi çıxış edir.

Müzakirə nəticəsində aydın olur ki, etnopedaqogikanın rəqəmsal mühitdə tətbiqi yalnız keçmişin qorunması deyil, eyni zamanda gələcək nəslin sağlam mənəvi-əxlaqi əsaslar üzərində yetişdirilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə təhsil müəssisələri, ailə və media qurumlarının birgə fəaliyyəti xüsusi önəm kəsb edir. Beləliklə, Naxçıvan etnopedaqoji nümunələrinin rəqəmsal dövrdə təşviqi gənclərin mənəvi tərbiyəsinin gücləndirilməsində mühüm və davamlı təsirə malikdir.

NƏTİCƏ

Bütün bu deyilənlərdən bu nəticəyə gəlirik ki, Rəqəmsal dövrdə Naxçıvan etnopedaqoji nümunələrinin gənclərin mənəvi-əxlaq tərbiyəsində rolu yüksəkdir və bu işlə bağlı işlərin aparılması və təşviqi xüsusi önəmlidir.

Bu cür materialların rəqəmsal mühitdə artması uşaqların psixoloji və idraki inkişafına yaxından kömək edir.

Mövcud məlumat çirkliliyinin mövcudluğu ictimai düşüncəni korladığı kimi uşaq və gənclərdə də yanlış düşüncəni formalaşdırma bilər və bunun qarşısının alınmasının bir yolu da məhz etnopedaqoji materialların uşaqlara sosial media və digər vasitələrlə çatdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyeva Sədaqət Ağarəhim qızı. Etnopedaqogikanın əsasları. ADPU –nəşriyyatı (Darslik). BAKI - 2016. 237 səh
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М., 2000. – 176 с
3. Bakhtin, M. (1985). “El problema del texto en la lingüística, la filosofía y otras ciencias humanas. Ensayo de análisis filosófico”, en Mikhail Bakhtin, Estética de la creación verbal, México, Siglo XXI, pp. 294-323.
4. Conde del Rio, M. (2021). “Estructura mediática de Tiktok: estudio de caso de la red social de los más jóvenes”, en Revista de Ciencias de la Comunicación e Información, No. 26, pp. 59-77, <https://doi.org/10.35742/rcci.2021.26.e126> (28.05.2024).

ABSTRACT

THE ROLE OF NAKHCHIVAN ETHNOPEDAGOGICAL EXAMPLES IN THE MORAL AND ETHICAL EDUCATION OF YOUTH IN THE DIGITAL AGE

Serkhan Musayev

In the modern era, the rapid development of technology has begun to change many aspects of life. Technology has become one of the main tools that strongly influences our daily activities, and a significant portion of our time is now spent using it. Young people, in particular, are the most active users of digital technologies. The deep penetration of technology into everyday life creates new challenges, especially in the formation of the younger generation. Today, young people obtain information about traditional values and national culture mainly from electronic sources; however, the issues of information accuracy and its impact on values become especially important.

In such circumstances, contributing to the national and moral education of young people through the use of ethnopedagogical materials is essential. The article discusses how the integration of ethnopedagogical elements into the digital learning environment can make young people's use of technology more purposeful. Through interactive games, digital tales, virtual museums, and other innovative approaches, national identity and moral values can be conveyed to the younger generation in a more attractive and effective manner. The article also addresses the proper use of technology and the adaptation of the national education process to the requirements of the modern era.

Keywords: *ethnopedagogy, digital age, youth education, folk education*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НАХЧЫВАНСКИХ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОБРАЗЦОВ В ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЁЖИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Серхан Мусаев

В современный период стремительное развитие технологий начало существенно изменять многие сферы жизни. Технологии стали одним из основных средств, оказывающих сильное влияние на повседневную деятельность человека, и значительная часть нашего времени проходит в цифровой среде. Молодёжь является наиболее активным пользователем современных технологий. Глубокое проникновение технологий в жизнь общества создаёт новые вызовы, особенно в процессе формирования подрастающего поколения. В настоящее время молодые люди получают знания о традиционных ценностях и национальной культуре в основном из электронных источников, при этом особую актуальность приобретает вопрос достоверности информации и её влияния на ценностные установки.

В таких условиях важное значение имеет использование этнопедагогических материалов в целях духовно-нравственного воспитания молодёжи. В статье рассматривается, каким образом интеграция этнопедагогических элементов в цифровую образовательную среду может сделать использование технологий более целенаправленным. Посредством интерактивных игр, цифровых сказок, виртуальных музеев и других инновационных подходов национальная идентичность и

духовные ценности могут быть представлены молодому поколению в более привлекательной и доступной форме. Также затрагиваются вопросы правильного использования технологий и адаптации процесса национального воспитания к требованиям современного времени.

Ключевые слова: *этнопедагогика, цифровая эпоха, воспитание молодёжи, народное воспитание*

İQTİSADİYYAT

MÜASİR SAHİBKARLIQ EKOSİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Sadiq İSAYEV

Bakı Biznes Universiteti, Bakı Azərbaycan

Yazışılan müəllif: sadigisayew@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Sahibkarlıq
ekosistemi, iqtisadi
əlaqələr, sahibkarlıq
subyektləri, süni
intellekt, müasir
ekosistemlər.

XÜLASƏ

Son illərdə Sİ-nin sahibkarlıq sahəsindəki rolu başlıca müzakirə mövzularından birinə çevrilib. Bir çox təşkilat bu texnologiyaları öz biznes modellərinə inteqrasiya etməyə çalışsa da, bu proses heç də hər zaman tamamilə aydın və risksiz olmur. Süni intellektin tətbiqi zamanı ortaya çıxan etik, hüquqi və sosial məsələlər yeni yanaşmaların və tənzimləmələrin tələb olunduğunu göstərir. Deməli, sistemlərin perspektivləri ilə yanaşı, dayanıqlı bir ekosistem yaratmaq üçün gələcək tədqiqatların, strateji yanaşmaların və müvafiq siyasətlərin formalaşdırılması zəruridir. Müasir sahibkarlıq ekosistemi dinamizmi və kompleksliyi ilə sosial-iqtisadi inkişafın mühüm bir unsurunu təşkil edir. Bu ekosistem müxtəlif aktorların və proseslərin qarşılıqlı təsiri vasitəsilə formalaşır. Onun içində, innovasiya, ticarət, maliyyə və insan resursları kimi elementlər bir araya gələrək təsirli bir sinerji yaradır. Süni intellekt (AI) kimi modern texnologiyalar bu ekosistemin operativliyini artırmaqla yanaşı, onun bütün dövrlərindəki imkanları genişləndirməkdədir. AI-nin tətbiqi ənənəvi iş modelini saxlayaraq, müasir sahibkarlığın dinamik vəzifələrini daha səmərəli şəkildə icra etməyə kömək edir. Süni intellektin sahibkarlıq ekosistemindəki rolu məlumatın analiz edilməsindən başlayaraq, qərar qəbul etməyə qədər geniş bir spektri əhatə edir. Məlumatın toplanması və emalı prosesləri, AI modelləri vasitəsilə daha sürətli və dəqiq bir şəkildə həyata keçirilir. Burada analitik alqoritmlərin, öyrənmə sistemlərinin və proqnozlaşdırma texnologiyalarının istifadəsi, müəssisələrin bazar tendensiyalarını daha dərinlən anlamasına və birbaşa müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşmasına imkan tanıyır. Bu, yalnız resursların səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda yaradıcı yanaşma və yeniliyə açıq olma qabiliyyətini də inkişaf etdirir.

GİRİŞ

Müasir sahibkarlıq ekosistemlərinin formalaşmasında süni intellektin rolu, yalnızca iqtisadiyyatın rəqəbatqabiliyyətliliyini artırmaqla qalmır, həm də innovativ yanaşmaların yaradılmasında öz müstəsna önəmini göstərir. Bu araşdırmanın məqsədi, süni intellektin sahibkarlıq sahəsindəki əhəmiyyətini anlamaq, müasir biznes mühitində yerini müəyyən etmək və bu texnologiyanın alətləri vasitəsilə yeni imkanların yaradılmasını təmin etməkdir.

Araşdırmanın əhəmiyyəti, iqtisadi strateqiylərin və biznes modellərinin süni intellektlə təchiz olunması nəticəsində necə transformasiya olunduğunu qiymətləndirməkdədir. Belə ki, süni intellektin tətbiqi, qərar vermə proseslərini sürətləndirmək, məlumat analizini asanlaşdırmaq və müştəri tələblərinə daha çevik cavab verməyə imkan tanıyır. Bu çərçivədə, sahibkarların müasir dövrdə bazar tələblərinə uyğunlaşma sürətini artırmaları, yenilikçi məhsul və xidmətlərin yaradılmasına şərait yaradır.

ƏSAS HİSSƏ

Müasir sahibkarlıq ekosisteminin formalaşmasında süni intellektin rolu təkcə iş dünyasında texnologiyadan istifadə ilə bağlı deyil, həm də sosial və iqtisadi transformasiyanın tələb etdiyi dəyişikliklərin qəbulunda özünü göstərir. Bu tədqiqat həm də süni intellekt, insan mühafizəsi və əməyin təhlükəsizliyi yanaşmalarının etik problemlərini həll edəcək və bununla da sahibkarlığın gələcək gözləntilərini aydınlaşdırmağa yönələcəkdir. Nəticə olaraq, bu tədqiqat göstərir ki, AI müasir sahibkarlıq ekosistemlərinin effektiv formalaşdırılması üçün kritik əhəmiyyətə malikdir, eyni zamanda onun necə həyata keçirilə biləcəyi və uzunmüddətli faydaların necə əldə oluna biləcəyi

barədə dəyərli fikirlər təqdim edir (Elia, G., və b.,2020). İqtisadi fəaliyyətin əsas elementlərindən biri olan sahibkarlıq, sahibkarların yeni ideyalara, məhsullara və ya xidmətlərə diqqət yetirərək iqtisadi əlavə dəyər yaratması prosesini ifadə edir. Bu konsepsiya risk götürmə, innovasiya və ümumilikdə bazar tələbinə cavab vermək qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Sahibkarlıq təkcə fərdi fəaliyyət kimi deyil, həm də sosial və iqtisadi hadisə kimi qəbul edilməlidir, çünki sahibkarların uğuru çox vaxt onların fəaliyyət göstərdikləri mühitlə qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Sahibkarlar həm də biznes ideyalarını reallığa çevirərkən müəyyən resursları səmərəli idarə etmək bacarığı ilə də seçilir. Bu kontekstdə onların insan resurslarından, maliyyə dəstəyindən və infrastrukturundan ən səmərəli şəkildə istifadə etmələri lazımdır. Ekosistem anlayışı bioloji müxtəlifliyi və ətraf mühitin qarşılıqlı təsirini araşdırmaqla yanaşı, iqtisadi sahələrdə bəzi dinamikalara da işarə edir. Xüsusilə, “sahibkarlıq ekosistemi” anlayışı sahibkarların, investorların, dövlət qurumlarının, akademik qurumların və qeyri-hökumət təşkilatlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu strukturu ifadə edir. Bu ekosistem sahibkarlığın inkişafı üçün lazımi məlumat axını, resursları və dəstək mexanizmlərini təmin edir. Sahibkarlıq ekosistemində innovasiya və biliklərin ötürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada texnologiyanın, xüsusən də süni intellekt kimi müasir vasitələrin rolu getdikcə artmaqdadır (Obschonka, M., və b.,2020). Sahibkarlıq anlayışı fərdi sahibkarlıqdan çox kənar bir strukturu təmsil etsə də, ekosistem nəzəriyyəsi bu strukturların necə işlədiyini və bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamağa kömək edir. Texnologiyanın yüksəlişi ilə bu iki anlayış arasındakı əlaqə getdikcə mürəkkəbləşir və sahibkarlıq ekosisteminin gələcəyini formalaşdırır.

Sahibkarlıq və ekosistem arasında əlaqə

Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədi ilə riski qəbul edərək innovativ fikirləri gerçəkləşdirmək və dəyər yaratmaq prosesidir. Bu konsept yalnız bir məhsulun istehsalı və satışı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, müasir iqtisadiyyatda mühüm rolə malik olan xidmətlərin, ideyaların və hətta sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsini də əhatə edir. Sahibkarlar, bazar tələblərinə uyğun olaraq yeni ideyalarla çıxış edən, öz resurslarını yönləndirən, investisiya cəlb edən və əməliyyatların səmərəliliyini artıran şəxslərdir. Sahibkarlığın özündə bir sıra vacib elementlərdən ibarətdir. Bunlar arasında yaradıcılıq, strategiya, liderlik və risk idarəçiliyi kimi komponentlər əsas yer tutur. Müasir sahibkarlıq, dəyişən bazar dinamikaları ilə fəaliyyət göstərməyə məcbur olan fərdi təşəbbüskarlardan ibarətdir, bu isə bazar tələblərinə sürətlə cavab verə bilən çevik struktur yaratma qabiliyyətini tələb edir. Sahibkarların iş mühitindəki adaptivliyi, onlara rəqabət üstünlüyü təmin edir və müştərilərə daha innovativ və keyfiyyətli xidmətlər təqdim edilməsinə imkan tanıyır (Giuggioli, G., və b.,2023). Həmçinin, sahibkarlığın yaradılmasında texnologiyanın rolu danılmazdır. Yeni texnologiyaların tətbiqi, biznes modellərinin dəyişdirilməsinə və məhsulun daha effektiv istehsalına gətirib çıxarır. Süni intellekt, məlumat analizi və digər yeni texnologiyalar, sahibkarlara daha dəqiq proqnozlar vermək və müştəri davranışlarını daha yaxşı başa düşmək imkanlarını təqdim edir. Nəticədə, sahibkarlığın dinamikası yalnız iqtisadi fəaliyyətlə bağlı deyil, həm də sosial məqsədləri də əhatə edən geniş bir elmdir. Bu vəziyyət, müasir sahibkarlıq ekosisteminin formalaşmasında süni intellektin rolunun önəmini vurğulayır, çünki yalnız iqtisadi təşəbbüslərlə deyil, sosial innovasiyalarla da bağlıdır.

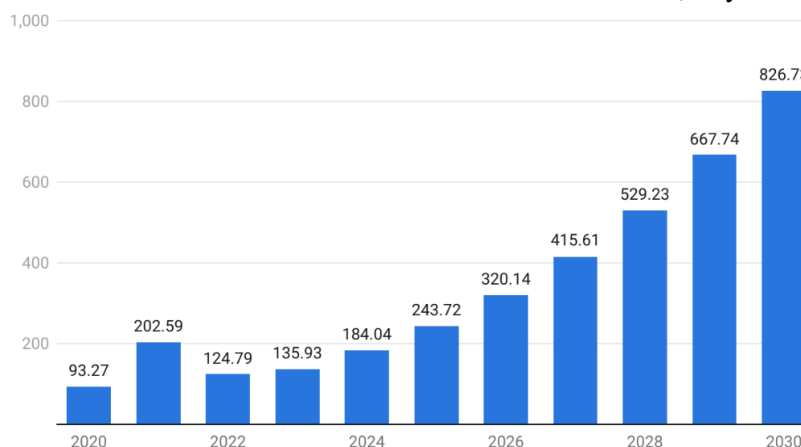
Sahibkarlıq ekosistemi sahibkarlar, investorlar, dövlət dəstəyi və təhsil müəssisələrinin əməkdaşlıqda işlədiyi, innovasiyalara və iqtisadi artıma yol açan dinamik platformadır. Bu ekosistemin ən mühüm elementlərindən biri qarşılıqlı əlaqənin xarakteridir. Sahibkarlar təkcə öz biznes modellərinə diqqət yetirə bilməz, həm də daha geniş mühitlə qarşılıqlı əlaqə quraraq sinerji yaradırlar. Bu, informasiya axını sürətləndirir, resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və rəqabəti artırır. Bundan əlavə, bu strukturun tərkibindəki dəstəkləyici qurumlar sahibkarların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir. Məsələn, inkubasiya mərkəzləri, mentorluq proqramları və maliyyə imkanları innovativ ideyaların həyata keçirilməsinə töhfə verən əsas komponentlərdir. Sahibkarlıq ekosistemi də rəqəmsal transformasiya ilə dərin qarşılıqlı əlaqədədir. Süni intellekt və digər texnoloji yeniliklər sahibkarlara biznes proseslərini optimallaşdırmağa kömək edir, eyni zamanda onların müştərilərin ehtiyaclarına tez cavab vermək qabiliyyətini təkmilləşdirir. Bu yolla iqtisadiyyatın dinamikası və rəqabət mühiti daim inkişaf edərək sahibkarlar üçün yeni

imkanlar yaradır. Yəni, mülkiyyət ekosistemi təkcə iqtisadi fəaliyyətlərin deyil, həm də sosial və mədəni dəyişikliklərin mərkəzindədir. Bu aspektlərdə ekosistem termini sahibkarlığın indiki və gələcək rolu üçün kritik mənə daşıyır.

Süni intellekt sahibkarlıq subyektlərinin inkişafında rolu

Süni intellekt (AI) və sahibkarlıq ekosistemi arasında qurulan əlaqə müasir biznes mühitinin təkamülündə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibət, süni intellektin, sahibkarların innovasiyalarını həyata keçirməsinə, fəaliyyətlərini optimallaşdırmasına və bazar tələblərinə daha çevik cavab verməsinə olan dəstəyi ilə formalaşır. Beləliklə, sahibkarlıq ekosistemi, süni intellektin tətbiqi sayəsində daha da dinamik və adaptiv bir indikator halına gəlir. Bununla yanaşı, süni intellekt, müəssisələrin müştəri əlaqələrini genişləndirmək üçün daha intuitiv və fərdiləşmiş metodlar təklif edir. Bu texnologiya, müştəri davranışlarını analiz edərək, müştəri tələblərinə uyğun məhsul və xidmətlərin daha effektiv təqdimatı üçün imkanlar yaradır. Sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan təsnifat, analitika və proqnozlaşdırma kimi süni intellektin əsas komponentləri, kiçik və orta ölçülü müəssisələrdən tutmuş iri korporasiyalara qədər geniş bir çeşiddə təsir göstərir. Bu komponentlər vasitəsilə sahibkarlar, bazar tendensiyalarını və istehlakçı ehtiyaclarını daha dərinlən anlamaq bilirlər. Eyni zamanda, süni intellekt tətbiqləri, mühasibat və maliyyə analizindən insan resurslarının idarə edilməsinə qədər müxtəlif sahələrdə prosesləri avtomatlaşdıraraq, vaxt və resurs qənaətini mümkün edir. Beləliklə, sahibkarlığın ekosistemi, süni intellektin fəaliyyətlərini dayanıqlı və innovativ bir şəkildə birləşdirərək, müasir iqtisadi yanaşmalara cavab verən bir konumda öz mövqeyini gücləndirir (Jacobides, M. G., və b., 2021). Süni intellekt, sahibkarlıq ekosisteminin hər bir üzvü ilə olan qarşılıqlı əlaqəni zənginləşdirərək, kollektiv bilik paylaşımını və əməkdaşlığı asanlaşdırır. Məhsul inkişafı dövründə məlumat mübadiləsinə sürətləndirərək, müştəri və bazar məlumatlarının daha maraqlı analizini təmin edir. Beləliklə, süni intellekt, sahibkarlığı müasir dövrün tələblərinə uyğun bir formato çevirməklə, iddialı və progressiv nəticələr əldə etməyə imkan tanıyır. Nəticə etibarilə, süni intellektin sahibkarlıq ekosistemindəki rolu, müasir iş modelinin formalaşmasında həlledici bir element kimi ortaya çıxır, burada innovasiya, effektivlik və adaptivlik önə çıxır.

Şəkil 1. 2020-2030-cu illərdə süni intellekt bazasının həcmi, milyon dollar

Mənbə: <https://www.statista.com/outlook/tmo/artificial-intelligence/worldwide>

Şəkil 1-də qeyd edilən məlumatlara əsasən süni intellekt bazasının həcmi 2030-cu ildə 826,73 milyard dollara çatacağı gözlənilir.

Sahibkarlıq ekosistemində süni intellektin rolu, müasir iş mühitinin dinamik və dayanıqlı inkişafını təmin edən bir amil kimi özünü göstərir. Süni intellekt, yalnız proseslərin avtomatlaşdırılmasında deyil, həm də qərar qəbul etmə mexanizmlərində, müştəri analitikası və bazar tədqiqatında irəliləyişlərin əldə edilməsində kritik bir komponent halına gəlmişdir. Sahibkarlar, AI-nin təqdim etdiyi alqoritmləri və məlumat analizi imkanları vasitəsilə bazar tendensiyalarını daha dəqiq proqnozlaşdırmaq, müştəri davranışlarını anlamaq və effektiv marketing strategiyaları inkişaf etdirmək imkanına sahibdirlər. Bu kontekstdə, süni intellekt, təşəbbüslərin inkişafa yönəlməsində

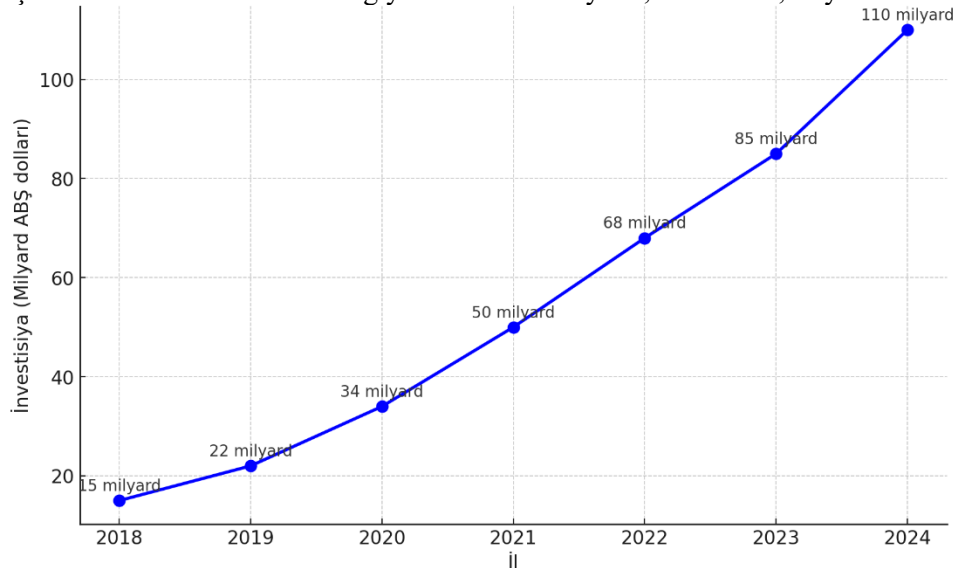
inovasiya və yaradıcılıq gətirərək, sahibkarlara məlumatların analizi, risklərin qiymətləndirilməsi və resursların optimal istifadəsi mövzusunda yeni perspektivlər təqdim edir. Məsələn, chatbotlar və virtual asistentlər vasitəsilə müştəri xidməti sahəsində də ciddi dəyişikliklər yaranır. Bu texnologiyalar, müştəri ilə birbaşa əlaqəni artırmaqla bərabər, eyni zamanda əməliyyat xərclərini azaltmağa və xidmət keyfiyyətini yüksəltməyə də imkan tanıyır (Blagodyr, L. M., 2023). İş mühitinin çox dəyişkən olduğu bu dövrdə, süni intellektin tətbiqi sahibkarlara çevik adaptasiya etməyə, bazar dəyişikliklərinə sürətlə reaksiya verməyə və müştəri məmnuniyyətini artırmağa kömək edir. Eyni zamanda, AI-nin integrasiyası sayəsində, müasir sahibkarlıq ekosistemləri yalnız innovativ məhsul və xidmətlərin yaradılmasına deyil, həm də sosial, iqtisadi və ətraf mühitə dair məsuliyyətli yanaşmalar ortaya qoyulmasına təkan verir. Bu səbəbdən, süni intellekt, daha geniş mənada, sahibkarlıq mühiti və iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqələri gücləndirərək, müstəqil təşəbbüslərin və təşkilatların dayanıqlı gələcəyini formalaşdırır.

Süni intellekt (AI) son illərdə innovasiya və sahibkarlıq sahəsində inqilabi gücə çevrilib. Müəssisələrin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi və bazar tələbinə tez cavab verməsi üçün süni intellekt texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti artır. Süni intellektlə işləyən innovasiya məlumatların təhlili, yeni məhsul və xidmətlərin işlənilib hazırlanmasında avtomatlaşdırma kimi süni intellekt imkanlarından istifadəni nəzərdə tutur. Bu proses sahibkarlara öz biznes modellərini qurarkən daha dəqiq, daha sürətli və effektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Məsələn, bu texnologiya müştəri meyllərini təhlil edərək tələb proqnozları verməyə və ya məhsul və xidmətlərin fərdiləşdirilməsi üçün dərin fikirlər verməyə imkan verir. AI-nin sahibkarlığa təsiri çox vaxt innovativ həllərin istehsalı üçün tələb olunan resursların azaldılmasında özünü göstərir. Süni intellekt tətbiqləri sayəsində sahibkarlar daha az xərclə hərtərəfli araşdırma apara və bununla da zamanla məhdud resurslardan daha səmərəli istifadə edə bilirlər. Bununla belə, süni intellektlə işləyən innovasiya əsaslı biznes proseslərini dəyişdirərək biznesin aparılmasının yeni yollarını gətirir. Məsələn, avtomatlaşdırılmış müştəri xidməti sistemləri süni intellektin insanların qarşılıqlı əlaqəsini minimuma endirməklə xərcləri azaltdığı və müştəri məmnuniyyətini artırdığı bir haldır. Beləliklə, sahibkarlar daha səmərəli biznes modelləri yaratmaq üçün mühüm imkanlar əldə edirlər. Süni intellektlə dəstəklənən sahibkarlıq təkcə yeni məhsulların inkişafı ilə məhdudlaşmır, həm də mövcud proseslərin optimallaşdırılmasına və biznesin strateji qərar qəbul etmə mexanizmlərinin gücləndirilməsinə imkan verir. Məlumat əsaslanan yanaşmalar sahibkarlara hansı aspektlərin təkmilləşdirilməsi lazım olduğuna dair daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Süni intellekt tərəfindən təqdim edilən analitika sahibkarlara bazara giriş strategiyalarından tutmuş müştəri münasibətlərinə qədər bir çox sahədə ağıllı və innovativ yanaşma tətbiq etməyə kömək edir. Süni intellekt (AI) müasir sahibkarlıq konsepsiyalarını dəyişdirən və sahibkarlıq ekosistemini yenidən formalaşdıran güclü bir vasitə kimi ortaya çıxır. Süni intellektlə işləyən sahibkarlıq bazar tələblərini proqnozlaşdırmaq, müştəri davranışını anlamaq və ilk növbədə məlumatların təhlili imkanları vasitəsilə strateji qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırmaq imkanı təklif edir. Xüsusilə böyük məlumatların işlənməsi bacarıqları sahibkarlara müştərilərin gözləntilərinə cavab sürətini artırmaqla daha çox fərdiləşdirilmiş məhsul və xidmətlər təklif etməyə imkan verir. Bu transformasiya təkcə sahibkarlara daha səmərəli işləməyə imkan vermir, həm də onlara mövcud bazarlarda rəqabət üstünlüyü əldə etməyə kömək edir. Birincisi, AI texnologiyasının sahibkarlar tərəfindən mənimsənilməsi çox vaxt yüksək başlanğıc xərcləri və resurs tələbləri ilə məhdudlaşır. Üstəlik, süni intellekt tətbiqləri daim inkişaf edən bir sahə olduğundan, sahibkarlar üçün bu texnologiyadan səmərəli istifadə etməyi öyrənmək və onu daim yeniləmək zərurətə çevrilir (Fatema, S., və b., 2023). Bu, texnologiya ilə bağlı riskləri və qeyri-müəyyənlikləri artırır və sahibkarların strateji planlaşdırmasını daha mürəkkəb edir. Bundan əlavə, etik və məxfilik məsələləri süni intellektlə işləyən sahibkarlığın davamlılığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir; Sahibkarlar bu məsələlərə diqqət yetirməyə, risklər və mənfi nəticələr yarana bilər. Süni intellektlə işləyən sahibkarlıq biznesdə innovasiyaları təşviq edən və sahibkarlar üçün uğur şanslarını artıran dinamika təklif etsə də, nəzərə alınmalı olan bir sıra problemlər də təqdim edir. Sahibkarlıq ekosistemində maraqlı tərəflər tərəfindən birgə yanaşmanın mənimsənilməsi onlara bu imkanları daha effektiv qiymətləndirməyə və çağırışlara daha davamlı olmağa kömək edəcək. Süni intellektin verdiyi imkanlardan istifadə edərək innovasiya proseslərini təkmilləşdirən sahibkarlar son nəticədə

daha davamlı biznes modelinin yaradılmasına zəmin yaradırlar. Süni intellektlə işləyən sahibkarlıq müasir biznesdə inqilabi imkanlar təqdim etsə də, o, həm də mühüm problemlərlə üzləşir. Bu kontekstdə sahibkarların süni intellekt texnologiyalarını mənimsəməsi onlara innovativ məhsul və xidmətlər hazırlamağa, eləcə də rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir. Məsələn, verilənlərin analitikası və proqnozlaşdırma imkanları sahibkarlara müştəri tələblərini daha yaxşı başa düşmək və bazar tendensiyaalarını gözləmək üçün güclü zəmin təklif edir. Bu, sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq üçün kritik elementdir, xüsusən də məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etmə proseslərinin əhəmiyyət kəsb etdiyi bir mühitdə. Bununla belə, süni intellektlə işləyən sahibkarlıq sahəsində çətinliklər və imkanlar da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Sahibkarların üzləşdiyi ən böyük maneələrə AI sistemlərinin mürəkkəbliyi, kifayət qədər məlumat və texniki biliyə çıxışın olmaması, kifayət qədər maliyyə resurslarının olmaması və etik narahatlıqlar daxildir. Xüsusilə kiçik və orta biznes bu yeni texnologiyalara sərmayə qoymaq imkanlarının məhdudluğu ilə mübarizə aparır və irimiqyaslı rəqibləri ilə rəqabət aparmaqda çətinlik çəkir.

İnvestisiya ekosistemləri iqtisadi artım və innovasiya üçün çox vacibdir. Bu gün süni intellektə (AI) inkişafın sürətlənməsi sahibkarlıq mənzərəsinə dərinlən təsir edən yeni imkanlar yaradır. Süni intellekt texnologiyalarının qəbulu təkcə investorların diqqətini cəlb etmir, həm də bu texnologiyaların təklif etdiyi üstünlüklər və potensial gəlirlərlə investisiya qərarlarını yenidən formalaşdırır. Xüsusilə, verilənlərin analitikası, maşın öyrənməsi və avtomatlaşdırma kimi sahələrdə fəaliyyət göstərən startaplara investorlar tərəfindən gətirdikə daha çox üstünlük verilir. Süni intellektlə startaplara investisiya qoymağın əhəmiyyəti təkcə maliyyə gəlirləri ilə məhdudlaşmır (Dahanayake, H., və b.,2022). Bu investisiyalar innovasiyaların təşviqinə, biznes proseslərinin optimallaşdırılmasına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verir. İnvestorlar süni intellektə əsaslanan həllər ilə problemləri həll etmək və bazar ehtiyaclarına tez cavab vermək üçün yeni ideyaları dəstəkləmək üçün maliyyə təmin edirlər. Bu, həmçinin süni intellekt sahəsində ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafına və gənc sahibkarların dəstəklənməsinə imkan verir. Bundan əlavə, investorlar AI startapları vasitəsilə global bazarlarda iştirak etməklə uzunmüddətli strateji üstünlük əldə edə bilirlər. İnvestisiya ekosisteminin süni intellektlə inteqrasiyası təkcə maliyyə qazancını təmin etmir, həm də sosial və ekoloji problemlərin həllini asanlaşdırır. Enerji səmərəliliyindən səhiyyəyə, nəqliyyat sistemlərindən kənd təsərrüfatı təcrübələrinə qədər geniş sahədə tətbiq potensialına malik olan bu texnologiyalar cəmiyyətin ümumi rifahını artıracaq həllər təklif etmək qabiliyyətinə malikdir. İnvestorların bu cür təşəbbüslərə diqqət yetirməsi sosial fayda verəcək layihələrə dəstəyi təşviq edir, eyni zamanda davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda mühüm rol oynayır. Buna görə də, süni intellekt və investisiya ekosistemi arasında güclü əlaqə təkcə iqtisadi artıma kömək etmir, həm də gələcəyin qurulmasında mühüm amil kimi önə çıxır.

Şəkil 2. Süni intellekt texnologiyalarına investisiyalar,2018-2024,milyard dollar

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1456578/ai-investment-comparison/>

2018—ci ildə süni intellektlə bağlı investisiyaların həcmi 15 milyard növbəti illərdə isə artaraq bu rəqəm 2024-cü ildə 110 milyard dollara çatacağı gözlənilir.

Süni intellekt texnologiyalarına investisiyaların önəmi süni intellektlə startaplara sərmayə qoymaq günümüzün dinamik biznes mühitində çox vacibdir. Bu sərmayələr təkcə maliyyə qazancı təmin etmir, həm də iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə, innovasiyaların təşviqinə və sosial problemlərin həlli yollarının işlənilib hazırlanmasına imkan yaradır. Süni intellektin gətirdiyi potensial startapların təklif etdiyi məhsul və xidmətlərin daha səmərəli, daha ağıllı və miqyaslı bilən olmasına imkan verir, eyni zamanda investorlar üçün uzunmüddətli dəyər yaratma imkanları təmin edir. Süni intellekt texnologiyası startapları sektoral dinamikanı dəyişdirmək qabiliyyətinə malik innovativ həllər istehsal edir. Bu kontekstdə, investorlar süni intellekt sahəsində startaplara müraciət etdikdə, onlar təkcə potensial qazanc təmin etmir, həm də texnoloji tərəqqinin təşviqinə töhfə verirlər. Avtonom sistemlər, məlumat analitikası, maşın öyrənməsi və təbii dil emalı kimi sahələr daim inkişaf edən və bazar ehtiyaclarına sürətlə cavab verən imkanlar təqdim edir. İnvestisiyalar bu dəyişiklikləri dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün maliyyə resurslarının təmin edilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, investorlar böyüdükcə və miqyas aldıqca startaplara strateji təlimat verməklə mühüm rol oynayırlar. Bu kontekstdə, süni intellekt təşəbbüslərinə investisiyalar təkcə fərdi biznes sahələrinə deyil, həm də sahibkarlıq ekosisteminin davamlılığı baxımından ümumi iqtisadi səviyyəyə müsbət təsir göstərir. Müəssisələrə innovativ prosesləri inkişaf etdirmək və bazar tələblərinə cavab vermək üçün lazım olan maliyyə dəstəyi təmin edildikdə, iş dünyasında daha geniş transformasiya mümkün olur. Buna görə də, süni intellekt təşəbbüslərinə sərmayələr, maliyyə qazanclarından əlavə, cəmiyyətin texnologiyaya əsaslanan gələcəyə istiqamətlənməsinin əvəzsiz elementi kimi ortaya çıxır (Chalmers, D., və b., 2021).

NƏTİCƏ

Tədqiqatımızda süni intellektin müasir tətbiqi nəzəriyyələrini, sahibkarlığın böyük verilənlərdən necə istifadə etdiyini, analitik bacarıqları artırdığını və qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirdiyini üzə çıxarıb. Bu kontekstdə iş dünyasında süni intellektin artan təsiri yeni iş modellərinin yaradılmasına, məhsuldarlığın, innovasiyaların və müştəri xidmətlərindən məmnunluğun artmasına imkan yaradır. Bundan əlavə, müasir sahibkarlıq ekosisteminə süni intellekt texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlı strateji tövsiyələrin verilməsi vacibdir. İlk növbədə, qurumlar öz sahələrində süni intellektin tətbiq sahəsini genişləndirəcək müvafiq infrastrukturun yaradılmasına diqqət yetirməlidirlər. Bunlara yüksək sürətli internet, bulud texnologiyaları və etibarlı məlumat çıxarma sistemlərinin inkişafı daxildir. İkincisi, təşkilatlar üçün öz işçilərinə AI alətlərindən istifadə üzrə təlim keçmək və rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq üçün müvafiq təlim proqramları təşkil etmək faydalı olardı. Üçüncüsü, süni intellekt sistemlərinin üzləşdiyi etik problemlərin və təhlükəsizlik risklərinin müzakirəsi əsas prioritet idi. Bu məsələlərlə bağlı standartların müəyyən edilməsi sahibkarlıq ekosisteminin inkişafına və sektorun maraqlı tərəflərinin etimadının artırılmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Blagodnyr, L. M. (2023). Emerging paradigms: the fusion of ai and ecosystems in business. Artificial intelligence: an era of new threats or opportunities? 1: 6-18.
<https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37875/132497.pdf?sequence=2&isAlloved=y>
2. Chalmers, D., MacKenzie, N. G., & Carter, S. (2021). Artificial intelligence and entrepreneurship: Implications for venture creation in the fourth industrial revolution. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 45(5), 1028-1053.
<https://doi.org/10.1177/1042258720934581>
3. Dahanayake, H., & Muna, C. B. (2022). Entrepreneurial Ecosystem Challenges for AI Startups Internationalization: Evidence from Emerging Markets Case Studies.

<https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1667795&dswid=6307>

4. Elia, G., Margherita, A., & Passiante, G. (2020). Digital entrepreneurship ecosystem: How digital technologies and collective intelligence are reshaping the entrepreneurial process. *Technological forecasting and social change*, 150, 119791.

<https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.119791>

5. Fatema, S., & Raza, M. K. (2023). Entrepreneurship in the Age of Technology: A Study of Start-up Ecosystems and Innovation Hubs. *J. Res. Innov. Technol. Manag*, 1(2), 1-5.

<https://jritm.org/Upload/Entrepreneurship.pdf>

6. Giuggioli, G., & Pellegrini, M. M. (2023). Artificial intelligence as an enabler for entrepreneurs: a systematic literature review and an agenda for future research. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 29(4), 816-837.

<https://doi.org/10.1108/IJEBr-05-2021-0426>

7. Jacobides, M. G., Brusoni, S., & Candelon, F. (2021). The evolutionary dynamics of the artificial intelligence ecosystem. *Strategy Science*, 6(4), 412-435.

<https://doi.org/10.1287/stsc.2021.0148>

8. Obschonka, M., & Audretsch, D. B. (2020). Artificial intelligence and big data in entrepreneurship: a new era has begun. *Small Business Economics*, 55, 529-539.

DOI:10.48550/arXiv.1906.00553

SUMMARY

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FORMATION OF THE MODERN ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM

Sadiq Isayev

In recent years, the role of AI in entrepreneurship has become one of the main topics of discussion. Although many organizations are trying to integrate these technologies into their business models, this process is not always completely clear and risk-free. The ethical, legal and social issues that arise during the application of artificial intelligence indicate that new approaches and regulations are required. Therefore, along with the prospects of systems, it is necessary to formulate further research, strategic approaches and appropriate policies to create a sustainable ecosystem.

The modern entrepreneurial ecosystem, with its dynamism and complexity, constitutes an important element of socio-economic development. This ecosystem is formed through the interaction of various actors and processes. Within it, elements such as innovation, trade, finance and human resources come together to create an effective synergy. Modern technologies such as artificial intelligence (AI) are not only increasing the efficiency of this ecosystem, but also expanding its capabilities in all its phases. The application of AI helps to more effectively perform the dynamic tasks of modern entrepreneurship, while maintaining the traditional business model. The role of artificial intelligence in the entrepreneurial ecosystem covers a wide spectrum, from analyzing information to making decisions. The processes of collecting and processing information are carried out faster and more accurately through AI models. Here, the use of analytical algorithms, learning systems and predictive technologies allows enterprises to more deeply understand market trends and adapt directly to customer needs. This not only increases the efficiency of resources, but also develops the ability to be creative and open to innovation.

Keywords: *Entrepreneurial ecosystem, economic relations, entrepreneurial entities, artificial intelligence, modern ecosystems.*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ЭКОСИСТЕМЫ

Садик Исаев

В последние годы роль ИИ в предпринимательстве стала одной из главных тем для обсуждения. Хотя многие организации пытаются интегрировать эти технологии в свои бизнес-модели, этот процесс не всегда полностью ясен и лишен рисков. Этические, правовые и социальные вопросы, возникающие при применении искусственного интеллекта, указывают на то, что требуются новые подходы и правила. Поэтому наряду с перспективами систем необходимо сформулировать дальнейшие исследования, стратегические подходы и соответствующую политику для создания устойчивой экосистемы.

Современная предпринимательская экосистема с ее динамизмом и сложностью представляет собой важный элемент социально-экономического развития. Эта экосистема формируется посредством взаимодействия различных субъектов и процессов. В ней такие элементы, как инновации, торговля, финансы и человеческие ресурсы, объединяются для создания эффективной синергии. Современные технологии, такие как искусственный интеллект (ИИ), не только повышают эффективность этой экосистемы, но и расширяют ее возможности на всех ее этапах. Применение ИИ помогает эффективнее выполнять динамические задачи современного предпринимательства, сохраняя при этом традиционную бизнес-модель. Роль искусственного интеллекта в предпринимательской экосистеме охватывает широкий спектр: от анализа информации до принятия решений. Процессы сбора и обработки информации осуществляются быстрее и точнее с помощью моделей ИИ. Здесь использование аналитических алгоритмов, систем обучения и предиктивных технологий позволяет предприятиям глубже понимать тенденции рынка и напрямую подстраиваться под потребности клиентов. Это не только повышает эффективность ресурсов, но и развивает способность быть креативными и открытыми для инноваций.

Ключевые слова: *Предпринимательская экосистема, экономические связи, субъекты предпринимательства, искусственный интеллект, современные экосистемы.*

XİDMƏT SEKTORUNDA RƏQABƏT MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA MARKETING STRATEGİYALARININ ROLU

İsa ƏLİYEV

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: isaaliyev55@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Xidmət sektoru,
rəqabət, marketing,
strategiyaların
formalaşması, cari
vəziyyət

XÜLASƏ

Xidmət sektoru, onları müəyyən edən dörd əsas keyfiyyətlə seçilən sektorun təkliflərinin unikallığı ilə əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmiş rəqabət mühiti ilə xarakterizə olunur. Başlamaq üçün, şirkətin təklif etdiyi xidmətlər mahiyyət etibarilə qeyri-maddidir, yəni istehlakçıların satın almadan əvvəl onları fiziki olaraq yoxlamaq və ya nümunə götürmək imkanı yoxdur. Nəticə etibarilə, biznesin reputasiyası və müştərilərindən qazandığı etibar onun bazarda uğur qazanması üçün vacibdir. Xidmət sektorunda rəqabət mühiti əsas rol oynayan marketing strategiyaları ilə formalaşır və müəyyən edilir. Bu məqalədə bu kontekstdə marketing strategiyalarının əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Bu araşdırmanın nəticələrinə görə, şirkətin bazar mövqeyinə və bazarda rəqabətin ümumi strukturuna marketing strategiyalarının məqsədyönlü şəkildə hazırlanması və həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir ki, bu da sadəcə təşviqdən xeyli kənara çıxır. Şirkətlər effektiv marketing metodlarından istifadə etməklə uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri yarada, istehlakçı seçimlərini sadəcə qiymətlərə yönəlmiş qərarlardan uzaqlaşdırmaq üçün yeni sənaye standartları təyin edə bilirlər. Məsələn, mehmanxanada boş otaq və ya istifadə olunmamış məsləhətçi saati, sonradan saxlanıla və istifadə oluna bilməyəcəyi üçün daimi olaraq itirilən gəlir şansını təmsil edir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, həm dinamik, həm də müştəri yönümlü marketing fəaliyyətləri təkcə bazarın mövcud vəziyyətinə reaksiya deyil, əksinə, onlar giriş maneələrini, rəqabətin intensivliyini və alıcıların gücünü dəyişdirmək qabiliyyətinə malik olan effektiv proaktiv alətlərdir. Bu, rəqabət tarazlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək, marketing strategiyasını xidmət sektorunda uğurun və bazar strukturunun əsas proqnozlaşdırıcısına çevirir.

GİRİŞ

Xidmət sektoru təkcə global iqtisadiyyatın ən sürətlə genişlənən komponentlərindən biri deyil, həm də ən mürəkkəblərindən biridir. Bu sektor mahiyyət etibarilə onu faktiki mallardan fərqləndirən əsas keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bunun səbəbi, digərləri arasında səhiyyə, bank işi, təhsil, konsaltinq və pərakəndə satış da daxil olmaqla müxtəlif sektorları əhatə etməsidir.

Marketing fəaliyyəti xidmətlərin qeyri-maddiliyi, istehsal və istehlakın ayrılmaz xüsusiyyətlərinə görə müəssisələr üçün vacib rəqabət vasitəsidir. Bu unikal vəziyyətdə, marketing taktikaları təkcə tələb yaratmaq üçün deyil, həm də sənaye daxilində rəqabət mühitinin strukturunu və dinamikasını aktiv şəkildə formalaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Məsələn, bir şirkətin rəqabət üstünlüyü əldə etmək istəyi marketing üsullarının rəqabət mühitində belə dəyişdirici rol oynamasının əsas səbəbidir.

Xidmət yönümlü müəssisələr fiziki aktivlərdən çox, brendin tanınması, müştəri əlaqələri və paylama kanalları kimi bazar əsaslı aktivlərdən istifadə etməyə məcbur olurlar. Bunun səbəbi xidmət yönümlü müəssisələrin məhsullara yönəlmiş rəqiblərinin olmasıdır.

Şirkətlər bu aktivləri yaradan və idarə edən strateji marketing taktikalarından istifadə etməklə bazarda davamlı üstünlük əldə edə bilirlər (Srivastava, R.K. et al., 2001). Müvəffəqiyyətli bir strategiyaya sahib olmaq üçün xidmət keyfiyyətini və prosedurlarını ardıcıl olaraq təkmilləşdirmək, eyni zamanda istehlakçıların xidmətə baxış tərzinə müsbət təsir göstərmək lazımdır.

Xüsusilə, 7Ps kimi tanınan Genişləndirilmiş Marketing Kompleksinin idarə edilməsi rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Məsələn, standartlaşdırma prosedurlarına və personalın təcrübəsinə diqqəti cəmləyən yanaşmalar xidmət müxtəlifliyini azaltmaqla istehlakçıların etibarını artırır. Bu strateji seçimlərin nəticəsi olaraq, bazarda rəqabət təkcə qiymət baxımından deyil, həm də xidmət dəyəri və müştəri təcrübəsi baxımından daha intensiv olur (Chesnokova, A.V. et al., 2015).

Nəticədə, marketing strategiyaları yalnız rəqabət təzyiqi nəticəsində yaranan çətinlikləri həll etməkdən daha çox şey edir; onlar həm də giriş maneələrini artıran və fərqləndirmə ehtiyacını artıran əsas amil rolunu oynayır. Bu tədqiqat işində də marketing strategiyalarının xidmət sənayesinin rəqabət strukturunu fəal şəkildə dəyişmə yolları təhlil edilərək onların nəzəri və idarəetmə nəticələri araşdırılmışdır.

MATERIAL VƏ METODLAR

Əsas metodoloji baza kimi Resurs Əsaslı Baxış (RƏB) və Genişləndirilmiş Marketing Kompleksi (7Ps) modelləri seçilmişdir. Bu yanaşma xidmət sektorunun qeyri-maddi, dəyişkən və ayrılmaz xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq rəqabət üstünlüyünün formalaşma mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Məqalədə istifadə olunan məlumatlar ikincil mənbələrə, yəni beynəlxalq elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrə, institut hesabatlarına və marketing modellərinin nəzəri əsaslarını izah edən onlayn resurslara əsaslanır (Srivastava, R.K. et al., 2001; Chesnokova, A.V. et al., 2015; Saidani, B. et al., 2019).

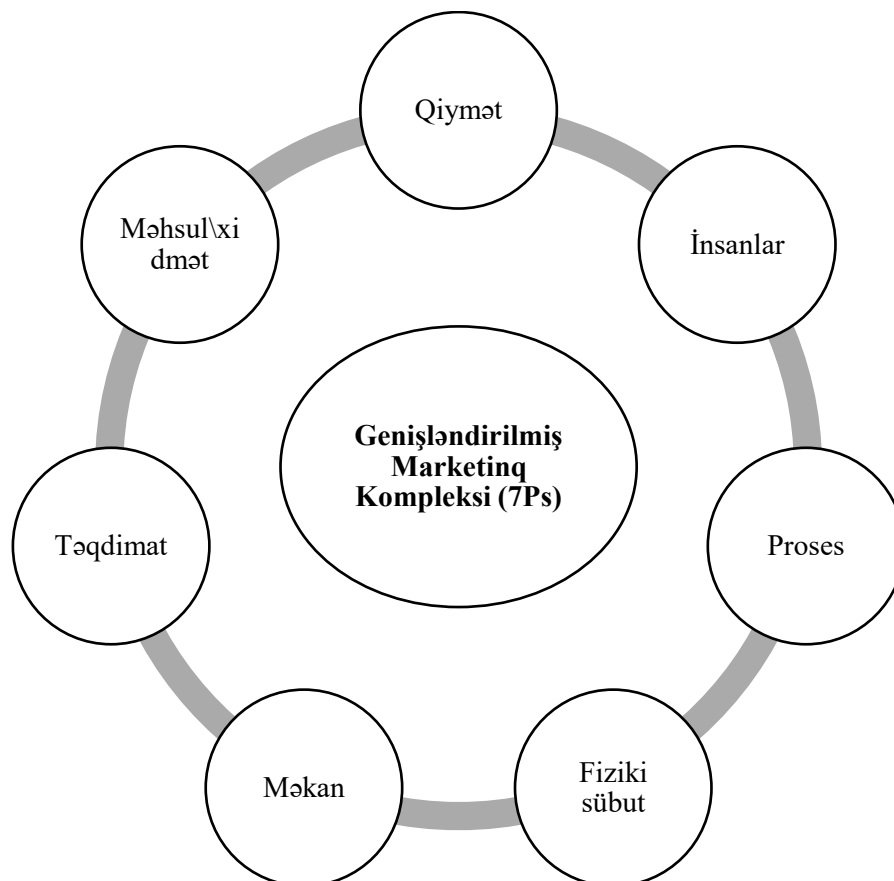
Analitik yanaşma ilə 7P çərçivəsində İnsanlar, Proses və Fiziki Sübutlar elementlərinin rəqabətə təsiri təhlil olunmuşdur. Əldə edilən nəticələr keyfiyyət yönümlü təhlil üsulu ilə sistemləşdirilmiş və konseptual model şəklində ümumiləşdirilmişdir.

NƏTİCƏLƏR

Marketing strategiyalarının xidmət sənayesinin rəqabət strukturunu fəal şəkildə dəyişmə yolları

Resurs Əsaslı Baxış (RƏB) və Genişləndirilmiş Marketing Kompleksi (7Ps) bu əsas xidmət sektoru xüsusiyyətlərini idarə etmək və bu bölmədə rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün istifadə edilən fərdi marketing strategiyalarının təhlili üçün əsas kimi istifadə olunan iki əsas çərçivədir.

Sxem 1. Genişləndirilmiş Marketing Kompleksi (7Ps)

Mənbə: (Satirskiy, I., 2024) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Klassik 4P-dən əldə edilən, lakin İnsanlar, Proses və Fiziki Sübutları əhatə edəcək şəkildə genişləndirilmiş 7P modeli xidmət sənayesində uğurlu olacaq rəqabət strategiyasının hazırlanması üçün əsas çərçivə kimi xidmət edir. Bu əlavə komponentlər rəqabət mühitində mahiyyətə qeyri-maddi olan xidməti fərqləndirmək və reallaşdırmaq üçün vacib alətlərdir.

Xidmətlərin istehsalı və istehlakının eyni vaxtda baş verdiyini (ayrılmazlığı) nəzərə alsaq, xidmət göstərən şəxslər marketing kompleksinin vacib tərkib hissəsinə çevrilirlər.

Xidmətin keyfiyyəti və müştəri təcrübəsi əsasən personalın səriştəsi, münasibəti və davranışı ilə müəyyən edilir. Sadıq müştəriləri yetişdirmək və ağızdan-ağıza yaxşı marketingi təşviq etmək üçün rəqiblərinkindən daha yaxşı müştəri təcrübəsini təmin etmək vacibdir. Kadr hazırlığına və daxili marketingə investisiyalar bu strateji vurğu nəticəsində əsas rəqabət üstünlüyünün inkişafı ilə birbaşa bağlıdır (Saidani, B. et al., 2019).

Qeyd etmək lazımdır ki, müştəri məmnuniyyəti üçün ən əhəmiyyətli təhlükələrdən biri xidmətlərin xas dəyişkənliyidir. Bu, eyni xidmətin onu təqdim edən şəxslərdən və ya onun təqdim edildiyi vaxtdan asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət səviyyələri ilə təmin oluna bilmə ehtimalına aiddir.

Rezervasiya vaxtından xidmətdən sonrakı əlaqə zamanına qədər xidmətlərin çatdırılması prosesini standartlaşdırmaqla, prosesin idarə edilməsi bu gözlənilməzliyi azaldır. Avtomatlaşdırma, sadələşdirmə və rəqəmsallaşdırma kimi proses texnikaları davamlı xidmət keyfiyyətini təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda xərclərin səmərəliliyini təmin edir ki, bu da şirkətə xərc üstünlüyü əldə etməyə imkan verir (Chesnokova, A.V. et al., 2015).

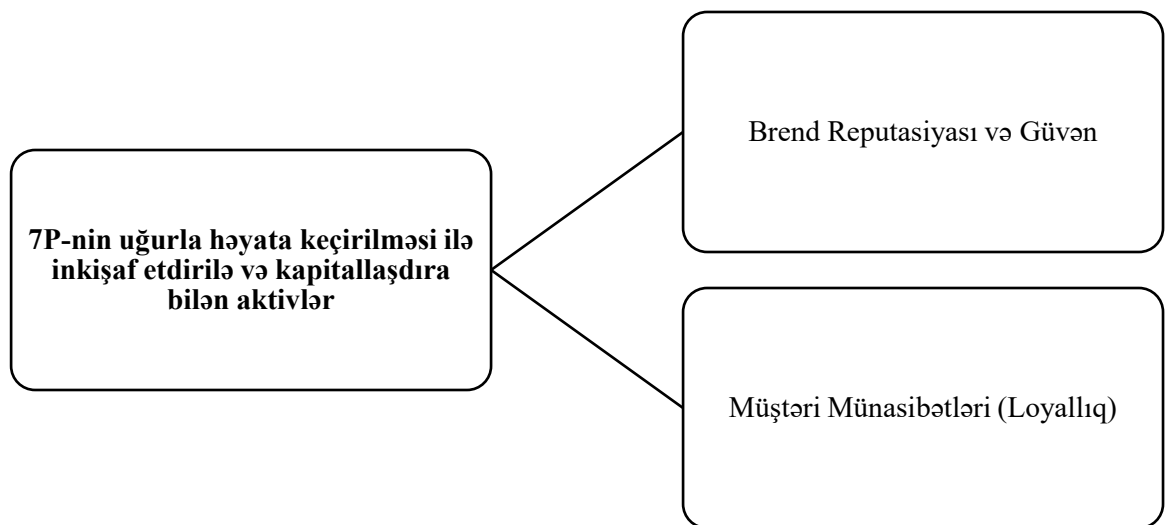
Müştərilər xidmətin keyfiyyətini satın almadan əvvəl qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər, çünki o, qeyri-maddidir. Müştərinin qəbul etdiyi riski azaltmaq və xidmətin keyfiyyətinə inamı artırmaq üçün fiziki sübutlardan (şirkətin görünüşü, ofisin tərtibatı, broşuralar, veb-sayt interfeysi və işçi geyimləri kimi) istifadə olunur.

Şirkətin peşəkarlıq dərəcəsi və brend vədləri bu konkret siqnallarda əks olunur ki, bu da öz növbəsində eyni bazardakı digər şirkətlərdən seçilməyə imkan verir (Chartered Institute of Marketing, 2025).

Marketing strategiyaları yalnız bizneslərin öz əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri strateji maneərlər deyil; onlar həmçinin Resurs Əsaslı Baxış (RƏB) çərçivəsi altında şirkətin Davamlı Rəqabətli Üstünlüyünə (DRÜ) dəstək verən aktivlər istehsal edirlər.

Bazar əsaslı aktivlər əvəz edilə bilməyən qiymətli, qeyri-adi və unikal resurslardır. Onlar şirkətin bazar yönümünün və onun müştərilər və kanallarla qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir (Srivastava, R.K. et al., 2001). Şirkətlər 7P-nin uğurla həyata keçirilməsi ilə bu aktivləri inkişaf etdirir və kapitallaşdırı bilirlər:

Sxem 2. 7P-nin uğurla həyata keçirilməsi ilə inkişaf etdirilə və kapitallaşdırı bilən aktivlər

Mənbə: (Srivastava, R.K. et al., 2001) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Brend Reputasiyası və Güvən - Brend möhkəm reputasiyaya malik olduqda və istehlakçıları tərəfindən etibar edildikdə, yeni müştərilər bu markadan alışda daha az risk hiss edirlər və cari müştərilərin ona sadıq qalma ehtimalı daha yüksəkdir. Bu, bazara daxil olmaq istəyən hər bir rəqib üçün giriş üçün böyük maneə yaradır (Rafiq, M. et al., 1995).

Müştəri Münasibətləri (Loyallıq) - Müştəri sədaqətinin yüksək səviyyəsinə nail olmaqla şirkətin gəlir axını qorunur və yeni müştərilərin əldə edilməsi xərcləri azalır. Bu, həm insanlar, həm də proseslərlə əlaqəli strategiyaların müstəsna şəkildə həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu, rəqiblərin müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmaq üçün ödəməli olduğu qiyməti dərhal artırması ilə nəticələnir (The Chartered Institute of Marketing, 2005).

Ümumiləşdirsək, marketinq strategiyaları 7P-dən istifadə etməklə daxili imkanları və xarici qavrayışı maksimuma çatdırmaqla qiymətli bazar əsaslı aktivləri (brend və loyallıq) inkişaf etdirir. Bu aktivlər xidmət sənayesinin rəqabət mühitini daimi olaraq dəyişir, rəqabəti qiymətə tək vurğudan keyfiyyətə və təcrübəyə çevirir və buna görə də müəssisələrə uzunmüddətli üstünlük verir (Le Thi Thoan, et al., 2024).

MÜZAKİRƏ

Məqalədə təqdim olunan məlumatlar, şübhəsiz ki, xidmət sektorunda rəqabət mühitinin sadəcə reaktiv üsullarla deyil, ilk növbədə marketinq strategiyaları ilə formalaşdığını göstərir. Bu, ilk növbədə, dayanıqlılıq və inkişafı təmin etmək üçün Genişləndirilmiş Marketinq Kompleksinin (7P) strateji tətbiqini tələb edən qeyri-maddilik, ayrılmazlıq da daxil olmaqla xidmətlərin daxili xüsusiyyətləri ilə motivasiya olunur. Xidmət müəssisələri insanlar, Proses və Fiziki Sübutlar olan əlavə P-lərdə bacarıq nümayiş etdirdikdə keyfiyyəti təmin etməklə, ardıcılıq yaratmaqla və inam yaratmaqla xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı problemləri uğurla həll edə bilirlər. Bu strateji say, güclü brend reputasiyası və müştəri loyallığı kimi bazara əsaslanan aktivlərin formalaşması ilə nəticələndiyinə görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu aktivlər nəticədə rəqiblər üçün giriş üçün əhəmiyyətli maneələr kimi çıxış edir və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Qısacası xidmət sənayesində rəqabət mühiti daimi transformasiyaya məruz qalmışdır. Bu transformasiyaya görə, ağıllı marketinq bütün xidmət şirkətləri üçün strateji prioritet halına gəlmişdir.

TƏKLİFLƏR

Əldə edilən nəticəni nəzərə alaraq, öz rəqəbatlı gələcəklərinə nəzarət etmək istəyən xidmət təşkilatları aşağıdakı strategiyalardan istifadə etməlidirlər:

- “İnsanlara” və daxili marketinqə sərmayə qoymaq;
- Keyfiyyətə nəzarət üçün standartlaşdırılmış prosedurun yaradılması: Müştərinin qəbul etdiyi riski azaltmaq üçün, mümkün olduqda texnologiya və avtomatlaşdırma ilə dəstəklənən hərtərəfli xidmət planlarının həyata keçirilməsi;
- Güvən yaratmaq üçün "fiziki sübutlardan" strateji baxımdan istifadə etmək;
- Tranzaksiya marketinqindən kommunikasiya əsaslı marketinqə keçid.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təkliflərin həyata keçirilməsi ilə marketinq strategiyalarının xidmət sənayesinin rəqəbat strukturunu fəal şəkildə təkmilləşdirmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Chesnokova, A. V., Radina, O. I., Rossinskaya, M. V., Serdyuk, R. I., & Klimova, N. V. (2015). The process approach to marketing in the service sector. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(3 S6), 31–36. <https://doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n3s6p31>
2. Srivastava, R. K., Fahey, L., & Christensen, H. K. (2001). The resource-based view and marketing: The role of market-based assets in gaining competitive advantage. *Journal of Management*, 27(6), 777–802. <https://doi.org/10.1177/014920630102700610>
3. Le Thi Thoan, Vo Thi Ngoc Thuy, & Tran Thanh Long. (2024). Does market competition make a difference in business strategy for listed companies? *Cogent Business & Management*, 11(1), 2312591. <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2312591>
4. Satirskiy, I. (2024, April 26). Маркетинг 7P: что это такое и из каких элементов состоит. Блог Андата. Retrieved from <https://andata.ru/blog/marketing/marketing-7p-chto-eto-takoe>
5. Saidani, B., & Sudiarditha, I. K. R. (2019). Marketing Mix-7Ps: The effect on customer satisfaction. *Jurnal Pendidikan Ekonomi dan Bisnis (JPEB)*, 7(1), 81–94. <https://doi.org/10.21009/JPEB.007.1.7>
6. Chartered Institute of Marketing. (2025, June 30). The 7Ps of marketing. CIM. Retrieved from <https://www.cim.co.uk/content-insights/articles/the-7ps-of-marketing/>
7. Rafiq, M., & Ahmed, P. K. (1995). Using the 7Ps as a generic marketing mix: An exploratory survey of UK and European marketing academics. *Marketing Intelligence & Planning*, 13(9), 4–15. <https://doi.org/10.1108/02634509510097793>
8. The Chartered Institute of Marketing. (2005). Marketing and the 7Ps: A brief summary of marketing and how it works PDF. The Chartered Institute of Marketing. Retrieved from <https://www.thensmc.com/sites/default/files/CIM%207Ps%20Resource.PDF>

ABSTRACT

THE ROLE OF MARKETING STRATEGIES IN SHAPING THE COMPETITIVE ENVIRONMENT IN THE SERVICES SECTOR

Isa Aliyev

The services sector is characterized by a competitive environment that is significantly influenced by the uniqueness of the sector's offerings, which are distinguished by four key qualities that define them. To begin with, the services offered by a company are inherently intangible, meaning that consumers do not have the opportunity to physically inspect or sample them before purchasing. Consequently, the reputation of a business and the trust it earns from its customers are essential for its success in the market. The competitive environment in the services sector is shaped and determined by marketing strategies, which play a key role. This article examines the importance of marketing strategies in this context. According to the results of this study, the market position of a company and the overall structure of competition in the market are significantly affected by the purposeful development and implementation of marketing strategies, which go far beyond mere promotion. By using effective marketing methods, companies can create long-term competitive advantages and set new industry standards to shift consumer choices away from decisions based solely on price. For

example, an empty hotel room or an unused consultant's hour represents a permanent lost revenue opportunity that cannot be stored and used later. The results of the study show that both dynamic and customer-oriented marketing activities are not just reactions to the current market situation, but rather, they are effective proactive tools that have the ability to change entry barriers, competition intensity, and buyer power. This significantly affects the competitive balance, making marketing strategy a key predictor of success and market structure in the service sector.

Keywords: *service sector, competition, marketing, strategy formation, current situation*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МАРКЕТИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В СФЕРЕ УСЛУГ

Иса Алиев

Сектор услуг характеризуется конкурентной средой, которая существенно зависит от уникальности предложений, характеризующихся четырьмя ключевыми характеристиками. Прежде всего, услуги, предлагаемые компанией, по своей сути нематериальны, то есть потребители не имеют возможности физически осмотреть или попробовать их перед покупкой. Следовательно, репутация компании и доверие, которое она заслужила от клиентов, имеют решающее значение для ее успеха на рынке.

Конкурентная среда в сфере услуг формируется и определяется маркетинговыми стратегиями, которые играют ключевую роль. В данной статье рассматривается важность маркетинговых стратегий в этом контексте. Согласно результатам данного исследования, рыночное положение компании и общая структура конкуренции на рынке существенно зависят от целенаправленной разработки и реализации маркетинговых стратегий, которые выходят далеко за рамки простого продвижения. Используя эффективные методы маркетинга, компании могут создавать долгосрочные конкурентные преимущества и устанавливать новые отраслевые стандарты, чтобы изменить выбор потребителей, основанный исключительно на цене. Например, пустой номер в отеле или неиспользованный час консультанта представляют собой постоянную упущенную возможность получения дохода, которую невозможно сохранить и использовать в будущем. Результаты исследования показывают, что как динамичные, так и клиент ориентированные маркетинговые мероприятия — это не просто реакция на текущую рыночную ситуацию, а эффективные преактивные инструменты, способные изменить барьеры входа, интенсивность конкуренции и покупательную способность. Это существенно влияет на конкурентный баланс, делая маркетинговую стратегию ключевым фактором успеха и структуры рынка в сфере услуг.

Ключевые слова: *сфера услуг, конкуренция, маркетинг, формирование стратегии, текущая ситуация*

QLOBAL ƏMƏK BAZARINDA RƏQƏMSALLAŞMANIN ROLUNA NƏZƏRİ BAXIŞ

Əli SƏLİMLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: salimli.ali.fag@unec.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Rəqəmsallaşma,
əmək bazarı,
bacarıq əsaslı
iqtisadiyyat, süni
intellekt, hibrid iş.

XÜLASƏ

Bu məqalədə global əmək bazarında rəqəmsallaşmanın təsirləri nəzəri aspektdən təhlil olunur. Rəqəmsal transformasiya təkcə texnoloji dəyişikliklərlə məhdudlaşmayaraq, əmək bazarının strukturuna, işçi bacarıqlarının tərkibinə və institusional münasibətlər sistemində dərin təsir göstərən çoxşaxəli bir proses kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatda bacarıq əsaslı iqtisadiyyat, hibrid və platforma əsaslı iş modelləri, eləcə də alqoritmik ədalət kimi müasir nəzəri yanaşmalar əsasında rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırdığı yeni əmək münasibətləri araşdırılır. Nəzəri baxış göstərir ki, rəqəmsallaşma şəraitində əmək bazarında yalnız texniki biliklər deyil, həm də yumşaq bacarıqlar – liderlik, yaradıcı düşüncə, adaptasiya qabiliyyəti, empatiya və emosional zəka mühüm strateji rol oynayır. Bu bacarıqlar avtomatlaşdırma və süni intellektin geniş tətbiqi şəraitində insanların əmək fəaliyyətində fərqləndirici üstünlüyə çevrilir. Bundan əlavə, rəqəmsallaşmanın nəticələri ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təhsil və məşğulluq siyasətləri, sosial müdafiə mexanizmləri və institusional adaptasiya dərəcəsi asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, rəqəmsal transformasiya əmək bazarının gələcəyini formalaşdıran kompleks proses kimi qiymətləndirilir və insan kapitalına əsaslanan yeni inkişaf modelinin zəruriliyini önə çəkir.

GİRİŞ

XXI əsrdə global iqtisadi sistemin əsas xüsusiyyətlərindən biri rəqəmsallaşma və onun əmək bazarına göstərdiyi çoxşaxəli təsirdir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində istehsal münasibətləri, əmək bölgüsü və məşğulluq formaları köklü şəkildə dəyişməkdədir. Ənənəvi iş modelləri yerini çevik, uzaqdan idarə olunan və texnoloji alətlərə əsaslanan yeni əmək formalarına verir. Bu proses həm əmək bazarının strukturunda, həm də peşə tələblərində fundamental dəyişikliklərə səbəb olur.

Rəqəmsal transformasiya yalnız iqtisadi sferada deyil, sosial və institusional mühitdə də yeni tendensiyalar yaradır. Müasir dövrdə əmək bazarında tələb olunan əsas bacarıqlar arasında analitik düşüncə, innovativlik, kommunikasiya və texnoloji savadlılıq ön plana çıxır. Bu baxımdan, rəqəmsallaşma əmək məhsuldarlığının artırılmasına və yeni iş imkanlarının yaranmasına şərait yaratsa da, eyni zamanda bəzi peşələrin avtomatlaşdırma nəticəsində sıradan çıxmasına gətirib çıxarır.

Qlobal əmək bazarında gedən bu dəyişikliklər ölkələrin iqtisadi siyasətlərinə, təhsil sistemlərinə və sosial təminat mexanizmlərinə ciddi təsir göstərir. Əgər dövlətlər bu proseslərə vaxtında uyğunlaşa bilməsələr, struktur işsizliyi və bacarıq uyğunsuzluğu kimi problemlərlə üzləşə bilərlər. Buna görə də rəqəmsallaşmanın iqtisadi, sosial və humanitar aspektlərinin nəzəri səviyyədə öyrənilməsi və elmi əsaslandırılmış siyasətlərin formalaşdırılması zəruri hesab olunur.

Bu məqalədə rəqəmsallaşmanın beynəlxalq əmək bazarına təsiri nəzəri aspektdən təhlil edilir. Məqsəd rəqəmsal texnologiyaların əmək münasibətlərində yaratdığı yeni trendləri, iqtisadi mexanizmləri və sosial nəticələri sistemli şəkildə izah etməkdir. Araşdırmada müxtəlif nəzəri yanaşmalar texnoloji dəyişiklik nəzəriyyəsi, insan kapitalı nəzəriyyəsi, struktur transformasiya və platforma iqtisadiyyatı modeli çərçivəsində rəqəmsallaşmanın təsir mexanizmləri elmi şəkildə şərh olunur.

MATERIAL VƏ METODLAR

Texnoloji inkişafı əmək bazarının strukturunu köklü şəkildə dəyişdirir və nəticədə həm tələb, həm də təklif tərəfi yenidən formalaşır. Yachmeneva (2018) bildirir ki, sürücülük kimi geniş yayılmış

peşələr yaxın gələcəkdə pilotsuz texnologiyalar tərəfindən əvəz olunacaq. Bu isə işçilərin yeni texnoloji bacarıqlara yiyələnməsini zəruri edir, çünki adi əməliyyat bacarıqları artıq əmək bazarında yetərli olmayacaq.

Dünya İqtisadi Forumunun hesabatına görə, 2025-ci ilə qədər işlərin 52%-i maşınlar tərəfindən yerinə yetiriləcək (Centre for the New Economy and Society, 2018). Bu proqnoz əmək bazarında maşın-insan münasibətlərində fundamental dəyişikliklərin olacağını göstərir. Eyni zamanda, Forum qeyd edir ki, 2030-cu ilə qədər yaşıl iqtisadiyyat və texnologiya sahəsində 170 milyon yeni iş yeri yaradılacaq (World Economic Forum, 2023), bu isə texnologiyanın yalnız risk deyil, həm də yeni imkanlar gətirəcəyini göstərir.

Beynəlxalq təşkilatlar da bu tendensiyaları vurğulayır. OECD (2021) bildirir ki, rəqəmsal dövrdə texniki bacarıqlar qədər yumşaq bacarıqlar – liderlik, empatiya və yaradıcılıq da vacibdir. ILO (2022) isə rəqəmsallaşmanın əmək bazarında təbəqələşməni artırdığını və struktur işsizliyə səbəb ola biləcəyini, xüsusilə aşağı ixtisaslı işçilər üçün risk yarada biləcəyini vurğulayır. Avropa Komissiyası isə AI Act vasitəsilə süni intellektin etik istifadəsini təmin edərək rəqəmsal hüquqların qorunmasına töhfə verir (EU Commission, 2024).

Bir sıra ekspertlər hesab edir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində rutin və təkrarlanan işlər tədricən aktuallığını itirəcək, eyni zamanda mühəndislik, kompüter elmləri və şəxsi inkişaf sahələrinə olan tələbat artacaq (Trostinskaia, Safonova & Pokrovskaya, 2017). C. Frey və M. Osborne (2017) tərəfindən aparılmış ABŞ tədqiqatı göstərir ki, növbəti 10–25 il ərzində araşdırılan 702 peşənin 47%-i kompüterləşmə səbəbilə yüksək tələbat itkisi riski ilə üzləşəcək. Gələcəkdə risk altında olan ağ yaxalı peşələrə mühasib, kredit meneceri, bank işçisi, sığorta məsləhətçisi və turizm agentləri, göy yaxalı işlər arasında isə kassir, nəzarətçi, poçt işçisi və təhlükəsizlik əməkdaşları daxildir (Rusiya Strateji Təşəbbüslər Agentliyi, 2015).

V.M. Yachmeneva (2018) bildirir ki, tam rəqəmsallaşmaya keçid üçün hələ vaxt olsa da, yaxın beş il ərzində bir çox peşə mərhələli şəkildə bazardan çəkiləcək. Məsələn, Rusiyada sürücülük sahəsi (əmək bazarının 7%-i) yaxın gələcəkdə pilotsuz nəqliyyat vasitələri ilə əvəz olunacaq. Bu isə o deməkdir ki, sürücülər adi avtomobili idarə etmək əvəzinə, pilotsuz texnikaya nəzarət bacarığı qazanmalıdırlar. Oxşar şəkildə, ödəniş terminalları kassirləri, robotlar isə məhsulların dükən rəflərinə düzülməsini əvəz edir. Artıq qabaqcıl şirkətlər mühasib və hüquqşünasları proqram təminatı vasitəsilə əvəz etməyə başlayıblar.

Bütün bu dəyişikliklər göstərir ki, “köhnə” peşələrin sahibləri rəqəmsallaşmaya uyğun yeni bacarıqlar əldə etməli, əks halda struktur işsizliyi ilə üzləşəcəklər. 2025-ci ildən sonra əmək bazarında yüksələn trendə çevriləcək peşələr arasında süni intellekt üzrə etibarlılıq mühəndisi, kvant texnologiyaları üzrə mütəxəssis, iqlim texnologiyaları üzrə analitik, bioinformatika və gen redaktəsi üzrə mütəxəssis, metaverse memarı və VR təhsil dizayneri, eləcə də dijital insan resursları meneceri kimi peşələr yer alır (Agency of Strategic Initiatives, 2015).

Elmi ədəbiyyatda rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri ilə bağlı iki əsas nəzəri yanaşma mövcuddur – pessimist və optimist. Pessimist yanaşma texnologiyanın sürətli inkişafının bir çox ənənəvi peşələri aradan çıxaracağını və kütləvi struktur işsizliyə səbəb ola biləcəyini irəli sürür. Bu fikir John Maynard Keynes tərəfindən “texnoloji işsizlik” anlayışı ilə ilk dəfə 1930-cu illərdə gündəmə gətirilmişdir və süni intellekt, robotlaşdırma və alqoritmlərin tətbiqi ilə müasir dövrdə daha da aktuallaşmışdır.

Frey və Osborne (2017) ABŞ-da apardıqları tədqiqatda göstərmişdir ki, kompüterləşmə və avtomatlaşdırma səbəbilə növbəti 10–25 il ərzində mövcud peşələrin 47%-i yüksək risk altındadır. Pessimistlər hesab edir ki, aşağı və orta ixtisaslı işlər – kassir, bank işçisi, sürücü, telefon operatoru tədricən yox olacaq və onların yerini maşınlar və proqram təminatları tutacaq. Bu isə sosial bərabərsizliyi dərinləşdirir, regionlararası əmək uyğunsuzluğunu artıraraq sosial sabitliyə təhlükə yarada bilər (Zemtsov, 2018; Rodionov & Rudskaya, 2019).

Optimist yanaşmaya görə isə texnoloji tərəqqi bəzi iş yerlərini sıradan çıxarsa da, yeni və daha məhsuldar iş imkanları yaradır. Texnologiya insan əməyini tam əvəz etmir, əksinə onu tamamlayır, insan potensialını gücləndirir və bacarıqların transformasiyasını təşviq edir. Dünya İqtisadi Forumunun (2023) hesabatına görə, 2030-cu ilə qədər texnologiya və yaşıl enerji sektorlarında 170

milyon yeni iş yeri yaradılacaq. Optimistlər hesab edir ki, süni intellekt və avtomatlaşdırma rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləyən yeni peşələri formalaşdırır – süni intellekt mühəndisi, kibertəhlükəsizlik analitiki, data elmləri üzrə mütəxəssis, robot dizayneri və s.

Bu yanaşma həmçinin lifelong learning – ömür boyu təhsil konsepsiyasını əsas götürür. Əmək bazarında uğur qazanmaq üçün işçilər çevik olmalı, davamlı öyrənmə vərdişləri formalaşdırmalı və yeni texnologiyalara tez uyğunlaşmalıdırlar. Sinqapurun “SkillsFuture” proqramı bu baxımdan nümunədir; vətəndaşlar istənilən yaşda yeni bacarıqlar qazanmaq üçün maliyyə dəstəyi və onlayn kurslara çıxış əldə edirlər (Tan, 2017).

Hazırkı şəraitdə bir çox tədqiqatçılar pessimist və optimist yanaşmaların hər birində həqiqət payı olduğunu və yalnız integrasiya olunmuş, dövlət, biznes və təhsil sektorları arasında koordinasiya fəaliyyətinin bu çağırışlara effektiv cavab verə biləcəyini vurğulayırlar (Halal et al., 2017).

Cədvəl 1. Rəqəmsallaşma və məşğulluq strukturu: Optimist və Pessimist yanaşmaların müqayisəsi

Mövzu	Optimist Yanaşma	Pessimist Yanaşma
Məşğulluğa təsir	Rəqəmsallaşma yeni iş yerləri yaradır; mövcud vəzifələr yenilənir və daha yüksək səviyyəli bacarıqlar tələb olunur.	Avtomatlaşdırma və süni intellekt bir çox peşələri sıradan çıxarır; iş yerlərinin kütləvi şəkildə itməsi mümkündür.
İnsan kapitalına tələblər	Yüksək ixtisas, analitik və yaradıcılıq bacarıqları tələb olunur; daimi öyrənmə mədəniyyəti inkişaf edir.	Mövcud işçi qüvvəsinin çox hissəsi rəqəmsal iqtisadiyyata uyğun deyil; peşə uyğunluğu azalır.
Təhsil sisteminə baxış	Təhsil sistemləri çevikləşir, onlayn platformalar və major-minor kimi modellərlə yeni bacarıqlar qazandırılır.	Təhsil sistemi rəqəmsallaşmanın sürətinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir; ənənəvi proqramlar köhnəlir.
Əsas risklər	Texnologiyaya uyğunlaşa bilməyənlərin kənarda qalması; rəqəmsal uçurum.	Struktur işsizlik, sosial təbəqələşmə, iqtisadi qeyri-sabitlik.
Təvsiyə olunan tədbirlər	Universitet-biznes əməkdaşlığı, peşəkar yenidən ixtisaslaşdırma, ömürboyu təhsil, yumşaq bacarıqların inkişafı.	Dövlət müdaxiləsi, sosial təminat sistemlərinin gücləndirilməsi, minimum gəlir proqramları.

Mənbə: Halal, W., Davila, T., & et al. (2017). Forecasts of AI and future jobs in 2030: Muddling through likely, with two alternative scenarios. *Journal of Futures Studies*, 21(2), 83–96.

Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri təkcə müsbət və ya mənfi deyil; bu, ölkələrin texnoloji hazırlığı, təhsil sistemlərinin çevikliyi, sosial müdafiə mexanizmləri və dövlət siyasətindən asılıdır. Riskləri azaltmaq və imkanları artırmaq üçün yumşaq və texniki bacarıqların inkişafı, təhsil-məşğulluq əlaqələrinin gücləndirilməsi və innovativ təlim modellərinin tətbiqi əsas prioritetlərdir. Müasir dövrdə əmək bazarında bacarıq əsaslı iqtisadiyyat modeli önəm qazanır: işə qəbulda diplomdan çox praktiki bacarıqlar və mikro-sertifikatlar əsas götürülür (World Economic Forum, 2023). Eyni zamanda, pandemiya sonrası hibrid iş və rəqəmsal nomadlıq yeni normaya çevrilib; Estoniya, Gürcüstan və Portuqaliya kimi ölkələr rəqəmsal köçərilər üçün vizalar təqdim edərək əmək bazarında coğrafi sərhədləri zəiflədir. Süni intellektin tətbiqi işə qərarvermədə yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, ayrışeçkilik risklərini də artırır. Bu səbəbdən alqoritmik ədalət və rəqəmsal etik məsələləri əmək bazarında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Avropa İttifaqının “AI Act” qanunu bu sahədə hüquqi çərçivə təmin edir (EU Commission, 2024).

Cədvəl 2. Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsirində müasir yanaşmaların müqayisəsi

Müasir Yanaşma	Əsas Xüsusiyyətlər	Tətbiq Nümunələri	Təsiri və Çıxarışlar
Bacarıq əsaslı iqtisadiyyat	İşə qəbul diplomlara deyil, praktiki bacarıqlara əsaslanır	IBM, Google, LinkedIn Learning, Coursera, edX	Təhsil sisteminə çeviklik; bacarıq-portfel əsaslı işə qəbul modeli
Hibrid iş və rəqəmsal nomadlıq	Ofisdənkənar, uzaqdan və sərbəst rejimdə əmək fəaliyyəti	Estoniya və Portuqaliyada rəqəmsal nomad vizaları	Əmək bazarının sərhədsizləşməsi və çevikləşməsi

Algoritmik ədalət və rəqəmsal etik	AI əsaslı qərarların şəffaf və ayrışdırılabilir qəbul edilməsi zərurəti	EU “AI Act” (2024); Google AI Principles	Yeni hüquqi və etik çərçivələr; əmək hüquqlarının rəqəmsal müdafiəsi
Yumşaq bacarıqların aktuallığı	Texnologiya ilə əvəzolunmayan insani bacarıqlara olan tələbatın artması	Dünya Bankı (2020), ABŞ Əmək Departamenti (2023)	Liderlik, empatiya, kreativlik kimi bacarıqların strateji əhəmiyyəti
Platforma iqtisadiyyatı	Fiverr, Upwork, Uber kimi qeyri-ənənəvi iş modelləri və gig economy	ABŞ, Hindistan, Filippin, Braziliya platformaları	Sosial təminat ehtiyacı artır; qeyri-stabil, lakin çevik məşğulluq

Mənbə: Halal, W., Davila, T., & et al. (2017). Forecasts of AI and future jobs in 2030: Muddling through likely, with two alternative scenarios. Journal of Futures Studies, 21(2), 83–96., World Economic Forum (2023), EU Commission (2024), OECD (2021) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Rəqəmsallaşma yalnız texnoloji dəyişiklik deyil, həm də əmək bazarının strukturunu, işçi bacarıqlarını və institusional normaları yenidən formalaşdıran prosesdir. Bu transformasiya yalnız texniki biliklərə deyil, həm də yumşaq bacarıqlara – liderlik, yaradıcı düşüncə, adaptasiya, emosional zəka və effektiv ünsiyyət böyük önəm verir. Belə bacarıqlar rəqəmsal mühitdə məşinlərin yerinə yetirə bilmədiyi funksiyaları təmin edərək işçilərə strateji üstünlük qazandırır (World Bank, 2020; OECD, 2021). ABŞ-ın Əmək Departamentinin proqnozuna görə, 2030-cu ildə əmək bazarında ən çox tələb olunan bacarıqlar kompleks problem həll etmə, insan yönümlü xidmət və kritik düşüncə olacaq.

Rəqəmsallaşmanın təsiri ölkələr üzrə fərqlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə məsələn, Almaniya və Cənubi Koreyada dövlət və sahibkarların əməkdaşlığı ilə peşə təhsili sistemləri yenilənir və işçilər texnologiyalara uyğunlaşdırılır. Almaniya “Industrie 4.0” strategiyası çərçivəsində modul əsaslı təlim proqramları tətbiq olunur, Cənubi Koreyada isə “Digital New Deal” proqramı gənclərə süni intellekt, blokçeyn və bulud texnologiyaları üzrə təlimlər verir. Əksinə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal transformasiya bərabərsizlikləri artırmaq potensialına malikdir; Braziliya təcrübəsi göstərir ki, yüksək ixtisaslı işçilər yeni imkanlardan yararlanarkən aşağı ixtisaslı işçilərin işsizlik riski yüksəlir (ILO, 2022).

Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalar əmək bazarının çevik və qeyri-ənənəvi formalarını da gücləndirir. Platforma əsaslı iş modelləri (Uber, Glovo, Upwork və s.) özünüidarəetmə, rəqəmsal savad və müştəri yönümlülük tələb edir, lakin sosial təminat məsələlərini yenidən gündəmə gətirir. Bu isə əmək hüququ və sosial müdafiə sistemlərinin adaptasiyasını zəruri edir.

Cədvəl 3. İşsizliyə qarşı siyasət variantları və dəstək faizləri

İşsizliyə qarşı siyasət variantları	Dəstəklənmə faizi (%)
Təhsilin və peşə hazırlığının yaxşılaşdırılması	56%
Sahibkarlara və innovatorlara dəstək	45%
Problemin öyrənilməsi və qabaqlayıcı planlaşdırma	37%
Cəsarətli hədəflər və inandırıcı vizionun müəyyən edilməsi	35%
Dəyişiklik üçün biznesin və dövlətin strukturunun yenidən qurulması	33%
Güclü liderliyin təmin olunması	32%
Vergi və tənzimləmələrin azaldılması	18%

Mənbə: Halal, W., Davila, T., & et al. (2017). Forecasts of AI and future jobs in 2030: Muddling through likely, with two alternative scenarios. Journal of Futures Studies, 21(2), 83–96.

Əmək bazarını yalnız qanunvericiliklə tənzimləməyə güvənmək kifayət deyil; bu, sadəcə müvəqqəti işsizliyin qarşısını ala və transformasiyaya adaptasiya üçün vaxt qazandıra bilər. Ekspertlər vurğulayırlar ki, dövlət, biznes və təhsil müəssisələri birlikdə rəqəmsal iqtisadiyyatda yaranan kədr tələbatı ilə təklif arasındakı fərqi azaltmaq üçün koordinasiyalı tədbirlər görməlidir. Xüsusilə struktur dəyişikliklər nəticəsində işsiz qalanların yenidən ixtisaslaşdırılması və məşğulluğunun təmin olunması vacibdir.

Cədvəl 4: Rəqəmsallaşmanın əmək bazarına təsiri: peşə və bacarıq dinamikası

Kateqoriya	Təsvir	Nümunələr
Risk altında olan peşələr	Rutin, təkrarlanan və avtomatlaşdırılması asan olan vəzifələr	Kassir, mühasib, sürücü, bank işçisi, poçt daşıyıcısı, arxivçi, biletlə yoxlayan
Artan tələbat olan peşələr	Rəqəmsal texnologiyaların yaradılması, idarəsi və uyğunlaşdırılması ilə bağlı sahələr	Süni intellekt mühəndisi, kibertəhlükəsizlik analitiki, data analitiki, proqram təminatı inkişafçısı
Yeni yaranan peşələr	Texnoloji və ekoloji transformasiyalar nəticəsində formalaşan müasir peşə sahələri	Genetik məsləhətçi, robot dizayneri, neyrointerfeys mütəxəssisi, rəqəmsal etika üzrə məsləhətçi
Yumşaq bacarıqlar (soft skills)	Maşınlar tərəfindən əvəzlənməsi çətin olan insani və sosial bacarıqlar	Ünsiyyət, emosional zəka, komanda işi, liderlik, adaptasiya, yaradıcılıq
Texniki bacarıqlar (hard skills)	Rəqəmsal texnologiyalarla işləmək üçün tələb olunan bilik və praktik bacarıqlar	Python proqramlaşdırması, süni intellekt alqoritmləri, bulud platformaları, məlumat vizuallaşdırması
Bacarıq uyğunsuzluğu riski	Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində mövcud bacarıqların əmək bazarına uyğun gəlməməsi	Aşağı ixtisaslı əmək, yaşlı işçilər, yeni texnologiyaları mənimsəməkdə çətinlik çəkən qruplar

Mənbə: Halal, W., Davila, T., & et al. (2017). Forecasts of AI and future jobs in 2030: Muddling through likely, with two alternative scenarios. *Journal of Futures Studies*, 21(2), 83–96.

Azərbaycan kontekstində də rəqəmsallaşma əmək bazarının və təhsil sisteminin yenidən qurulmasını aktuallaşdırır. “Rəqəmsal bacarıqlar” proqramı çərçivəsində kodlaşdırma və informasiya texnologiyaları fənləri orta və ali məktəblərdə genişləndirilir, “Peşə Təhsili üzrə Strateji Yol Xəritəsi” isə modul əsaslı peşə ixtisaslarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Lakin yumşaq bacarıqların sistemli tədrisi hələ genişləndirilməlidir.

Beləliklə, rəqəmsallaşma yalnız texniki bilikləri deyil, insan potensialının bütün aspektlərini nəzərə alan yanaşmanı tələb edir. Təhsil, məşğulluq və sosial siyasətlər bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasa, struktur işsizliyi və bacarıq uyğunsuzluğu riskləri artacaq. Əks halda, çevik adaptasiya və insan yönümlü strategiyalar rəqəmsal transformasiyanı inkişaf fürsətinə çevirə bilər.

NƏTİCƏ

Məqalə göstərir ki, rəqəmsallaşma qlobal əmək bazarının strukturunu, peşə tələblərini və insan kapitalının formalaşmasını köklü şəkildə dəyişdirir. Texnologiya həm risklər, həm də yeni imkanlar yaradır; rutin və təkrarlanan işlər azalır, yüksək ixtisaslı və yaradıcı sahələrdə yeni peşələr ortaya çıxır. Uğurlu adaptasiya üçün texniki və yumşaq bacarıqların inkişafı, çevik təhsil sistemləri və dövlət–biznes–təhsil sektorlarının koordinasiya fəaliyyəti vacibdir. Rəqəmsallaşma həm sosial bərabərsizliyi artırır, həm də əmək bazarında innovasiya və məhsuldarlığı təşviq edə bilər. Beləliklə, rəqəmsal transformasiya doğru idarə olunarsa, insan kapitalının inkişafı və dayanıqlı iqtisadi artım üçün strateji fürsətə çevrilir.

MÜZAKİRƏ

Məqalədə təqdim olunan məsələlərin təhlili göstərir ki, mövzu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır. Müəllifin apardığı araşdırmalar mövzunun elmi əsaslarını açmaqla yanaşı, real iqtisadi və sosial proseslərlə əlaqəsini də nümayiş etdirir. Öldə olunan nəticələr göstərir ki, düzgün strategiya və yanaşmalar tətbiq edildikdə mövcud problemlərin həlli mümkündür. Müzakirə zamanı müxtəlif alimlərin fikirləri müqayisə edilərək obyektiv nəticələrə gəlinişi görünür. Ümumilikdə, məqalə müasir elmi tələblərə cavab verir və gələcək tədqiqatlar üçün mühüm istiqamət müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Agency of Strategic Initiatives. (2015). Emerging professions in the digital economy.

2. Centre for the New Economy and Society. (2018). The future of jobs report. World Economic Forum.
3. EU Commission. (2024). AI Act: Legal framework for artificial intelligence in the European Union. Brussels: European Union.
4. Frey, C., & Osborne, M. (2017). "The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?," *Technological Forecasting and Social Change*, Elsevier, vol. 114(C), p. 254-280.
5. Halal, W., Davila, T., & et al. (2017). Forecasts of AI and future jobs in 2030: Muddling through likely, with two alternative scenarios. *Journal of Futures Studies*, 21 (2), 83–96.
6. ILO. (2022). World employment and social outlook: Trends 2022. International Labour Organization.
7. OECD. (2021). Skills for a digital world: Future of work insights. Organisation for Economic Co-operation and Development.
8. Rodionov, D., & Rudskaya, A. (2019). Technological unemployment and regional labor market disparities. Moscow: Russian Academy of Sciences. Volume 13(7), pp. 1548-1557
9. Rusiya Strateji Təşəbbüslər Agentliyi. (2015). Automation risk assessment for professional sectors in Russia.
10. Tan, C. (2017). Lifelong learning program in Singapore. Singapore: SkillsFuture Authority. 36(3): p.1-14
11. Trostinskaia, S., Safonova, T., & Pokrovskaya, E. (2017). Digital economy and labor market transformation. Moscow: Higher School of Economics. p. 29–32. <https://doi.org/10.1109/IVForum.2017.8245961>
12. World Bank. (2020). Future skills for the digital economy. Washington, DC: World Bank.
13. World Economic Forum. (2023). Global workforce trends and green economy opportunities.
14. Yachmeneva, V. M. (2018). Impact of automation on traditional professions. Moscow: Economics and Innovation Press.
15. Zemtsov, S. (2018). Structural unemployment in the context of technological change. *Journal of Labor Studies*, 12(3), 45–63.

ABSTRACT

A THEORETICAL REVIEW OF THE ROLE OF DIGITALIZATION IN THE GLOBAL LABOR MARKET

Ali Salimli

This article theoretically analyzes the impact of digitalization on the global labor market. Digital transformation is assessed as a multifaceted process that not only involves technological changes but also profoundly affects the structure of the labor market, the composition of workers' skills, and the system of institutional relations. The study examines the new labor relations formed by the digital economy based on contemporary theoretical approaches such as the skills-based economy, hybrid and platform-based work models, and algorithmic fairness.

The theoretical review shows that in a digitalized environment, not only technical knowledge but also soft skills leadership, creative thinking, adaptability, empathy, and emotional intelligence play a crucial strategic role. These skills become a distinguishing advantage for individuals in the labor process amidst widespread automation and artificial intelligence application.

Furthermore, the outcomes of digitalization vary depending on countries' socio-economic development level, education and employment policies, social protection mechanisms, and degree of institutional adaptation. Thus, digital transformation is considered a complex process shaping the future of the labor market and highlights the necessity of a new development model based on human capital.

Keywords: *Digitalization, labor market, skills-based economy, artificial intelligence, hybrid work*

РЕЗЮМЕ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР РОЛИ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ГЛОБАЛЬНОМ РЫНКЕ ТРУДА

Али Салимли

В данной статье теоретически анализируется влияние цифровизации на глобальный рынок труда. Цифровая трансформация рассматривается как многоаспектный процесс, который не ограничивается только технологическими изменениями, но и глубоко влияет на структуру рынка труда, состав навыков работников и систему институциональных отношений. Исследование рассматривает новые трудовые отношения, формируемые цифровой экономикой, на основе современных теоретических подходов, таких как экономика, основанная на навыках, гибридные и платформенные модели работы, а также алгоритмическая справедливость.

Теоретический обзор показывает, что в условиях цифровизации важную стратегическую роль играют не только технические знания, но и «мягкие» навыки — лидерство, креативное мышление, адаптивность, эмпатия и эмоциональный интеллект. Эти навыки становятся отличительным преимуществом человека в трудовой деятельности на фоне широкого применения автоматизации и искусственного интеллекта.

Кроме того, последствия цифровизации зависят от уровня социально-экономического развития стран, политики в сфере образования и занятости, механизмов социальной защиты и степени институциональной адаптации. Таким образом, цифровая трансформация рассматривается как сложный процесс, формирующий будущее рынка труда, и подчеркивает необходимость новой модели развития, основанной на человеческом капитале.

Ключевые слова: *Цифровизация, рынок труда, экономика, основанная на навыках, искусственный интеллект, гибридная работа*

СОВРЕМЕННЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ РЫНОК АЗЕРБАЙДЖАНА: МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Шафар АБДУЛЛАЕВА

Азербайджанский Университет Языков. Баку, Азербайджан

Yazışılan müəllif: shafaq70@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

КЛЮЧЕВЫЕ

СЛОВА:

туристский рынок,
устойчивое
развитие,
экономическое
воздействие,
туристская
политика,
инновации.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются тенденции развития современного туристского рынка Азербайджана, его структурные особенности и механизмы экономического воздействия. В исследовании рассматривается роль туризма в экономике страны, процессы восстановления в период пандемии и в постпандемийный этап, а также направления государственной политики в данной сфере. В современный период приоритетными направлениями определены устойчивое развитие туризма, модернизация туристской инфраструктуры в регионах и формирование новых туристских продуктов. В статье также оценивается роль цифрового маркетинга, брендинга и международного сотрудничества в расширении туристского рынка.

Основу исследования составляют методы статистического анализа, сравнительного подхода и системного анализа. В качестве источников использованы ежегодные отчеты Государственного комитета по статистике, Государственного агентства по туризму и Всемирной туристской организации (UNWTO). Кроме того, были проанализированы отечественные и международные научные статьи, государственные программы и стратегические документы. Период анализа охватывает 2015–2024 годы, что позволяет провести сопоставление допандемийного, пандемийного и постпандемийного этапов. Цель статьи — научно обосновать структуру и тенденции развития современного туристского рынка Азербайджана, выявить существующие проблемы и определить перспективы дальнейшего развития.

ВВЕДЕНИЕ

Многочисленные исследования показывают, что туризм занимает одну из ведущих позиций среди нефте-неэнергетических секторов с точки зрения перспективности. В настоящее время туризм является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей глобальной экономики. По данным Всемирной туристской организации ООН (UNWTO, 2024), на международный туризм приходится около 10% мирового валового внутреннего продукта, 8% экспорта, а примерно треть оказанных услуг предоставляется через международный туризм. В мире 8,1% трудоспособного населения занято в туристической индустрии и смежных сферах.

Согласно данным UNWTO, туризм обеспечивает примерно 10% мирового ВВП и 9% занятости, что вновь подтверждает его социально-экономическую значимость.

В Азербайджанской Республике развитие туристического сектора определено одним из приоритетных направлений государственной политики (Государственное агентство по туризму, 2023). Географическое положение страны, разнообразие природного климата, богатое историческое наследие и этнокультурное разнообразие создают широкие возможности для развития туризма.

Современный этап развития туризма в Азербайджане характеризуется целенаправленными реформами государства. В документе «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» туризм отмечен как важное направление экономической диверсификации (Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики, 2024). В этом контексте развитие туризма имеет значение не только с экономической, но и с культурной и экологической точек зрения, способствуя общему социальному благополучию страны.

Туризм в Азербайджане начал формироваться в начале XX века и в советский период развивался в основном как внутренний отдых и санаторно-курортный туризм. В период независимости были разработаны новые подходы к развитию отрасли, особенно с начала 2000-х годов, когда началась модернизация инфраструктуры и расширение международного продвижения.

В 2011 году утверждение Президентом «Государственной программы развития туризма в Азербайджанской Республике (2010–2014)» придало сектору стратегический характер. В 2018 году создание Государственного агентства по туризму усилило институциональное управление отраслью.

В последние годы наблюдается расширение внутреннего туристического рынка. Особенно после пандемии увеличились поездки местных туристов в регионы, что стимулировало развитие сельского туризма, агротуризма и экотуризма.

Согласно статистическим данным за 2024 год, число иностранных туристов, посетивших Азербайджан, составило 2,3 миллиона человек, что соответствует 87% уровня до пандемии. Наибольший поток туристов наблюдается из России, Турции, Грузии, Индии и Саудовской Аравии (Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики, 2024).

С точки зрения структуры, туристический рынок Азербайджана делится на два основных направления:

- Входящий туризм (inbound) – доходы от иностранных туристов;
- Внутренний туризм (domestic) – экономическая активность, возникающая от поездок местного населения внутри страны.

В стране функционирует более 800 гостиниц и отелей, аккредитовано свыше 40 международных туристических компаний. В регионах, особенно в таких зонах, как Габала, Куба, Шеки и Нафталан, развиваются направления экотуризма и оздоровительного туризма (Мамедова, С., 2021).

Правительство Азербайджана осуществляет комплексные меры по развитию туризма. Основные направления включают:

- упрощение визового режима (система ASAN Visa);
- международные брендовые кампании, такие как «Azerbaijan – Land of Fire» и «Take Another Look»;
- создание туристических кластеров в регионах;
- развитие туристического образования и человеческих ресурсов.

На современном этапе укрепление международного сотрудничества является важным фактором расширения туристического рынка. Сотрудничество с Организацией тюркских государств, Всемирной туристской организацией ООН и другими международными институтами ускоряет интеграцию Азербайджана в глобальную туристическую систему. Одновременно превращение города Баку в международный центр проведения мероприятий (Европейские игры, «Формула-1», COP29) снижает сезонную зависимость туризма, поддерживая активность рынка на протяжении всего года.

Тенденции цифровизации играют ключевую роль в развитии современного туристического рынка. В настоящее время широко используются онлайн-системы бронирования, туристические карты на базе искусственного интеллекта и мобильные приложения. Запуск платформы «Azerbaijan.Travel», расширение онлайн-бронирования и международные рекламные кампании через социальные сети усиливают интеграцию туризма Азербайджана в цифровую экосистему.

В рамках концепции «Smart Tourism» применение технологий искусственного интеллекта и больших данных открывает новые возможности для прогнозирования туристических потоков, повышения качества обслуживания и формирования индивидуальных туристических впечатлений (Porter, 1990).

Платформа «Azerbaijan.Travel», созданная Государственным агентством по туризму, обеспечивает интеграцию туристических продуктов по всей стране.

Инструменты цифрового маркетинга — социальные сети, SEO, веб-аналитика и кампании с участием инфлюенсеров — способствуют международному продвижению туризма Азербайджана.

Кроме того, активные маркетинговые кампании в социальных сетях, особенно «инфлюенсер-туризм», способствуют укреплению международного имиджа страны.

Несмотря на все положительные тенденции, в туристическом секторе сохраняются ряд проблем:

- межрегиональная неравномерность - поток туристов между столицей и регионами несбалансирован;
- подготовка кадров - наблюдается нехватка профессиональных туристических менеджеров и гидов;
- сезонность - летом поток туристов увеличивается, в зимний период снижается;
- экологические нагрузки - в некоторых регионах туристическая деятельность оказывает негативное воздействие на природу.

В сфере подготовки кадров определенные недостатки занимают первостепенное место среди проблем. Недостаток квалифицированных специалистов в направлениях туристического менеджмента, маркетинга и гидов, отвечающих современным требованиям, напрямую влияет на качество обслуживания. В этом контексте целесообразно обновление учебных программ по туризму в высших учебных заведениях и внедрение учебных моделей, основанных на международном опыте.

Для решения этих проблем необходимо рассматривать принципы устойчивого туризма, экотуризм, агротуризм и участие местных сообществ как ключевые направления развития. Развитие экотуризма и агротуризма позволяет обеспечить баланс между охраной природной среды и экономическими интересами. Реализуемые в горных и лесных районах Азербайджана проекты демонстрируют, что модели устойчивого туризма приносят не только экономическую выгоду, но и социальную и экологическую пользу.

Современный туристический рынок Азербайджана находится на стадии быстрого развития и стал важной составной частью несырьевого сектора экономики. Целенаправленная государственная политика, инфраструктурные проекты, цифровизация и международное сотрудничество обеспечивают устойчивое развитие этой сферы.

Тем не менее, для полного раскрытия потенциала сектора необходимо обеспечить сбалансированное развитие между регионами, экологическую устойчивость и внедрение инновационных моделей управления. Туризм играет стратегическую роль в формировании национального имиджа Азербайджана, продвижении его культуры на международной арене и повышении экономического благосостояния.

ДОСТИГНУТЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Современный туристический рынок Азербайджана характеризуется динамичным развитием. Государственная политика, инфраструктурные реформы и международное сотрудничество повышают стратегическую значимость этой сферы. Вместе с тем, для полного раскрытия потенциала рынка необходимы внедрение моделей устойчивого туризма, сохранение межрегионального баланса и расширение цифровых инноваций (Алиев, Р., 2022).

Для обеспечения развития туристического сектора в стране целесообразно реализовать мероприятия по следующим направлениям:

- Внедрение моделей устойчивого туризма: Необходимо формировать модели, сохраняющие экологический баланс и увеличивающие доход местных сообществ;
- Международное сотрудничество: Расширение совместных проектов с Организацией тюркских государств и соответствующими структурами ООН;
- Цифровые инновации: Создание систем прогнозирования туристических потоков на основе искусственного интеллекта и технологий больших данных (big data);
- Человеческий капитал: Усиление подготовки кадров в областях туристического менеджмента, маркетинга и этики обслуживания.

Туризм является не только источником экономического дохода, но и важным инструментом формирования национальной идентичности, культурного наследия и международного имиджа. В этом контексте туристический сектор Азербайджана обладает потенциалом стать значимым игроком на региональном и международном туристическом рынке в ближайшие годы. Расширение внутреннего туризма способствует росту занятости в регионах, оживлению местного предпринимательства и повышению социального благосостояния. В частности, направления сельского и агротуризма стимулируют экономическую активность местных сообществ, способствуют сохранению традиционных культурных ценностей и эффективному использованию природных ресурсов.

Анализ структуры туристического рынка показывает, что сегмент внутреннего туризма в последние годы демонстрирует существенную динамику роста. Повышение интереса местных туристов к региональным направлениям после пандемии стало важным фактором экономического восстановления. Это способствует частичному восстановлению межрегионального баланса, а также продлению туристического сезона.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Проведенный анализ показывает, что туристический сектор Азербайджанской Республики в последние годы занял стратегически важное место в структуре национальной экономики. Целенаправленная государственная политика, международное сотрудничество и инфраструктурные реформы выступают ключевыми факторами динамичного развития туристического рынка. В период с 2015 по 2024 годы постепенное восстановление показателей туризма, наблюдаемые после пандемии тенденции роста и увеличение потока внутреннего туризма свидетельствуют о формировании положительных структурных изменений в секторе.

В целом, проведенные обсуждения показывают, что туристический рынок Азербайджана достиг устойчивой стадии развития. Государственная поддержка, цифровые инновации и участие местных сообществ являются основными столпами этого прогресса. Вместе с тем, для поддержания долгосрочной конкурентоспособности сектора необходим комплексный подход: сбалансированное развитие инфраструктуры в регионах, повышение качества обслуживания и усиление экологической ответственности остаются приоритетными задачами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев, Р. (2022). Тенденции развития туризма в регионах Азербайджана. Журнал «Экономика Азербайджана», 2(2), (с. 45).
2. Всемирная организация туризма ООН (UNWTO). (2024). Tourism highlights: Global report. <https://www.unwto.org>
3. Государственное агентство по туризму. (2023). Стратегия развития туризма Азербайджана до 2030 года. <https://tourism.gov.az>
4. Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республики. (2024).
1. Ежегодный отчет о деятельности в сфере туризма. <https://www.stat.gov.az>
5. Мамедова, С. (2021). Оценка потенциала устойчивого туризма и экотуризма. Кавказские исследования, 4(4), (с. 12).
6. Портер, М. (1990). Конкурентное преимущество наций. Macmillan.

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANIN MÜASİR TURİZM BAZARI: İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Şəfəq Abdullayeva

Məqalədə Azərbaycanın müasir turizm bazarının inkişaf tendensiyaları, struktur xüsusiyyətləri və iqtisadi təsir mexanizmləri təhlil olunur. Tədqiqatda turizmin ölkə iqtisadiyyatında rolu, pandemiya dövrü və sonrakı mərhələdə bərpa prosesləri, habelə dövlət siyasətinin istiqamətləri araşdırılır. Müasir dövrdə turizmin

dayanıqlı inkişafı, regionlarda turizm infrastrukturunun modernləşdirilməsi və yeni turizm məhsullarının formalaşdırılması əsas prioritetlər kimi müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin rəqəmsal marketinqin, brendinqin və beynəlxalq əməkdaşlığın turizm bazarının genişlənməsindəki rolu dəyərləndirilir.

Tədqiqatın əsasını statistik təhlil, müqayisəli analiz və sistemli yanaşma metodları təşkil edir. Mənbə kimi Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Turizm Agentliyinin və UNWTO-nun illik hesabatlarından istifadə olunmuşdur. Həmçinin yerli və beynəlxalq elmi məqalələr, dövlət proqramları və strateji sənədlər nəzərdən keçirilmişdir. Analiz dövrü əsasən 2015–2024-cü illəri əhatə edir ki, bu da pandemiya öncəsi, pandemiya və post-pandemiya mərhələlərinin müqayisəsinə imkan verir. Məqalənin məqsədi Azərbaycanın müasir turizm bazarının strukturunu, inkişaf tendensiyyalarını və mövcud problemləri elmi əsaslarla təhlil etmək və gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: *turizm bazarı, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi təsir, turizm siyasəti, innovasiyalar.*

ABSTRACT

MODERN TOURISM MARKET OF AZERBAIJAN: DEVELOPMENT MECHANISMS AND PERSPECTIVES

Shafag Abdullaeva

The article analyzes the development trends, structural characteristics, and economic impact mechanisms of Azerbaijan's modern tourism market. The study examines the role of tourism in the national economy, the recovery processes during and after the pandemic, as well as the directions of state policy. In the contemporary period, sustainable tourism development, modernization of tourism infrastructure in the regions, and the creation of new tourism products have been identified as key priorities. The article also evaluates the role of digital marketing, branding, and international cooperation in the expansion of the tourism market.

The research is based on statistical analysis, comparative methods, and a systematic approach. Sources include annual reports from the State Statistical Committee, the State Tourism Agency, and the UN World Tourism Organization (UNWTO). In addition, local and international scientific articles, government programs, and strategic documents were reviewed. The analysis primarily covers the period 2015–2024, allowing for a comparison of pre-pandemic, pandemic, and post-pandemic stages. The aim of the article is to scientifically analyze the structure and development trends of Azerbaijan's modern tourism market, identify existing problems, and determine future development prospects.

Keywords: *tourism market, sustainable development, economic impact, tourism policy, innovations*

E-KOMMERSİYA PLATFORMALARINDA SÜNİ İNTELLEKTİN AZƏRBAYCANDAKI İSTİFADƏ İMKANLARI

Fərid ƏZİZOV , Elnur ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: faridazizov2003@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

süni intellekt, e-kommersiya, rəqəmsal iqtisadiyyat, Azərbaycan, data analitika

XÜLASƏ

Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının e-kommersiya sektorunda tətbiqi, onun Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu və potensial inkişaf istiqamətləri araşdırılır. Süni intellekt (Sİ) alqoritmləri fərdiləşdirilmiş marketinq, satış analitikası, avtomatlaşdırma, təhlükəsizlik və qiymət modelləşdirilməsi sahələrində e-ticarət proseslərinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Qlobal trendlərə paralel olaraq Azərbaycan da rəqəmsal transformasiya mərhələsindədir və “Azərbaycan 2030” strategiyası çərçivəsində süni intellektin iqtisadiyyata integrasiyası prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

Məqalədə göstərilir ki, süni intellektin tətbiqi yerli e-kommersiya şirkətlərinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, istehlakçı məmnuniyyətini yüksəldir, əməliyyat xərclərini azaldır və rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlılığını gücləndirir. Bununla belə, məlumat keyfiyyəti, hüquqi çərçivələr və kadr potensialı kimi problemlərin həlli vacib şərtir. Nəticədə müəyyən olunur ki, süni intellektin məqsədyönlü tətbiqi Azərbaycanı regionda innovativ e-kommersiya ekosisteminin mərkəzinə çevirə bilər.

GİRİŞ

Rəqəmsallaşma XXI əsrin iqtisadi sistemlərini köklü şəkildə dəyişdirərək global bazarların əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Elektron ticarət bu prosesin ən mühüm istiqamətlərindən biridir və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə daha səmərəli, çevik və şəffaf sistemlər formalaşdırır (PwC, 2024). Süni intellekt alqoritmləri insan davranışlarını öyrənərək təkliflərin fərdiləşdirilməsi, əməliyyatların avtomatlaşdırılması və bazar tendensiyalarının proqnozlaşdırılması kimi mühüm funksiyalar yerinə yetirir (Nguyen, Lee & Park, 2023).

Azərbaycan iqtisadiyyatı da rəqəmsal transformasiyanın aktiv mərhələsindədir. Dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və süni intellektin tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biri kimi göstərilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2021). Eyni zamanda, 2025-ci ilə qədər ölkənin e-kommersiya dövriyyəsinin 4,2 milyard manat səviyyəsinə çatması (Dövlət Statistika Komitəsi, 2025) bu sahənin genişlənməsini sübut edir. Bu artımın davamlılığı üçün innovativ yanaşmaların, xüsusilə də Sİ texnologiyalarının tətbiqi mühüm rol oynayır.

ƏSAS HİSSƏ

E-kommersiyada süni intellektin rolu

Süni intellekt e-kommersiya sistemlərində bir sıra əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. Fərdiləşdirilmiş marketinq və müştəri davranışlarının proqnozlaşdırılması.

Qlobal miqyasda Amazon, Alibaba və eBay kimi nəhəng platformalar alqoritmik analizlər vasitəsilə istifadəçi seçimlərini modelləşdirir və fərdiləşdirilmiş məhsul təklifləri yaradır (Nguyen et al., 2023). Azərbaycan bazarında bu təcrübə “Kontakt Home” və “Bravo” kimi şirkətlər tərəfindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Lakin effektiv nəticə üçün keyfiyyətli məlumat bazalarının yaradılması və data təhlükəsizliyinin təmin olunması vacibdir.

2. Müştəri xidməti və avtomatlaşdırma.

Süni intellekt əsaslı chatbot və virtual köməkçilər müştəri sorğularını 24/7 rejimində cavablandırır, əməliyyat xərclərini azaldır və xidmət keyfiyyətini artırır (PwC, 2024). Azərbaycan

E-KOMMERSİYA PLATFORMALARINDA SÜNİ İNTELLEKTİN AZƏRBAYCANDAKI İSTİFADƏ İMKANLARI

Fərid ƏZİZOV , Elnur ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: faridazizov2003@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

süni intellekt, e-kommersiya, rəqəmsal iqtisadiyyat, Azərbaycan, data analitika

XÜLASƏ

Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının e-kommersiya sektorunda tətbiqi, onun Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu və potensial inkişaf istiqamətləri araşdırılır. Süni intellekt (Sİ) alqoritmləri fərdiləşdirilmiş marketinq, satış analitikası, avtomatlaşdırma, təhlükəsizlik və qiymət modelləşdirilməsi sahələrində e-ticarət proseslərinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Qlobal trendlərə paralel olaraq Azərbaycan da rəqəmsal transformasiya mərhələsindədir və “Azərbaycan 2030” strategiyası çərçivəsində süni intellektin iqtisadiyyata integrasiyası prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

Məqalədə göstərilir ki, süni intellektin tətbiqi yerli e-kommersiya şirkətlərinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, istehlakçı məmnuniyyətini yüksəldir, əməliyyat xərclərini azaldır və rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlılığını gücləndirir. Bununla belə, məlumat keyfiyyəti, hüquqi çərçivələr və kadr potensialı kimi problemlərin həlli vacib şərtir. Nəticədə müəyyən olunur ki, süni intellektin məqsədyönlü tətbiqi Azərbaycanı regionda innovativ e-kommersiya ekosisteminin mərkəzinə çevirə bilər.

GİRİŞ

Rəqəmsallaşma XXI əsrin iqtisadi sistemlərini köklü şəkildə dəyişdirərək global bazarların əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Elektron ticarət bu prosesin ən mühüm istiqamətlərindən biridir və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə daha səmərəli, çevik və şəffaf sistemlər formalaşdırır (PwC, 2024). Süni intellekt alqoritmləri insan davranışlarını öyrənərək təkliflərin fərdiləşdirilməsi, əməliyyatların avtomatlaşdırılması və bazar tendensiyalarının proqnozlaşdırılması kimi mühüm funksiyalar yerinə yetirir (Nguyen, Lee & Park, 2023).

Azərbaycan iqtisadiyyatı da rəqəmsal transformasiyanın aktiv mərhələsindədir. Dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və süni intellektin tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biri kimi göstərilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2021). Eyni zamanda, 2025-ci ilə qədər ölkənin e-kommersiya dövriyyəsinin 4,2 milyard manat səviyyəsinə çatması (Dövlət Statistika Komitəsi, 2025) bu sahənin genişlənməsini sübut edir. Bu artımın davamlılığı üçün innovativ yanaşmaların, xüsusilə də Sİ texnologiyalarının tətbiqi mühüm rol oynayır.

ƏSAS HİSSƏ

E-kommersiyada süni intellektin rolu

Süni intellekt e-kommersiya sistemlərində bir sıra əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. Fərdiləşdirilmiş marketinq və müştəri davranışlarının proqnozlaşdırılması.

Qlobal miqyasda Amazon, Alibaba və eBay kimi nəhəng platformalar alqoritmik analizlər vasitəsilə istifadəçi seçimlərini modelləşdirir və fərdiləşdirilmiş məhsul təklifləri yaradır (Nguyen et al., 2023). Azərbaycan bazarında bu təcrübə “Kontakt Home” və “Bravo” kimi şirkətlər tərəfindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Lakin effektiv nəticə üçün keyfiyyətli məlumat bazalarının yaradılması və data təhlükəsizliyinin təmin olunması vacibdir.

2. Müştəri xidməti və avtomatlaşdırma.

Süni intellekt əsaslı chatbot və virtual köməkçilər müştəri sorğularını 24/7 rejimində cavablandırır, əməliyyat xərclərini azaldır və xidmət keyfiyyətini artırır (PwC, 2024). Azərbaycan

bazarında bu sistemlər bank sektorunda - xüsusən ABB və Kapital Bank chatbotları vasitəsilə -daha geniş tətbiq olunur. Lakin e-kommersiya şirkətlərində bu potensial hələ tam reallaşmayıb.

3. Dinamik qiymət və tələbat modelləşdirilməsi.

Dinamik qiymət modelləri bazar şərtlərinə uyğun olaraq məhsulun dəyərini avtomatik tənzimləməyə imkan verir. Bu, gəlir marjasını optimallaşdırmaqla yanaşı, bazarda ədalətli rəqabətə dəstək olur (Ghosh & Halder, 2022).

4. Saxtakarlığın qarşısının alınması.

Süni intellekt alqoritmləri vasitəsilə şübhəli əməliyyatların aşkarlanması onlayn ticarət təhlükəsizliyini artırır (Nguyen et al., 2023). Bu xüsusilə beynəlxalq ödəniş sistemlərinə integrasiya olunan Azərbaycan şirkətləri üçün vacibdir.

Azərbaycan kontekstində bu tətbiqlərin bir qismi artıq mövcuddur. Məsələn, “ABB” və “Kapital Bank” kimi maliyyə institutları süni intellektlə işləyən chatbot sistemləri tətbiq edir. Lakin e-kommersiya şirkətlərində bu texnologiyalar hələ ilkin mərhələdədir. “Kontakt Home”, “Bravo” və “Baku Electronics” kimi şirkətlər müştəri analitikasından istifadə etsələr də, süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma sistemləri hələ tam integrasiya olunmamışdır.

Azərbaycan bazarında mövcud vəziyyət və imkanlar

Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda rəqəmsal transformasiyanın ikinci mərhələsini yaşayır. Bu mərhələ əsasən elektron ticarətin genişlənməsi, onlayn ödəniş sistemlərinin inkişafı və süni intellekt texnologiyalarının tədricən biznes proseslərinə integrasiyası ilə xarakterizə olunur. E-kommersiyanın strukturuna nəzər saldıqda, süni intellektin tətbiqi aşağıdakı dörd əsas komponent üzrə müşahidə olunur: müştəri davranışlarının analizi, satış və marketinqin avtomatlaşdırılması, məhsulun idarəedilməsi və logistika, həmçinin məlumat təhlükəsizliyi və risklərin idarə edilməsi.

Hazırda aparılan müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanın e-kommersiya bazarında süni intellektdən istifadənin səviyyəsi əsasən başlanğıc mərhələdədir və texnologiyanın tətbiqi daha çox iri pərakəndə satış şəbəkələri və bank sistemləri ilə məhdudlaşır.

Azərbaycan bazarında aparılmış empirik təhlillər göstərir ki, süni intellekt əsaslı sistemlərdən istifadə edən şirkətlərin satış çevikliyi təxminən 18-22% artmış, müştəri məmnuniyyəti göstəriciləri isə orta hesabla 15% yüksəlmişdir (PwC, 2024). Bununla belə, tətbiq səviyyəsinin aşağı olmasının əsas səbəbləri kimi data infrastrukturunun zəifliyi, yerli proqram təminatının məhdudluğu və süni intellekt üzrə kadr çatışmazlığı göstərilir (World Bank, 2024).

Digər tərəfdən, dövlət siyasətində rəqəmsallaşma və innovasiyaya xüsusi önəm verilməsi bu prosesin strukturlaşmasını sürətləndirir. “Rəqəmsal Azərbaycan 2030” strategiyası çərçivəsində nəzərdə tutulan Data Mərkəzləri Şəbəkəsi və Açıq Məlumat Platforması layihələri gələcəkdə e-kommersiya şirkətlərinə keyfiyyətli analitik bazalar təqdim edəcək. Bunun nəticəsində məlumatların paylaşımı və integrasiyası asanlaşacaq, süni intellekt sistemlərinin öyrənmə sürəti və proqnozlaşdırma gücü yüksələcək.

Azərbaycanın e-kommersiya dövrüyyəsi 2024-cü ildə təxminən 4 milyard manata yaxın olmuşdur (Dövlət Statistika Komitəsi, 2025). Bu göstərici artmaqda olsa da, regional standartlarla müqayisədə hələ aşağıdır. Süni intellektin tətbiqi bu artımı sürətləndirə bilər.

Azərbaycanın e-kommersiya dövrüyyəsi 2025-ci ildə təxminən 4,2 milyard manat səviyyəsində qiymətləndirilir (Dövlət Statistika Komitəsi, 2025). Bu göstərici artmaqda olsa da, regional standartlarla müqayisədə hələ aşağıdır. Süni intellektin tətbiqi bu artımı sürətləndirə bilər. Əsas problemlər aşağıdakılardır:

- məlumat keyfiyyətinin aşağı olması və məlumat paylaşımının məhdudluğu;
- bulud hesablama və proqram təminatına çıxışın məhdudluğu;
- süni intellekt üzrə kadr potensialının zəif inkişafı;
- hüquqi və etik çərçivələrin yetərsizliyi (World Bank, 2024).

Ən böyük potensial sahələrdən biri fərdiləşdirilmiş satış modelləri və data analitikadır. Əgər şirkətlər müştəri məlumatlarını strukturlaşdırılmış formada toplayıb analiz etsələr, təkliflərin səmərəliliyi artar. Digər vacib istiqamət təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasıdır — Sİ logistika xərclərini azaldaraq məhsul çatdırılmasını avtomatlaşdırmağa imkan verir.

Azərbaycanın “İdarə olunan sərbəst üzən məzənnə” rejimi, həmçinin stabil makroiqtisadi mühit xarici investorlar üçün əlverişli şərait yaradır. Hökumət “Rəqəmsal Azərbaycan 2030” strategiyası çərçivəsində startaplara qrant dəstəyi, texnologiya parklarının yaradılması və İT təhsilinin inkişafını təşviq edir. Bu tədbirlər süni intellektin e-kommersiya sektoruna integrasiyasını sürətləndirə bilər.

Azərbaycan bazarında süni intellektin geniş tətbiqini məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri məlumat keyfiyyətinin aşağı olması və data paylaşımının məhdudluğudur (World Bank, 2024). Şirkətlər çox zaman müştəri məlumatlarını sistemli şəkildə toplamadığından, alqoritmik modellərin effektivliyi azalır. Eyni zamanda, SI tətbiqləri üçün yerli səviyyədə proqram təminatı və bulud həllərinin azlığı bu texnologiyaların miqyasını məhdudlaşdırır (Ghosh & Halder, 2022). Bununla belə, hökumət və özəl sektor səviyyəsində görülən tədbirlər – rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi, startaplara qrant dəstəyi və İT təhsilin gücləndirilməsi – yaxın illərdə bu maneələri qismən aradan qaldıra bilər (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2021).

Nəticə olaraq, Azərbaycanın e-kommersiya sektorunda süni intellektin inkişafı mərhələli şəkildə gedir və bu proses “Məlumat infrastrukturuna → Analitika → Avtomatlaşdırma → Ekosistemləşmə” ardıcılığı üzrə formalaşır. Əgər bu istiqamətdə dövlət-özəl əməkdaşlığı və elmi-təcrübi innovasiya ekosistemi gücləndirilsə, yaxın 5 il ərzində süni intellekt Azərbaycan e-kommersiya dövryyəsinin artımında əsas determinant faktor ola bilər.

Süni intellektin geniş tətbiqi etik və hüquqi problemləri də gündəmə gətirir. Bunlara alqoritmik şəffaflıq, məlumat mühafizəsi və kibernetik prinsiplərin qorunması daxildir. Azərbaycan qanunvericiliyində “Fərdi məlumatların qorunması haqqında” Qanun bu istiqamətdə hüquqi baza yaratsa da, e-kommersiyada SI-nin məsuliyyət prinsipləri ayrıca tənzimlənməyib. İqtisadiyyat Nazirliyi və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlanacaq “Süni İntellekt Strategiyası 2035” sənədi bu boşluğu aradan qaldıra bilər (World Bank, 2024).

Dünya təcrübəsi göstərir ki, süni intellektin e-kommersiyada tətbiqi həm əməliyyat xərclərini azaldır, həm də gəlirliliyi artırır. PwC-nin (2024) hesabatına əsasən, süni intellekt global ÜDM-in 15% artımına səbəb ola bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu texnologiyanın səmərəli tətbiqi, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün yeni imkanlar açacaq (World Bank, 2024). Süni intellekt alətləri vasitəsilə KOB-lar xarici bazarlara çıxış əldə edə, məhsul və xidmətlərini rəqəmsal kanallar üzərindən daha effektiv sata bilərlər.

Cənubi Koreya və Estoniya kimi ölkələr süni intellekti e-kommersiya infrastrukturunun ayrılmaz hissəsinə çevirərək real vaxt data integrasiyasını təmin etmişdir (Nguyen et al., 2023). Azərbaycan üçün bu modellər nümunə ola bilər, çünki hər iki ölkə açıq data siyasəti və dövlət-özəl əməkdaşlıq prinsipləri ilə fərqlənir.

Beləliklə, süni intellekt e-kommersiya inkişafını stimullaşdıran, bazar şəffaflığını artıran və rəqəbat mühitini gücləndirən əsas texnoloji faktor kimi çıxış edir (Ghosh & Halder, 2022). Onun Azərbaycanda tətbiqi yalnız texnoloji məsələ deyil, həm də iqtisadi və sosial dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilə bilər. Bunun üçün dövlət, özəl sektor və akademik dairələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, açıq data infrastrukturunun formalaşdırılması və hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır (Nguyen et al., 2023).

Nəticə etibarilə, süni intellektin e-kommersiya sektorunda geniş tətbiqi Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatında yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi təmin edə bilər (PwC, 2024). Bu proses həm yerli bazarın effektivliyini artıracaq, həm də ölkənin beynəlxalq rəqəmsal integrasiyasına töhfə verəcək. Əgər bu potensial elmi əsaslarla və sistemli yanaşma ilə reallaşdırılırsa, Azərbaycan regionda süni intellekt əsaslı e-kommersiya modellərinin tətbiqində öncül ölkələrdən birinə çevrilə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Süni intellekt e-kommersiya inkişafında həlledici rola malikdir. Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyası kontekstində bu texnologiyanın tətbiqi iqtisadi səmərəliliyi artıracaq, rəqəbat qabiliyyətini gücləndirəcək və istehlakçı davranışlarına yeni keyfiyyət gətirəcək.

Təklif olunur ki:

1. Milli “Data Mərkəzləri Şəbəkəsi” yaradılaraq e-kommersiya məlumatlarının mərkəzləşdirilmiş şəkildə saxlanması təmin edilsin.

2. Süni intellekt üzrə təlim və inkubasiya proqramları KOB-lar üçün əlçatan edilsin.
 3. E-kommersiya qanunvericiliyində süni intellektlə bağlı hüquqi mexanizmlər (məsələn, alqoritmik şəffaflıq və məsuliyyət prinsipləri) müəyyənəldirilsin.
 4. Dövlət və özəl sektor arasında ictimai-partnyorluq modeli əsasında süni intellekt infrastrukturuna birgə sərmayə yatırımı təşviq edilsin.
- Beləliklə, süni intellektin e-kommersiyada sistemli tətbiqi Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatında keyfiyyətə yeni mərhələ yarada və ölkəni regionda innovasiya mərkəzinə çevirə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2021). “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.” Bakı: Prezident Administrasiyası.
2. Dövlət Statistika Komitəsi (2025). Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyəti göstəriciləri. Bakı.
3. Ghosh, S., & Halder, P. (2022). AI-driven dynamic pricing in e-commerce: A strategic overview. *Journal of Business Analytics*, 5(2), 122–135.
4. Nguyen, T., Lee, K., & Park, J. (2023). Personalization in AI-based e-commerce platforms. *International Journal of Information Management*, 68(4), 34–49.
5. PwC. (2024). AI in commerce: Global outlook report. London: PricewaterhouseCoopers.
6. World Bank. (2024). Digital Economy in Emerging Markets: Trends and Opportunities. Washington, DC: World Bank Publications.

ABSTRACT

APPLICATION POSSIBILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN E-COMMERCE PLATFORMS IN AZERBAIJAN

Farid Azizov, Elnur Aliyev

This article explores the application of artificial intelligence (AI) technologies in the e-commerce sector, focusing on their role and potential development directions within the Azerbaijani economy. AI algorithms enable the optimization of e-commerce processes in areas such as personalized marketing, sales analytics, automation, security, and pricing models. In parallel with global trends, Azerbaijan is undergoing a digital transformation, and within the framework of the “Azerbaijan 2030” strategy, the integration of artificial intelligence into the economy has been identified as a priority direction.

The study shows that the implementation of AI not only enhances the efficiency of local e-commerce companies but also improves customer satisfaction, reduces operational costs, and strengthens the sustainability of the digital economy. However, challenges such as data quality, legal frameworks, and human capital development remain crucial. The findings suggest that the purposeful and systematic adoption of AI could transform Azerbaijan into a regional hub for innovative e-commerce ecosystems.

Keywords: *artificial intelligence, e-commerce, digital economy, Azerbaijan, data analytics*

АННОТАЦИЯ

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПЛАТФОРМАХ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Фарид Азизов, Эльнур Алиев

В статье исследуется применение технологий искусственного интеллекта (ИИ) в секторе электронной коммерции, их роль и потенциальные направления развития в экономике Азербайджана. Алгоритмы ИИ обеспечивают оптимизацию процессов электронной торговли в таких областях, как персонализированный маркетинг, аналитика продаж, автоматизация, безопасность и моделирование цен. В соответствии с глобальными тенденциями Азербайджан находится на этапе цифровой трансформации, а в рамках стратегии «Азербайджан 2030» интеграция искусственного интеллекта в экономику определена как приоритетное направление.

Показано, что использование ИИ не только повышает эффективность деятельности местных компаний электронной коммерции, но и способствует росту удовлетворенности потребителей, снижению операционных расходов и укреплению устойчивости цифровой экономики. Вместе с тем, решение проблем, связанных с качеством данных, правовыми рамками и кадровым потенциалом, является необходимым условием. В результате делается вывод, что целенаправленное внедрение искусственного интеллекта может превратить Азербайджан в региональный центр инновационной экосистемы электронной коммерции.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, электронная коммерция, цифровая экономика, Азербайджан, аналитика данных*

AZƏRBAYCAN ƏMƏK BAZARININ MÖVCUD PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLL İSTİQAMƏTLƏRİ

Natiq Seyfullazadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

*Yazılan müəllif: seyfullazade44@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

əmək bazarı, işsizlik,
Azərbaycanda
məşğulluq,
məşğulluq
problemləri

XÜLASƏ

Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, insan kapitalının gücləndirilməsinə, gender bərabərliyinin təmin edilməsinə və qeyri-rəsmi məşğulluğun azaldılmasına yönəlmiş dövlət strategiyalarının reallaşdırılması yalnız elmi əsaslandırılmış təhlillərlə mümkün ola bilər. Bu baxımdan, tədqiqat əmək bazarının problemlərinin dərinləşdirilmiş şəkildə araşdırılması və dayanıqlı inkişaf üçün praktik tövsiyələrin hazırlanması ilə diqqətəlayiqdir.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda əmək bazarının mövcud vəziyyətini, struktur xüsusiyyətlərini və sosial-iqtisadi inkişaf baxımından qarşıya çıxan problemləri araşdırmaqdır. Tədqiqat ölkənin iqtisadiyyatının hələ də yüksək dərəcədə neft sektorundan asılı olduğunu, bunun isə məşğulluğun davamlı inkişafına maneə yaratdığını göstərir. Xüsusilə gənclər arasında işsizlik nisbətinin yüksək qalması, qadınların əmək bazarında iştirak imkanlarının məhdud olması, qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması və təhsil ilə əmək bazarının tələbləri arasında uyğunsuzluq mövzusunun aktuallığını artıran əsas amillərdir. Tədqiqat metodoloji baxımdan deskriptiv statistika və müqayisəli təhlilə əsaslanır. İşsizlik göstəricilərinin illər üzrə dinamikası, sektorlar üzrə məşğulluğun bölgüsü, cinslər arasında fərqlər və qeyri-formal məşğulluğun payı statistik rəqəmlərlə təhlil olunmuşdur. Cədvəl və diaqramdan istifadə edilməsi nəticələrin aydın və müqayisəli təqdimatını təmin etmişdir.

GİRİŞ

Əmək bazarı hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm göstəricilərindən biridir. Azərbaycanda əmək bazarı son onillikdə mühüm dəyişikliklərə məruz qalsa da, hələ də struktur problemlər öz aktuallığını qoruyur. Ölkənin iqtisadi artımı əsasən neft sektoruna bağlı olduğundan digər sahələrdə dayanıqlı məşğulluğun təmin olunması çətinləşir. Gənclər arasında işsizlik səviyyəsinin yüksək olması, qadınların əmək bazarında kişilərlə müqayisədə daha məhdud iştirakçılığı, qeyri-rəsmi məşğulluğun geniş yayılması və təhsil ilə əmək bazarının tələbləri arasındakı uyğunsuzluq əsas çağırışlar kimi çıxış edir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyası, insan kapitalına sərmayələrin artırılması, peşə təhsilinin gücləndirilməsi və gender bərabərliyinin təmin olunması vacib istiqamətlər hesab olunur. Azərbaycanın 2022–2026-cı illər sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında da bu prioritetlər xüsusi vurğulanır və əmək bazarının dayanıqlı inkişafı üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

ƏSAS HİSSƏ:

Azərbaycan Statistika Komitəsinin “Əmək bazarı” illik bülleteninə görə, 2025-ci ilin I rübündə iqtisadi fəal əhali təxminən 5.54 milyon nəfər təşkil edib (ARDSK, 2024). Onlardan 5.03 milyon nəfəri məşğul, təxminən 0.27 milyon nəfəri isə işsiz olub. İşsizlik səviyyəsi azalaraq 2025-ci ilin mart ayında 5.30%-ə çatmış, 2024-cü ilin sonunda bu göstərici 5.59% idi. 2025-ci ilin sentyabrında rəsmi hesablamalara görə işsizlik 5.2%-ə düşmüşdür, yəni bir il əvvəlki səviyyə ilə müqayisədə (2024-cü ilin sentyabrı 5.4%) daha da aşağıdır. Bu rəqəmlər COVID-19 pandemiyasının pik dövründə (2021-ci ilin yanvarında 7.2%) gördüyümüz yuxarı həddən təxminən 2 faiz bəndi aşağıdır (https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Unemployment_rate/).

Dövlət Məşğulluq Agentliyinin məlumatına görə də 2025-ci il sentyabrın 1-nə agentliyin qeydiyyatında 237 min işsiz qeydiyyatda alınmış, onların yarısından çoxunu qadınlar təşkil etmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycan əmək bazarının əsas parametrləri üzrə dinamik göstəricilər

Əlaqədar göstəricilər	Ən son	İstinad	Ölçmək
İşçi qüvvəsi	5.54	2023	milyon insan
İşsizlik səviyyəsi	5.59	2024	faiz
Qadın işsizliyi	6.47	2024	faiz
Kişi işsizliyi	4.72	2024	faiz
Gənclərin işsizliyi	13.72	2024	faiz
İşçi qüvvəsinin iştirakı	62.93	2024	faiz
İşçi qüvvəsi: faiz qadın	49.86	2024	faiz
Qadın işçi qüvvəsinin iştirakı	60.35	2024	faiz
Kişi işçi qüvvəsinin iştirakı	65.71	2024	faiz
Öz-özünə məşğulluq	67.10	2022	faiz
Məşğulluq	5.06	Q2/2025	milyon məşğul insan
İşsizlik səviyyəsi	5.30	Q2/2025	faiz
Əmək haqqı	358.48	Q2/2025	indeks nöqtələri

Mənbə: https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Unemployment_rate/

Azərbaycan əmək bazarı global dəyər zəncirlərinin yenidən qurulduğu, rəqəmsallaşmanın sürətləndiyi və enerji keçidinin gündəmi müəyyən etdiyi bir mərhələdədir. Neft gəlirlərinin tsiklik xarakteri, qeyri-neft sektorunda dərinləşən struktur transformasiya tələbi və demoqrafik dinamika bazarı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından gərginlik yaradır. Bu mühitdə əmək məhsuldarlığı, insan kapitalının səriştə profili və formal məşğulluğun payı iqtisadi sabitliyin başlıca determinantlarına çevrilir.

Mövcud çağırışların nüvəsində üç istiqamət dayanır:

- 1) İnstitusional uyğunsuzluq – əmək münasibətlərinin şəffaflığı, müqavilələşmə və sosial sığorta mexanizmlərinin yetkinləşməməsi;
- 2) Bazar–təhsil kəsişməsində səriştə boşluğu – peşə hazırlığının texnoloji tələblərlə asinxronluğu, STEAM və yaşıl bacarıqların çatışmazlığı;
- 3) İnküzivlik defisiti – gənclər və qadınlar üçün tranzit mexanizmlərinin zəifliyi, regionlararası imkan fərqləri, habelə beynəlxalq miqrasiya axınlarının “beyin axını”na çevrilməsi.

Bu faktorlar əməkhaqqı diferensiallarını genişləndirir, qeyri-rəsmi məşğulluğu stimullaşdırır və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da əmək bazarında müəyyən boşluqlar var. Bunlara daha yaxından nəzər salaq:

1. *İşsizlik və Məşğulluğun Keyfiyyəti*: Rəsmi işsizlik nisbəti son illərdə 5% səviyyəsində sabitləşsə də, bu rəqəmlər işsiz qalan bütün şəxsləri əhatə etmir. Özəl sektorda daimi iş yerlərinin məhdudluğu gənclər arasında gərginlik yaradır. 2020-ci ildə gənclər (15-24 yaş) arasında işsizlik təxminən 15%-ə yaxın idi və 2024-cü ilə qədər bu, hələ də təxminən 13-14% idi. Ümumən gənclər əsasən peşə-ixtisas sertifikatı olmadan, yüksək tələbatlı peşələrdə təcrübəsiz olması səbəbindən iş tapa bilmirlər. Eyni zamanda əmək bazarına yeni buraxılan ali təhsilli gənclər üçün işsizlik adi hala çevrilib. Müəssisələrin yeni məzun olmuş tələbələrə yüksək təcrübə tələb etməsi, yada “qatı” qaydalar tətbiq etməsi günümüzdə gənclərimizin işsizliyinə səbəbiyyət verir. Nəticədə gənclər arasında qeyri-rəsmi məşğulluq, yarımtat işlər yayılır. Eyni zamanda sözün əsl mənasında insan əməyindən sui-istifadə edən qeyri-rəsmi şirkətlərdə yüksək potensiallı gənclərimiz məhv olur.

2. *Qeyri-formal (özünüməşğulluq) məşğulluq*: Əməyin qeyri-rəsmi sektoru (özəl kiçik biznes, ailə təsərrüfatı, sahibkarlıq və s.) geniş yayılmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, işləyənlərin yarıdan çoxu (68%-i) formalaşmamış iş yerlərində çalışır. Qeyri-formal məşğulluğun artımı ilə bağlı problemlərdən biri onun vergidən yayınma və sosial müdafiə şəbəkəsindən kənarda qalma, işçilərin əmək haqqının rəsmi qeydiyyatda olmaması səbəbindən işsizlik sığortası və pensiya hüquqlarından

məhrum olmasıdır. Dördüncü sənaye inqilabı şəraitində rəqəmsallaşma və iqtisadi strukturun dəyişməsi belə qeyri-formal məşğulluğun azaldılmasını tələb edir, amma bu sahədə hələ də genişmiqyaslı islahatlar başlanmayıb.

3. *Qadınların əmək bazarında iştirakının spesifik çətinlikləri*: Qadınların əmək bazarında iştirakı göstərici olaraq yüksək olsa da (qadınların əmək qüvvəsində iştirakı 2024-cü ildə 60.35% idi), onlar daha çox aşağı gəlirli sahələrdə toplaşirlər. Dünya Bankını (World Bank) araşdırmasında qeyd edildiyi kimi, keçən əsrin sonuna qədər Azərbaycanda qadınların 674 ixtisas üzrə işləməsi ümumiyyətlə qadağan edilmişdi (<https://www.worldbank.org/ext/en/home>). Bu qadağalar yalnız 2022-ci ilin noyabrında, qadınların təhlükəsizlik standartlarına uyğun gələ biləcəyi müəyyən edilmiş ixtisaslarda ləğv edilmişdir. Təəssüf ki, uzun illər ərzində bu məhdudiyyətlər qadınların peşə seçiminə və əməkhaqqına mənfi təsir göstərmişdir. Nəticədə iqtisadi fəal qadınların çoxu səhiyyə, təhsil və xidmət sahələrində, kişilər isə yüksək gəlirli “tikinti-enerji-nəqliyyat” sektorunda çalışmışdır. Bu struktur ayrışdırıcı gender əməkhaqqı fərqi yaranmasına səbəb olur. Dünya Bankının hesablamalarına görə, Azərbaycanda kişilərin orta aylıq əməkhaqqı qadınlardan orta hesabla 35.2% çoxdur ki, bu göstərici Avropa və Mərkəzi Asiyada ən yüksək səviyyələrdəndir. Eyni zamanda, ailə və uşaqlara baxım məsələləri, işə qəbulda cinsiyətə görə ayrı-seçkilik (məcburi tibb arayışı, mənfi stereotiplər) kimi “yumşaq” faktorlar qadınların iqtisadi iştirakını daha da çətinləşdirir (<https://www.worldbank.org/ext/en/home>).

4. *Bacarıq çatışmazlığı və struktural uyğunsuzluq*: Əmək bazarında müvafiq peşə və ixtisas çatışmazlığı vacib problemdir. Məsələn, ölkə təhsil sistemindən kənar qalan, peşəkarlıq səviyyəsi aşağı və ya iş bazarının tələblərinə uyğun gəlməyən şəxslər kifayət qədər çoxdur. Eyni zamanda, texnoloji və servis sektoru sürətlə inkişaf edir, lakin əmək bazarında bunların tələbinə uyğun kadr hazırlanması zəifdir. Nəticə etibarilə, mütəxəssislər bəzi sahələrdə iş tapanda, bəzi yüksək tələbatlı ixtisaslarda (məs. proqramlaşdırma, müasir istehsal) kadr çatışmazlığı yaranır.

5. *Əlverişli (aktiv) işçi qüvvəsi siyasətinin zəifliyi*: İşsizlik sığortası və məşğulluq dəstək proqramları kifayət qədər güclü deyil. Dünya Bankının hesabatında qeyd olunduğu kimi, əmək bazarında işsizlərə və iş axtaranlara göstərilən sosial dəstək azdır. Hazırda bir çox işsizlik hallarında işçilərə məhdud sayda aylıq sığorta yardımı göstərilir (hazırkı orta məbləğ təqribi 436 manat), amma bu yardım əmək bazarında uzunmüddətli işsiz qalmaqdan qoruyan kifayət qədər geniş sosial sığorta funksiyasını yerinə yetirmir. Peşə kurslarının sayı artsa da, onlar çox vaxt işəgötürənlərin real tələblərinə uyğun təşkil olunmur. İşsizlərin məşğulluq mərkəzlərinə cəlb edilməsi və yenidən iş tapmaları üçün zəmin yaradılmağına baxmayaraq, mövcud sistem tam formalaşmayıb.

6. *Regional Disparitetlər*: Mərkəzləşdirilmiş iqtisadi inkişafa görə regionlararası fərqlər də mövcuddur. Cənub zonaları, mərkəzi Aran, Gəncə-Qazax və Dağlıq Qarabağ kimi məhdud resurslu və iş yeri baxımından az imkanlı ərazilərdə işsizlik səviyyəsi daha yüksəkdir deyə bilərik. Əsas bölgələrdən kənara gedən layihələr, resurslar və investisiyalar bu fərqləri azaltmaq üçün adekvat deyildir.

Biz mövcud problemlərlə tanış olduq. İndi isə bu problemlərin həlli istiqamətində lazım olan islahatlarla tanış olaq:

- *Peşə və bacarıq hazırlığının gücləndirilməsi*: Ən vacib addımlardan biri bazar tələbatına uyğun təhsil və peşə hazırlığı sistemidir. Dünya Bankının təklif etdiyi kimi, təhsil müəssisələri ilə işəgötürənlər arasında sıx əlaqə yaradılmalı, kursların məzmunu sənaye tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Həmçinin, təlim proqramlarının müxtəlif yaş qrupları, cinslər və yerli şərait nəzərə alınaraq çevik (individual) formalaşdırılması məsləhətdir (kişi-qadın ayrı proqramları, hərbi buraxılışını başa vurmuş gənclər, yaşlı işsizliklə mübarizə proqramları və s.).

- *Məşğulluq xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi*: Əmək bazarında uyğunlaşmanı və işəgötürənlərlə iş axtaranları birləşdirmək üçün yeni məkanlar qurulmalıdır. Məsələn, rəqəmsal məşğulluq platformalarının (onlayn vakansiya bazarları, video müsahibə imkanları) genişləndirilməsi, əmək haqları və peşə tələbləri barədə açıq statistika mənbələrinin yaradılması tövsiyə edilir. Məşğulluq Agentliyi tərəfindən daha çox elektron xidmətlər təqdim olunmalı, işsizlərə distant məşğulluq məsləhətləri verilməli, bölgələr üçün iş axtarış platformaları hazırlanmalıdır.

• *Aktiv məşğulluq proqramları (ALMP) və sosial müdafiə islahatları*: İşsizlikdən sığorta və fəal məşğulluq tədbirləri genişləndirilməlidir. Qısamüddətli təkrar hazırlıq kursları, təcrübə keçmə və məşğulluğa kömək mərkəzləri kimi proqramlar işsizləri əmək bazarına qaytara bilər. Qanuni əmək müqaviləsinin səbəbi ilə qeydiyyatsız çalışanların sosial müdafiəsi üçün sosial sığorta paketləri genişlənməli, uzunmüddətli işsizlik halında şərait yaradılmalıdır.

• *Gender bərabərliyini təşviq edən tədbirlər*: Qadınların əmək bazarına effektiv integrasiyasını artırmaq üçün vəkil işlər gücləndirilməlidir. Bu məqsədlə, qadınlara məxsus biznes təşəbbüslərinə kredit və qrantların verilməsi, cinslərarası əməkhaqqı fərqinin azaldılması, iş yerində ayrı-seçkililiyin qarşısını almaq üçün nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi tələb olunur.

• *Məhsuldarlığı və iş yerlərini artıran iqtisadi siyasət*: Özəl sektorda iş yerlərinin yaradılmasını təşviq edən tədbirlər artırılmalıdır. Məsələn, sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində investisiyaların qoyuluşunu asanlaşdırmaq üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar və kredit mexanizmləri tətbiq edilə bilər. Dünya Bankı tərəfindən təklif edildiyi kimi, bu subsidiya və stimullar potensial iş yarada biləcək sahələrə yönəldilməlidir. Xüsusilə xidmət sektorunun (turizm, informasiya texnologiyaları, logistika) potensialı yüksəkdir və orada əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac var. İxracatın və regional emal sənayesinin inkişafına istiqamətlənmiş layihələr (məs. iqtisadi zonalar, sənaye parkları) daha çox iş yeri yaradacaq. Eyni zamanda sahibkarlıq mühitini yaxşılaşdırmaq üçün kredit bazalarına giriş asanlaşdırılmalı, sahibkarların yeni texnologiya sahələrinə keçidi dəstəklənməlidir.

• *Beynəlxalq əmək əlaqələrinin gücləndirilməsi*: Yüksək ixtisaslı kadrların xaricə axınının qarşısını almaq üçün motivasiyaedici tədbirlər görülməlidir. Bu, yalnız maaşların artırılması və karyera inkişafı imkanlarının yaradılması ilə həyata keçə bilər. Həmçinin, Azərbaycan diasporu ilə əlaqələr genişləndirilməli, xaricdə yaşayan azərbaycanlı mütəxəssislərin ölkəyə investisiya yatırımları üçün şərait yaradılmalıdır. Təhsilin modernləşdirilməsi, araşdırma institutlarının qloballaşması və "remote work" (uzaqdan iş) imkanlarının genişlənməsi sayəsində xaricdə işləyən gənc ixtisaslı kadrların ölkədəki layihələrə cəlb edilməsi mümkündür.

NƏTİCƏ

Azərbaycan əmək bazarında mövcud problemlər həm struktur, həm də institusional xarakter daşıyır. Ölkədə işsizlik səviyyəsinin rəsmi statistikada aşağı görünməsinə baxmayaraq, qeyri-formal məşğulluğun yüksək payı, gənclər və qadınlar arasında işsizlik göstəricilərinin yuxarı olması əmək bazarının dayanıqlı inkişafını məhdudlaşdırır. Təhsil sistemi ilə əmək bazarının tələbləri arasında ciddi uyğunsuzluqlar müşahidə olunur ki, bu da bacarıq çatışmazlığı və səriştə boşluğu yaradır. Digər tərəfdən, neft sektorunun hələ də iqtisadiyyatdakı dominant mövqeyi qeyri-neft sahələrində iş yerlərinin artımını ləngidir, regional fərqləri dərinləşdirir.

Problemlərin həlli istiqamətində bir neçə vacib addım fərqləndirilir. Əvvəla, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektoruna sərmayələrin artırılması sabit məşğulluq yaratmaq baxımından həlledici rol oynayır. İkincisi, təhsil və peşə hazırlığı sisteminin əmək bazarının real tələblərinə uyğunlaşdırılması, rəqəmsal və yaşıl bacarıqların inkişafı prioritet olmalıdır. Bundan əlavə, gender bərabərliyinin təmin olunması, qadınların yüksək gəlirli sahələrə integrasiyası və sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi əmək bazarının inklüzivliyini artıracaq.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın əmək bazarının modernləşdirilməsi yalnız kompleks islahatlar, dövlət siyasətinin bazar mexanizmləri ilə uzlaşdırılması və insan kapitalına uzunmüddətli investisiyalar yolu ilə mümkündür. Bu, dayanıqlı inkişaf və sosial rifahın əsas təminatçısı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Əmək bazarı göstəriciləri haqqında statistik bülleten. Bakı. (<https://stat.gov.az/>)
2. McKinsey & Company. (2022). The Future of Work after COVID-19: Azerbaijan in Focus.
3. https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Unemployment_rate/ (2025)
4. <https://banker.az/dsk-az%C9%99rbaycanda-issizlik-s%C9%99viyy%C9%99si-5-2-%C9%99-dusub-bu-son-ill%C9%99rin->

- [minimumudur/#:~:text=2025,n%C9%99f%C9%99rini%20m%C9%99%C5%9F%C4%9Ful%20%C9%99hali%20t%C9%99%C5%9Fkil%20edib \(2025\)](#)
5.
6.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ РЫНОК ТРУДА: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕШЕНИЯ

Натиг Сейфуллазаде

Реализация государственных стратегий, направленных на диверсификацию экономики, укрепление человеческого капитала, обеспечение гендерного равенства и сокращение неформальной занятости в Азербайджане, возможна только при научно обоснованном анализе. В этой связи исследование отличается глубоким изучением проблем рынка труда и подготовкой практических рекомендаций по устойчивому развитию.

Основная цель статьи – изучить современное состояние рынка труда в Азербайджане, его структурные особенности и проблемы, возникающие в контексте социально-экономического развития. Исследование показывает, что экономика страны по-прежнему сильно зависит от нефтяного сектора, что создает препятствия для устойчивого развития занятости. Высокий уровень безработицы, особенно среди молодежи, ограниченные возможности участия женщин на рынке труда, широкое распространение неформальной занятости и несоответствие образования требованиям рынка труда.

Исследование основано на методологической основе описательной статистики и сравнительного анализа. С помощью статистических данных проанализирована динамика показателей безработицы по годам, распределение занятости по секторам, гендерные различия и доля неформальной занятости. Использование таблиц и диаграмм обеспечило наглядное и сравнительное представление результатов.

Ключевые слова: рынок труда, безработица, занятость в Азербайджане, проблемы занятости

ABSTRACT

AZERBAIJAN LABOR MARKET: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTION DIRECTIONS

Natiq Seyfullazade

The implementation of state strategies aimed at diversifying the economy, strengthening human capital, ensuring gender equality and reducing informal employment in Azerbaijan can only be possible with scientifically based analyses. In this regard, the study is notable for its in-depth study of labor market problems and the preparation of practical recommendations for sustainable development.

The main purpose of the article is to examine the current state of the labor market in Azerbaijan, its structural features and the problems encountered in terms of socio-economic development. The study shows that the country's economy is still highly dependent on the oil sector, which creates obstacles to the sustainable development of employment. The high unemployment rate, especially among young people, limited opportunities for women to participate in the labor market, the widespread use of informal employment and the mismatch between education and labor market requirements are the main factors that increase the relevance of the topic.

The study is based on descriptive statistics and comparative analysis from a methodological point of view. The dynamics of unemployment indicators by year, the distribution of employment by sector, gender differences and the share of informal employment were analyzed with statistical figures. The use of tables and diagrams provided a clear and comparative presentation of the results.

Keywords: labor market, unemployment, employment in Azerbaijan, employment problems

RIYAZİYYAT, MEXANİKA, FİZİKA VƏ ASTRONOMİYA

XƏTTİ İNİKASLAR VƏ OPERATORLAR İLƏ BAĞLI OLAN BƏZİ KEYS TAPŞIRIQLAR VƏ ONLARIN HƏLLƏRİ

Rövşən HƏSƏNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: hrovsen.2020@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

xətti operator, xətti operatorun ranqı və defekti, xətti operatorun matrisi, keçid matrisi, xətti operatorun məxsusi qiyməti

XÜLASƏ

Ali pedaqoji məktəblərdə tədris olunan Cəbr kursu üç cəbr (müərrəd cəbr, (xətti)vektorlar cəbri və çoxhədlilər cəbri) elminin elementlərinin intqerativ birləşməsi ilə formalaşdırılmışdır. Xətti tənliklər sisteminin həlli məsələləri ilə yaranan vektorlar cəbri, müərrəd cəbrin elementləri əsasında inkişaf etməklə moditifikasiya olunaraq, müasir Cəbr kursunun çox mühüm qoluna çevrilmiş onun riyaziyyat və digər elm sahələrində tətbiqinə görə birinci yeri tutan hissəsidir. Matris, determinant, vektor fəza, Evklid fəzası və s. kimi riyazi aparat və strukturların daxil edilməsi ilə vektorlar cəbri genişlənmiş və dərinləşmişdir. Ali pedaqoji məktəblərin Cəbr kursunda vektorlar cəbrinin tədrisi xətti inikaslar və operatorlar bölməsi ilə başa çatdırılır. Təqdim olunan materialda xətti inikas və xətti operatorun müəyyən edilməsi, onun ranqının və defektinin tapılması, φ xətti operatorun verilmiş bazisdəki verilmiş matrisinə əsasən digər bazisdəki matrisinin tapılması, iki xətti operatorun müxtəlif bazislərdə matrisləri verilməmişsə, iki operatorun cəminin birinci bazisə nəzərən matrisinin tapılması, φ xətti operatorun verilmiş bazisdə matrisi və ψ xətti operatorun ikinci bazisdə matrisi verilməmişsə, onların $\varphi \cdot \psi$ hasilinin birinci bazisdəki matrisinin tapılması, hər hansı bazisdə matrisi verilmiş xətti operatorun məxsusi qiymətlərinin və məxsusi vektorlarının tapılması və i.ə. məsələlərə baxılır.

GİRİŞ

Təqdim olunan işdə nəzəri materialın mənimsədilməsi, tələbələrdə yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılmasına xidmət edən praktik məşğələdə həll edilməsi tövsiyyə olunan çalışmaların [5,6] bir qismi üçün keys tapşırıqlar icra olunmuşdur. Ümumtəhsil məktəblərində həmçinin Elementar həndəsədə müstəvidə və üçölçülü fəzada həndəsi çevirmələr (mərkəzi simmetriya, ox simmetriyası, müxtəlif dönmə, paralel köçürmə və s.) özünəməxsus yerə malikdir [1, s. 105 – 145]. Göstərilən həndəsi çevirmələr cəbr kursunda inikas adlanır. Onlardan bəziləri xətti çevirmələr və digərləri qeyri-xətti çevirmələr olurlar. Məqalədə cəbri terminologiya əsasında onlar tədqiq edilir.

1. İsbat edin ki: a) koordinat müstəvisində sıfırdan fərqli vektorlu paralel köçürmə xətti inikas deyildir; b) koordinat müstəvisinin eynilik inikası xətti inikasdır.

a) Xətti inikas 1) homomorfizm və 2) bircinslik xassələri ilə şərtlənir.

[2, s. 237][4, s. 283] Paralel köçürmə isə belə təyin edilmişdir [1, s. 131]

“Tərif müstəvinin bütün nöqtələri eyni istiqamətdə və eyni məsafə qədər yerdəyişməklə, müstəvinin özünə inikasına paralel köçürmə deyilir”. “Paralel köçürmə elə bir köçürmədir ki, ixtiyari A nöqtəsinə elə A' nöqtəsi qarşı qoyur ki, fiqurun bütün nöqtələri AA' vektoru qədər yerini dəyişirlər”.

Ümumtəhsil məktəblərin Riyaziyyat dərslində koordinat müstəvisində vektorla paralel köçürmə şərh olunmuşdur. [3, s. 182 – 184]

V vektor fəzasında $a \neq 0$ vektoru ilə paralel köçürmə $P(x)$ işarə edilir və analitik olaraq aşağıdakı kimi təyin edilir:

$\forall x \in V$ və $\forall a \neq 0 \in V$ üçün $P(x) = x + a$ olur. Məsələni ümumi şəkildə həll etmək üçün paralel köçürmə inikasının (operatorunun) homomorfluq şərtini ödəmədiyini yoxlamaq kifayətdir.

$\forall x \in V$ və $y \in V$ vektorlarının cəmi üçün yaza bilərik.

$P(x + y) = x + y + a = x + a + y = P(x) + y$, burada $a \neq 0$ olmaqla qeyd olunmuş vektordur. Digər tərəfdən : $P(x) + P(y) = (x + a) + (y + a)$. Yəni $P(x + y) \neq P(x) + P(y)$

b) v fəzasının hər bir elemntin özünə çevirən E inikasına eynilik inikası (operatoru) deyilr [2, s. 238].

Cəbri terminologiyada eynilik inikas aşağıdakı kimi ifadə edilir.

$\forall x \in V$ vektoru üçün $E(x) = x$ olarsa, E eynilik operatoru adlanır.

Eynilik operatorunun xətti operator olduğunu göstərmək üçün xətti operatorun tərifindəki 1) və 2) şərtlərini yoxlamaq lazımdır.

$$1. \quad \forall x, y \in V \text{ üçün } E(x + y) = x + y = E(x) + E(y)$$

$$2. \quad \forall x \in V \text{ və } \forall \lambda \in R \text{ üçün } E(\lambda x) = \lambda E(x).$$

2. Xətti operatorun ranqını və defektini tapın [3, 7.1.2. a)]

$$\varphi(x_1, x_2, x_3) = (x_1 + x_2, x_1 + x_3, x_2 + x_3)$$

Əvvəlcə göstərək ki, φ xətti operatorudur. R^3 –ə mənsub olan $\forall x \in R^3, y \in R^3$ vektorlarına baxaq. Onların xətti operatorun tərifindəki 1) şərtini ödədiyini göstərək.

$$x \in R^3 \quad x = (x_1, x_2, x_3), \varphi(x) = \varphi(x_1, x_2, x_3) = (x_1 + x_2, x_2 + x_3, x_3 + x_1)$$

$$y \in R^3 \quad y = (y_1, y_2, y_3), \varphi(y) = \varphi(y_1, y_2, y_3) = (y_1 + y_2, y_2 + y_3, y_3 + y_1)$$

$$\varphi(x + y) = \varphi(x) + \varphi(y)$$

olduğunu göstərək

$$\begin{aligned} \varphi(x + y) &= \varphi((x_1, x_2, x_3) + (y_1, y_2, y_3)) = \varphi(x_1 + y_1, x_2 + y_2, x_3 + y_3) \\ &= (x_1 + y_1 + x_2 + y_2, x_2 + y_2 + x_3 + y_3, x_1 + y_1 + x_3 + y_3) \\ &= ((x_1 + x_2) + (y_1 + y_2), (x_2 + x_3) + (y_2 + y_3)) \\ &= (x_1 + x_2, x_2 + x_3, x_3 + x_1) + (y_1 + y_2, y_2 + y_3, y_3 + y_1) \\ &= \varphi(x_1, x_2, x_3) + \varphi(y_1, y_2, y_3) \end{aligned}$$

2) şərtini ödədiyini göstərək:

$$\begin{aligned} \varphi(\lambda x) &= \varphi(\lambda(x_1, x_2, x_3)) = \varphi(\lambda x_1, \lambda x_2, \lambda x_3) = (\lambda x_1 + \lambda x_2, \lambda x_2 + \lambda x_3, \lambda x_3 + \lambda x_1) \\ &= \lambda(x_1 + x_2, x_2 + x_3, x_3 + x_1) = \lambda \varphi(x_1, x_2, x_3) = \lambda \varphi(x) \end{aligned}$$

Standart bazis:

$$\begin{aligned} e_1 &= (1, 0, 0) & \varphi(e_1) &= \varphi(1, 0, 0) = (1, 0, 1) \\ e_2 &= (0, 1, 0) & \varphi(e_2) &= \varphi(0, 1, 0) = (1, 1, 0) \\ e_3 &= (0, 0, 1) & \varphi(e_3) &= \varphi(0, 0, 1) = (0, 1, 1) \end{aligned}$$

İndi $M(\varphi) = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 \end{bmatrix}$ matrisini pilləli şəkllə gətirib ranqını tapaq:

$$\begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \\ 0 & -1 & 1 \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 2 \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 2 \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & -2 & 0 \\ 0 & 0 & 2 \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{bmatrix}$$

Ranqı 3-dür. Çünki 0-dan fərqli sətirlərin sayı 3-dür.

$\dim V = r + d$ fəza 3 ölçülüdür. $\dim V = 3, r = 3$ onda $d = 0$ deyək. Cavab: $\det \varphi = 0$; $\text{ranq } \varphi = 3$.

3. φ xətti operatorun $e_1 = (1, 0, 0), e_2 = (0, 1, 0), e_3 = (0, 0, 1)$ bazisində matrisi verilir:

$$A = \begin{bmatrix} 3 & -1 & 2 \\ 0 & 4 & 1 \\ -2 & 1 & 1 \end{bmatrix}$$

Bu operatorun

$$a_1 = (1, 1, 1), a_2 = (1, 1, 0), a_3 = (-1, 0, 1)$$

bazisində matrisini tapın.

Bunun üçün əvvəlcə keçid matrisini müəyyən edək. Keçid matrisinin sütunları yeni bazisin a_1, a_2, a_3 vektorlar sisteminin verilən e_1, e_2, e_3 bazisində koordinat sətirləridir. Deməli, keçid matrisi

$$T = \begin{bmatrix} 1 & 1 & -1 \\ 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \end{bmatrix}$$

kimidir. Birinci bazisdən ikinci bazisə keçid zamanı xətti operatorun matrisi haqda teoremə əsasən $B = T^{-1}AT$ olur. $\det T = 1$ olduğunu nəzərə alaraq tərs matris tapılır:

$$T_{11} = 0, T_{21} = 0, T_{12} = 0, T_{22} = 1, T_{32} = 1, T_{13} = -1, T_{23} = 1, T_{33} = 0$$

Beləliklə alınır ki,

$$T^{-1} = \begin{bmatrix} 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & -1 \\ -1 & 1 & 0 \end{bmatrix}$$

Onda

$$\begin{aligned} B^{-1} = T^{-1}AT &= \begin{bmatrix} 0 & 0 & 1 \\ 0 & 1 & -1 \\ -1 & 1 & 0 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 3 & -1 & 2 \\ 0 & 4 & 1 \\ -2 & 1 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 1 & -1 \\ 1 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -2 & 1 & 1 \\ 2 & 3 & 0 \\ -3 & 5 & -1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 1 & -1 \\ 0 & 4 & 1 \\ -2 & 1 & 1 \end{bmatrix} \\ &= \begin{bmatrix} 0 & -1 & 2 \\ 5 & 5 & -2 \\ 2 & 2 & 3 \end{bmatrix} \\ \text{Cavab: } &\begin{bmatrix} 0 & -1 & 2 \\ 5 & 5 & -2 \\ 2 & 2 & 3 \end{bmatrix} \end{aligned}$$

4. φ xətti operatoru $a_1 = (1, 2), a_2 = (3, 7)$ bazisinə görə $\begin{bmatrix} 18 & 67 \\ -7 & -26 \end{bmatrix}$ matrisinə malikdir. ψ xətti operatoru isə $b_1 = (1, 1), b_2 = (0, 1)$ bazisinə nəzərən $\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 7 \end{bmatrix}$ matrisinə malikdir. $\varphi + \psi$ operatorunun a_1, a_2 bazisinə nəzərən matrisini tapın.

φ, ψ xətti operatorlarının eyni bazisə nəzərən matrisləri verilsəydi, onda $\varphi + \psi$ operatorunun matrisi φ, ψ operatorlarının verilən bazisə nəzərən matrisləri cəminə bərabər olardı. Deməli, məsələni həll etmək üçün ψ -nin bazisdəki matrisini tapmalıyıq. ψ operatorunun b_1, b_2 bazisindəki matrisini $M(\psi)$ ilə, a_1, a_2 bazisindəki matrisini $M'(\psi)$ ilə işarə edək. Xətti operatorların müxtəlif bazislər üzrə matrisləri arasında əlaqə düsturundan istifadə edək [1, 253].

$$M'(\psi) = T^{-1}M(\psi)T$$

Burada, T b_1, b_2 bazisindən a_1, a_2 bazisinə keçid matrisidir. Beləliklə, T, T^{-1} məlum olsa, $(M(\psi)$ isə məsələnin şərtində verilib) onda $M'(\psi)$ aşağıdakı kimi tapıla bilər. T aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

$$\begin{aligned} a_1 &= t_{11}b_1 + t_{21}b_2 \\ a_2 &= t_{12}b_1 + t_{22}b_2 \end{aligned} \quad (2)$$

a_1, a_2, b_1, b_2 vektorları məsələnin şərtində verilib, onları (2)-də nəzərə alsaq, tapılır:

$$\begin{aligned} \begin{cases} (1, 2) = t_{11}(1, 1) + t_{21}(0, 1) \\ (3, 7) = t_{12}(1, 1) + t_{22}(0, 1) \end{cases} \\ \begin{cases} (1, 2) = (t_{11}, t_{11}) + (0, t_{21}) \\ (3, 7) = (t_{12}, t_{12}) + (0, t_{22}) \end{cases} \end{aligned} \quad \begin{cases} t_{11} = 1, & t_{21} = 1 \\ t_{12} = 3, & t_{22} = 4 \end{cases}$$

Onda T keçid matrisi üçün tapılır:

$$T = \begin{bmatrix} t_{11} & t_{12} \\ t_{21} & t_{22} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 4 \end{bmatrix}$$

İndi T^{-1} tərs matrisini tapaq. Bunun üçün elementar çevirmələr üsulundan istifadə edək [1, 184].

$$\begin{aligned} \left[\begin{array}{cc|cc} 1 & 3 & 1 & 0 \\ 1 & 4 & 0 & 1 \end{array} \right] &\Rightarrow \left[\begin{array}{cc|cc} 1 & 3 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & 1 \end{array} \right] \Rightarrow \left[\begin{array}{cc|cc} 1 & 0 & 4 & -3 \\ 0 & 1 & -1 & 1 \end{array} \right] \\ \text{Yəni } T^{-1} &= \begin{pmatrix} 4 & -3 \\ -1 & 1 \end{pmatrix} \end{aligned}$$

Tapılmış T, T^{-1} matrislərinin və məsələnin şərtindəki ψ operatorunun b_1, b_2 bazisindəki matrisinin ifadələrini yazsaq və vurma əməllərini aparsaq alarıq:

$$M'(\psi) = \begin{bmatrix} 4 & -3 \\ -1 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 7 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -5 & -13 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -18 & -67 \\ 7 & 26 \end{bmatrix}$$

Onda φ, ψ operatorlarının cəminin a_1, a_2 bazisindəki matrisi

$$M(\varphi) + M'(\psi) = \begin{pmatrix} 18 & 67 \\ -7 & -26 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} -18 & -67 \\ 7 & -26 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}$$

Cavab: $\begin{bmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{bmatrix}$.

5. φ xətti operatoru $a_1 = (1, 2), a_2 = (3, 7)$ bazisinə nəzərən $\begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 2 \end{bmatrix}$ matrisinə malikdir. ψ xətti operatoru $b_1 = (1, 1), b_2 = (0, 1)$ bazisinə nəzərən $\begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 7 \end{bmatrix}$ matrisinə malikdir. φ operatorunun a_1, a_2 bazisinə nəzərən matrisini tapın.

Əvvəlcə b_1, b_2 bazisindən a_1, a_2 bazisinə keçid matrisinə keçid matrisini tapaq:

$$a_1 = t_{11}b_1 + t_{21}b_2$$

$$a_2 = t_{12}b_1 + t_{22}b_2 \quad (1)$$

a_1, a_2, b_1, b_2 vektorlarının məsələdə verilən ifadələrini (1)-də yerinə yazaq və çevirmələr aparaq:

$$\begin{cases} (1, 2) = (t_{11}, t_{11}) + (0, t_{21}) \\ (3, 7) = (t_{12}, t_{12}) + (0, t_{22}) \end{cases}$$

$$\begin{cases} (1, 2) = (t_{11}, t_{11} + t_{21}) \\ (3, 7) = (t_{12}, t_{12} + t_{22}) \end{cases}$$

$$\begin{cases} t_{11} = 1, t_{21} = 1 \\ t_{12} = 3, t_{22} = 4 \end{cases}$$

$$T = \begin{bmatrix} t_{11} & t_{12} \\ t_{21} & t_{22} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 4 \end{bmatrix}$$

T matrisinin tərsini elementar çevirmələr üsulu ilə tapılır.

$$T^{-1} = \begin{bmatrix} 4 & -3 \\ -1 & 1 \end{bmatrix}$$

alınacaqdır.

İndi ψ operatorunun a_1, a_2 bazisinə nəzərən $M'(\psi)$ matrisini hesablamaq olar.

$M'(\psi) = T^{-1}M(\psi)T$, burada $M(\psi)$ matrisi ψ' xətti operatorunun b_1, b_2 bazisinə görə matrisidir və $M'(\psi) = \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 7 \end{bmatrix}$ məsələdə verilmişdir. Onda alınır:

$$M'(\psi) = \begin{bmatrix} 4 & -3 \\ -1 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 7 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -5 & -13 \\ 2 & 5 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -18 & -67 \\ 7 & 26 \end{bmatrix}$$

Onda

$\varphi\psi$ xətti operatorun a_1, a_2 bazisində matrisi aşağıdakı kimi olar:

$$\begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 1 & 2 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} -18 & -67 \\ 7 & 26 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 & 11 \\ -4 & -15 \end{bmatrix}$$

Cavab: $\begin{bmatrix} 3 & 11 \\ -4 & -15 \end{bmatrix}$

6. hər hansı bazisdə

$$A = \begin{bmatrix} 2 & -1 \\ -1 & 2 \end{bmatrix}$$

matrisinə malik olan xətti operatorun məxsusi qiymətlərini və məxsusi vektorlarını tapın.

A matrisinin xarakteristik tənliyi yazılır:

$$\begin{vmatrix} 2 - \lambda & -1 \\ -1 & 2 - \lambda \end{vmatrix} = 0$$

Determinantını açaq:

$$4 - 4\lambda + \lambda^2 - 1 = 0$$

$$\lambda^2 - 4\lambda + 3 = 0$$

$$\lambda = 2 \pm \sqrt{4 - 3} = 2 \pm 1$$

$$\lambda_{1,2} = 2 \pm \sqrt{4 - 3} = 2 \pm 1$$

Yəni $\lambda_1 = 3, \lambda_2 = 1$ məxsusi qiymətlər tapıldı. Onda $(A - \lambda I)X = 0$ sistemi aşağıdakı şəkllə gətirilir:

$$\begin{bmatrix} -1 & 1 \\ -1 & -1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \end{bmatrix} = 0$$

Bu sistem aşağıdakı tənliklə eyni gülcüdür:

$$-x_1 + x_2 = 0 \Rightarrow x_1 = x_2 = 1$$

Məxsusi vektor $c(1; 1)$ olur. $\lambda = 1$ olduqda

$$\begin{bmatrix} -1 & 1 \\ -1 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \end{bmatrix} = 0$$

Buradan isə $x_1 = 1, x_2 = -1$ alınır.

Məxsusi vektor $(1; -1)$ –dir.

Cavab: məxsusi qiymətlər $\lambda_1 = 3, \lambda_2 = 1$; onlara uyğun məxsusi vektorlar isə $c(1; 1)$ və $c(1; -1)$ olur.

7. Üçtərtibli matrisin həqiqi ədədlərin meydanı üzərində məxsusi qiymətlərinin vektorlarını tapın.

İlk öncə xarakteristik tənliyi yazaq və məxsusi qiymətləri tapaq

$$\begin{aligned} |A - \lambda I| = 0 &\Rightarrow \begin{vmatrix} -\lambda & 0 & 1 \\ 0 & 1 - \lambda & 0 \\ 1 & 0 & -\lambda \end{vmatrix} = 0 \Rightarrow \lambda^2(1 - \lambda) + 0 + 0 - (1 - \lambda + 0 + 0) \\ &= \lambda^2(1 - \lambda) - (1 - \lambda) = 0 \\ &(\lambda^2 - 1)(1 - \lambda) = 0 \\ &(\lambda - 1)(\lambda + 1)(1 - \lambda) = 0 \\ &-(\lambda - 1)^2(\lambda + 1) = 0 \\ &\lambda_1 = -1, \lambda_2 = 1 \end{aligned}$$

λ_1, λ_2 məxsusi qiymətini yerinə qoyub, məxsusi vektorları tapaq.

$$\begin{aligned} \text{I. } \begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 \\ 0 & 2 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{bmatrix} &= \begin{cases} x_1 + x_3 = 0 \\ x_1 = -x_3 & x_1 = k, x_3 = -k \\ x_2 = 0 \end{cases} \\ \text{II. } \begin{bmatrix} -1 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & -1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{bmatrix} &= \begin{cases} -x_1 + x_3 = 0 \\ x_1 - x_3 = 0 & x_2 = 0, x_1 = k, x_3 = k \\ x_1 = x_3 \end{cases} \end{aligned}$$

Cavab: məxsusi qiymətlər $\lambda_1 = -1, \lambda_2 = 1$ uyğun məxsusi vektorlar $x_1 = k, x_2 = 0, x_3 = -k$; $x_2 = 0, x_1 = k, x_3 = k$

Təcrübə və aparılan müşahidələr göstərir ki, tərtib olunan keys tapşırıqlar öyrənilən materialın mənimsənilməsinə müsbət təsir etməklə bərabər tələbələrin mücərrəd təfəkkürünün formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M., Quliyev A.İ., Rzayev M.T., Qardaşova Z.Ş. Elementar həndəsə Pedaqoji Universitet tələbələri və magistrantlar üçün dərs vəsaiti. –Bakı: -ADPU, -2017, -215 s.
2. Baxşəliyev Y.R., Əbdülkərimli L.Ş. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi kursu. –Bakı: Nurlan, -2008, -560 s.
3. Qəhrəmanova N.M., Kərimov M.A., Hüseynov İ.H. Riyaziyyat 9. Dərslik. –Bakı: -Radius nəşriyyatı, -2020. -256 s.
4. Куликов Л.Я. Алгебра и теория чисел. Учеб. Пособие для педагогических институтов. –Москва: - Выс. Школа. -1979. -559 с.
5. Куликов Л.Я., Москаленко А.И., Фомин А.А. Сборник задач по алгебре и теории чисел. Учеб. Пособие для студентов физ. –Мат. Спе. Пед. Институтов/. –Москва: - Просвещение, -1993, -288 с.
6. Шнеперман Л.Б. Сб́рник задач по алгебре и теории чисел. Учебие для физ.- Мат. Спец. Пед. Институтов/.-Минск: -Выщ.школа, -1982, -223.

SUMMARY

SOME CASE PROBLEMS RELATED TO LINEAR INTEGRATION AND OPERATORS AND THEIR SOLUTIONS

Rovshen Hasanov

The Algebra course taught in higher pedagogical schools is formed by the integrative combination of elements of the three algebras (abstract algebra, (linear) vector algebra and polynomial algebra). Vector algebra, which arises from the problems of solving a system of linear equations, has been developed and modified on the basis of elements of abstract algebra, and has become a very important branch of the modern Algebra course, taking the first place in terms of its application in mathematics and other fields of science. Vector algebra has been expanded and deepened by the inclusion of mathematical apparatus and structures such as matrices, determinants, vector spaces, Euclidean spaces, etc.

The teaching of vector algebra in the Algebra course of higher pedagogical schools is completed with the section on linear inversions and operators. The presented material includes the definition of linear inversion and linear operator, finding its rank and defect, finding the matrix of the linear operator φ in a given basis based on a given matrix, finding the matrix of the sum of two operators with respect to the first basis if the matrices of two linear operators in different bases are given, finding the matrix of the sum of two operators with respect to the first basis, finding the matrix of the linear operator φ in a given basis and the matrix of the linear operator ψ in a second basis if the matrix of their product $\varphi \cdot \psi$ in the first basis, finding the eigenvalues and eigenvectors of a linear operator whose matrix is given in any basis

Keywords: *linear operator, rank and defect of a linear operator, matrix of a linear operator, transition matrix, eigenvalue of a linear operator*

MƏKTƏBDƏ “FUNKSIYA” ANLAYIŞININ ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASINA DAİR

Orxan CƏFƏROV ¹, Jalə CƏFƏROVA ¹

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: orxan-1970@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

orta məktəb,
riyaziyyat, metodika,
öyrətmək, çoxluq,
birqiymətli uyğunluq,
asılılıq, funksiya,
təyin oblastı,
qiymətlər oblastı

XÜLASƏ

İşdə orta məktəbin riyaziyyat kursunda şagirdlərə “funksiya” anlayışının öyrədilməsi metodikası təklif olunmuşdur. Belə ki, “funksiya” anlayışından əvvəl, şagirdlərə asılı çoxluqların yaradılması, uyğunluq, birqiymətli uyğunluq məsələləri izahı təklif edilir. Bundan sonra “funksiya” anlayışının mənimsəmə metodu çoxluqlara aid uyğunluq məsələləri və qrafikin köməyiylə verilir.

Funksiya anlayışı riyaziyyatda əsas anlayışlardan biridir. Bu mühüm anlayışı şagirdlər şüurlu və fəallıq göstərərək mənimsəyərlərsə, onlar riyaziyyatın bir çox məsələləri üzrə möhkəm biliyə yiyələnmiş olurlar. Məsələn, yuxarı siniflərdə keçirilən ali riyaziyyat elementlərinin, o cümlədən törəmə, inteqral və bu kimi anlayışları yaxşı dərk etmiş olurlar.

GİRİŞ

Funksiya anlayışı orta məktəbdə ilk dəfə olaraq VII sinifdə öyrənilir. Lakin funksiya anlayışı aşağı siniflərdən başlayaraq bir anlayış kimi tədris edilməsə də, onun elementlərindən, çalışmalarda bu və ya digər yol ilə istifadə edilir. Bu isə funksiya anlayışının VII sinifdən başlayaraq şagirdlərə mənimsədilməsinə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, funksiya anlayışı riyaziyyatda əsas anlayışlardan biridir. Bu mühüm anlayışı şagirdlər şüurlu və fəallıq göstərərək mənimsəyərlərsə, onlar riyaziyyatın bir çox məsələləri üzrə möhkəm biliyə yiyələnmiş olurlar. Məsələn, yuxarı siniflərdə keçirilən ali riyaziyyat elementlərinin, o cümlədən törəmə, inteqral və bu kimi anlayışları yaxşı dərk etmiş olurlar.

Funksiya anlayışının tədris edilməsinin müxtəlif yolları məlumdur. Funksiya anlayışını izah edərkən uyğunluq anlayışını izah etməmişdən şagirdlərə aşağıdakı kimi çalışmaları müstəqil işləməyi məsləhət görürük:

1. Bir qələmin qiyməti 10, n qələmin qiyməti a qəpikdir. $n = 1; 2; 3; 4; 5; 6$ qiymətlərində verilən pulları hesablayın. Burada neçə çoxluq vardı? Bu çoxluqları yazın.

Şagirdlər çalışmaya əsasən aşağıdakı çoxluqları yazırlar:

$\{1; 2; 3; 4; 5; 6\}$ və $\{10; 20; 30; 40; 50; 60\}$

2. Turist A məntəqəsindən keçib və hazırda ondan 6 km məsafədir. Turist orta hesabla saatda A məntəqəsindən 4 km uzaqlaşarsa, 2, 3, 4, 5 saatdan sonra turist bu məntəqədən hansı məsafədə olacaqdır? Bu məsələdə siz necə çoxluqla rastlaşsınız? Bu çoxluqları yazın.

Şərait yaratmaq lazımdır ki, şagirdlər zamandan və yoldan asılı çoxluqları özləri müstəqil yazsınlar. Onlar gedilən yolları aşağıdakı kimi hesablayırlar:

$6 + 4 \cdot 2 = 14$, $6 + 4 \cdot 3 = 18$, $6 + 4 \cdot 4 = 22$, $6 + 4 \cdot 5 = 26$ və çoxluqları belə göstəririlər: $\{2; 3; 4; 5\}$ və $\{14; 18; 22; 26\}$.

3. Naxçıvanda mart ayının günlərinin birində

havanın temperaturunun gün ərzində dəyişmə qrafiki 1-ci şəkildə göstərilmişdir. Bu qrafikə görə saat 3-də, saat 12-də, saat 15-də və saat 18-də havanın temperaturunu təyin edin. Zaman və temperaturdan asılı çoxluqları yazın. Koordinat müstəvisinin absis oxunda 3 saat vaxtı və ordinat oxunda 3 dərəcə temperaturu bir dama qəbul edin. Verilmiş qrafikə əsasən şagirdlər havanın temperaturunu belə ifadə edirlər:

Saat 3-də temperatur -3 dərəcə, saat 12-də $+3$ dərəcə, saat 15-də $+6$ dərəcə və saat 18-də $+3$ dərəcə.

Çoxluqları isə belə $\{3; 12; 15; 18\}$ və $\{-3; 3; 6; 3\}$ yazırlar.

Belə çalışmalar uzrə işləyərkən şagirdlər bir kəmiyyətin aldığı qiymətlər çoxluğunu tapırsa, digər kəmiyyətin də aldığı qiymətlər çoxluğunu sərbəst tapa bilər.

Belə çalışmalardan sonra çoxluqların elementləri arasında uyğunluq anlayışını aşağıdakı həlli nümunəsində vermək olar:

Əgər məktəbdə bir neçə paralel 7-ci sinif varsa, bunları bir-birindən ayırmaq üçün rəqəmin yanına hərflər yazılır. Rəqəm və hərflərdən cütlər düzəldilir. Məsələn $7a$, $7b$, $7c$ və s. Şahmat taxtasında isə birinci elemçent olaraq hərflər, ikinci rəqəm qəbul edilmişdir. Məsələn $a2$, $b4$, $e6$ və s.

Tutaq ki, $A = \{5; 7; 13; 17; 25\}$ çoxluğu verilmişdir. A çoxluğunun elementlərinin 5-ə bölünməsindən alınan qalıqlardan ibarət çoxluğu düzəldək. Bu çoxluğu B ilə işarə edək. Elə cütlər düzəldək ki, birinci ədəd A çoxluğuna, ikinci ədəd isə B çoxluğuna daxil olsun. Deməli ikinci ədəd birinci ədədin 5-ə bölünməsindən alınan qalıq olmalıdır.

Misalların həllindən sonra şagirdlərlə aşağıdakı suallar ətrafında müsahibə keçirmək faydalı olar.

1) A çoxluğunun 5, 7, 13, 17, 25 elementlərinə, onunla bir cütə daxil olan B çoxluğunun elementlərinin hansı uyğundur?

2) B çoxluğunun 0, 2, 3, 2, 0 elementlərinə, onunla bir cütə daxil olan A çoxluğunun hansı elementləri uyğundur?

Şagirdlərlə aparılan bu qısa müsahibədən sonra aşağıdakı misalın izahına keçmək olar. Tutaq ki, iki çoxluq verilmişdir:

$$X = \{a; b; c\} \text{ və } Y = \{1; 2; 3; 4\}$$

İndi elə cütləri düzəldək ki, birinci yerdə X çoxluğunun elementləri, ikinci yerdə Y çoxluğunun elementləri olsun:

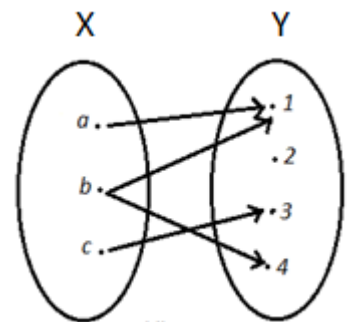
$$(a;1), (a;2), (a;3), (a;4), (b;1), (b;2), (b;3), (b;4), (c;1), (c;2), (c;3), (c;4).$$

Belə cütlər çoxluğuna X və Y çoxluqlarının dekart hasili deyilir və belə işarə olunur: $A \times B$.

Bu cütlərdən boş çoxluqdan fərqli olan ixtiyari altçoxluqları düzəldək. Məsələn: $(a;1)$, $(b;1)$, $(b;4)$, $(c;3)$.

Burada nəzərə alacağıq ki, X çoxluğunun a elementinə Y çoxluğunun 1 elementi, b elementinə 1 və eyni zamanda 4 elementi, c elementinə 3 elementi uyğundur.

Başqa sözlə belə şərtləşək ki, X çoxluğunun elementlərinə Y çoxluğunun elə elementləri uyğundur ki, onunla eyni cütə daxildir. Onda deyirlər ki, $(a;1)$, $(b;1)$, $(b;4)$, $(c;3)$ cütləri vasitəsilə X və Y çoxluqları arasında uyğunluq yaradılmışdır. Bu uyğunluğun əyani təsvirini oxlar vasitəsilə göstərmək olar (şəkil 2).

Şəkil 2.

X və Y çoxluqları arasında başqa uyğunluqlar da düzəltmək olar (şəkil 3). Şəkil 3-də göstərilən f uyğunluğunda X çoxluğunun hər bir elementlərinə Y çoxluğundan yalnız və yalnız bir element qarşı qoyulmuşdur. Başqa sözlə a, b, c -nin hər birindən yalnız bir ox çıxır. Onda bu iki çoxluq arasında belə uyğunluq funksiya adlanır.

Tərif. İki çoxluqdan birinci çoxluğun hər bir elementinə ikinci çoxluqdan ən çoxu bir elementi uyğun olarsa, onda belə uyğunluğa funksiya deyilir.

X çoxluğu bu uyğunluğun təyin olunma oblastı adlanır. Y çoxluğunun 2 və 3 elementinə bu funksiyanın qiymətləri, $\{2, 3\}$ çoxluğuna isə bu funksiyanın qiymətləri çoxluğu deyilir. Beləliklə bu funksiyanın qiymətlər çoxluğu Y çoxluğunun altçoxluğudur. Hansı ki, bunlar Y çoxluğunun elementlərindən ibarətdir və X çoxluğunun elementlərinə qarşı qoyulmuşdur. İndi də funksiyanın təyin olunma oblastına dair bir neçə misalə baxaq:

1. Futbol komandasının hər bir x oyunçusu öz nömrəsi ilə oyunda çıxış edir. Başqa sözlə, hər bir oyunçuya tamamilə müəyyən bir nömrə uyğun gəlir. Bu uyğunluq funksiya. Onun təyin olunma oblastı komandanın oyunçuları çoxluğudur.

2. Teatra bilet almış tamaşaçıların hər birinin biletində oturacağı yerin nömrəsi vardır. Deməli, burada tamaşaçılar funksiyanın təyin oblastına, oturacaqları yerlər çoxluğu isə qiymətlər oblastına misaldır.

Yuxarıdakı tərifə nəzərdən keçirək:

- 1) X çoxluğunun hər bir elementinə Y çoxluğundan bir element uyğun qoyulur.
- 2) Belə uyğun element yeganədir. Bu zaman vacib deyildir ki, Y çoxluğunun bütün elementləri arasında uyğunluq yaradılsın və ya sərbəst qalanı olmasın.

Şəkil 4-də təsvir edilmiş uyğunluqda da yuxarıdakı iki şərt ödənilir. Deməli bu uyğunluq da funksiya. Şəkil 2-də təsvir edilən uyğunluqda isə tərifin şərti ödənilmədiyindən, bu uyğunluq funksiya deyildir.

Elmi metodiki ədəbiyyatların bəzilərində "funksiya" termini iki mənada işlədilir. Funksiyaya birqiymətli uyğunluq kimi və asılı dəyişən kəmiyyət kimi tərif verilir. Məktəbdə birqiymətli uyğunluq kimi tərif vermək məqsədə uyğundur.

Birqiymətli uyğunluq çoxluqlar nəzəriyyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir və ona görə də elmdə, texnikada, həyatda geniş istifadə olunur. Buna görə də birqiymətli uyğunluq bütün uyğunluqlardan ayrılır və ona xüsusi olaraq "funksiya" adı verilir. Daha doğrusu iki çoxluq arasında yaradılan birqiymətli uyğunluğa funksiya deyilir.

Funksiya anlayışını daha yaxşı mənimsəmək üçün aşağıdakı çalışmaların həllinə baxmaq olar:

1. f funksiyası $(-1; -2), (2; 4), (4; 8), (5; 10), (7; 14)$ cütlərinin köməyi ilə verilmişdir. Funksiyanın təyin olunma oblastını, qiymətlər oblastını və təyin oblastı ilə qiymətlər oblastı arasında f uyğunluğunu tapın.

Bu çalışmada şagirdlər funksiyanın təyin olunma oblastını göstərmək üçün verilmiş cütlərdən birinci yerdə duran

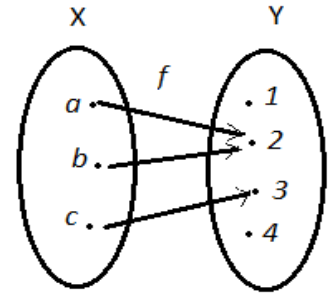
$$\{-1; 2; 4; 5; 7\}$$

çoxluğunu, funksiyanın qiymətlər çoxluğunu göstərmək üçün isə ikinci yerdə duran

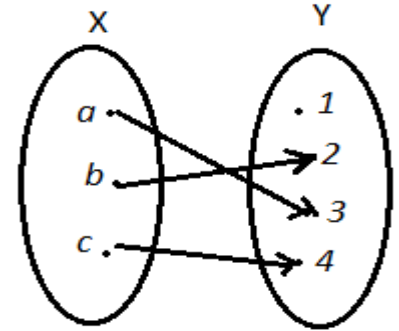
$$\{-2; 4; 8; 10; 14\}$$

elementlər çoxluğunu yazmalıdırlar.

Şagirdlər hər iki çoxluğa diqqət yetirdikdə təyin oblastı ilə qiymətlər oblastı arasında olan f uyğunluğunu görürlər. Yəni təyin oblastından götürülmüş hər bir ədəd qiymətlər oblastından götürülmüş və özünün 2 mislinə bərabər olan ədədə qarşı qoyulur.

şəkil 3

Şəkil 4

2. 10 ədədindən kiçik (10 ədədi özü daxil olmaqla) tək ədədlərlə cüt ədədlər arasında elə qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yaradın ki, alınmış cütlərdə təyin oblastına daxil olan ədəd qiymətlər oblastına daxil olan ədəddən bir vahid kiçik olsun.

Şagirdlər 10 ədədindən kiçik (10 ədədi özü daxil olmaqla) tək ədədlər və cüt ədədlər çoxluğunu yazırlar.

$$\{1; 3; 5; 7; 9\} \text{ və } \{2; 4; 6; 8; 10\}$$

Bundan sonra məsələdə tələb olunan cütləri asanlıqla seçmək olar:

$$(1; 2), (3; 4), (5; 6), (7; 8), (9; 10).$$

Eyni zamanda şagirdlərə $f(1)=2, f(3)=4, f(5)=6, f(7)=8, f(9)=10$ yazılışlarını izah etmək lazımdır.

Beləliklə, hesab edirik ki, bu yazıda təklif olunan metodların şagirdlərə "funksiya" anlayışını mənimsənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə köməyi olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həsənov A.İ., Elementar riyaziyyat, Bakı, 2021, 462 s.
2. Sadıxov N.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları Bakı 1991, 250 s.
3. Cəbr 7, Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik, Çarşıoğlu 2004, 335 səh
4. Mərdanov M.C. və b. "Cəbr və analizin başlanğıcı" IX sinif dərsliyi, Bakı 2005, 207 səh.

SUMMARY

ON THE METHODOLOGY OF TEACHING THE CONCEPT OF "FUNCTION" IN SCHOOL

O.C. Cəfərov
J.O. Cəfərova

This paper proposes a methodology for teaching the concept of "function" to students in a secondary school mathematics course. Thus, before the concept of "function", students are offered an explanation of the creation of dependent sets, correspondence, and one-valued correspondence issues. After that, the method of mastering the concept of "function" is given with the help of correspondence issues related to sets and graphs.

The concept of function is one of the main concepts in mathematics. If students consciously and actively master this important concept, they will acquire solid knowledge on many issues of mathematics. For example, they will have a good understanding of the elements of higher mathematics taught in higher grades, including the concepts of derivative, integral, and the like.

Keywords: *high school, mathematics, methodology, teaching, set, one-valued correspondence, dependence, function, domain of definition, domain of values*

РЕЗЮМЕ

К МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПОНЯТИЯ «ФУНКЦИЯ» В ШКОЛЕ

О.Дж. Джафаров
Дж.О. Джафарова

В данной статье предлагается методика обучения понятию «функция» учащимся в курсе математики средней школы. Перед изучением понятия «функция» учащимся предлагается объяснение построения зависимых множеств, соответствия и однозначного соответствия. После этого дается методика усвоения понятия «функция» с помощью задач на соответствие, связанных с множествами и графиком.

Понятие функции является одним из основных понятий в математике. Осознанно и активно осваивая это важное понятие, учащиеся приобретут прочные знания по многим математическим вопросам. Например, они будут хорошо понимать элементы высшей математики, изучаемые в старших классах, включая понятия производной, интеграла и т. д.

Ключевые слова: *средняя школа, математика, методика, обучение, множество, однозначное соответствие, зависимость, функция, область определения, область значений*

HÜQUQ VƏ SİYASİ ELMLƏR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ İSRAIL DÖVLƏTİ ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRDƏ SİYASİ-HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

Ceyhun SƏİDOV

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: ceyhun20021981@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Azərbaycan, İsrail, strateji tərəfdaşlıq, siyasi maraqlar, hərbi-sənaye kompleksi, hərbi-texniki əməkdaşlıq, Cənubi Qafqaz.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında mövcud olan hərbi-siyasi münasibətlərin mahiyyəti, bu əlaqələrin formalaşmasına təsir edən amillər və xüsusən cənub qonşumuz olan İran İslam Respublikasının bu münasibətlərə olan təsiri və reaksiyası araşdırılıb. 44 günlük müharibənin və Rusiya-Ukrayna müharibəsinin regionda yaratdığı geosiyasi dəyişikliklər, həmçinin 2021-ci ildə İran və Azərbaycan arasında yaşanan gərginlik kontekstində İranın sərhəddə keçirdiyi hərbi təlimlərin, sərt siyasi bəyanatların və Azərbaycan - İsrail münasibətlərinə qarşı yönəlmiş ittihamların təhlili aparılıb.

Həmçinin məqalədə Azərbaycan-İsrail münasibətləri iki ölkə arasındakı diplomatik əlaqələr, bu əlaqələrin qurulmasında hər iki tərəfin maraqları və hərbi-texniki əməkdaşlıq kontekstində nəzərdən keçirilmiş, bu münasibətlərin gələcək perspektivləri və ehtimal olunan inkişaf istiqamətləri proqnozlaşdırılmışdır.

GİRİŞ

Zəngin təbii ehtiyatlara, Xəzər dənizinə çıxış imkanına malik olan Azərbaycanın insan resursları, iqtisadi və hərbi potensialı da nəzərə alınmaqla apardığı uğurlu xarici siyasət sayəsində 21-ci əsrdə Cənubi Qafqazda rəsmi Bakı əsas strateji oyunçuya çevrilib. Beynəlxalq sistemdə baş verən dəyişikliklər, İkinci Qarabağ və Ukrayna-Rusiya müharibəsi, Yaxın Şərqdəki son hadisələrin fonunda Azərbaycan Respublikasının rolu regional və beynəlxalq aktor kimi artmaqdadır. Rəsmi Bakı ilə əməkdaşlığın qonşularla yanaşı regiona aid olmayan dövlətlərin də diqqətini cəlb etməsi Azərbaycanın yaranmış bu əlverişli şəraitdən öz nüfuzunu artırmaq, digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin qurulmasında bacarıqla istifadə etməsinə möhkəm zəmin yaradır. Cənubi Qafqazda və ona qonşu olan regionlarda baş verənlər müasir dünyada təhlükəsizlik məsələlərinin aktuallığının vacibliyini göstərməklə yanaşı rəsmi Bakını müasir hərbi silahlara çıxış imkanı əldə etməyə, dost və müttəfiq ölkələrlə strateji və hərbi-texniki əməkdaşlıq qurmağa, mövcud əlaqələri isə daha dərinləşdirməyə sövq edir. Qeyd edilən bu məsələlərdə Türkiyə Respublikası ilə yanaşı İsrail Dövləti də Azərbaycan Respublikası üçün vacib əhəmiyyətə, kilid rola malik dövlətdir. Gəlin Azərbaycan İsrail münasibətlərini iki ölkə arasındakı diplomatik əlaqələr, onların bu əlaqələrin qurulmasında maraqları və hərbi-texniki əməkdaşlıq kontekstində nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikası və İsrail Dövləti arasındakı diplomatik əlaqələr

İsrail Dövləti 25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri olmuş, 7 aprel 1992-ci ildə isə ölkələr arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. 1993-cü ildə İsrail Dövlətinin Bakıda 2023-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Tel-Əvivdə səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır. Uzun müddət rəsmi Bakı öz səfirliyini açmamasına baxmayaraq dövlətlər arasında daim sıx təmaslar saxlanılmış və bu əlaqələr strateji əməkdaşlıq səviyyəsində yüksəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində səfirliyi fəaliyyətə başlayanadək bəzi mənbələrdə qeyd edilənlərə görə bu funksiyaları Azərbaycan Hava Yollarının İsraildəki ofisi icra etmişdir.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı münasibətlərin daim yüksələn xətt üzrə

inkişaf etməsində azərbaycanlılar və yəhudilər arasında tarix boyu sülh, əmin-amanlığın hökm sürməsi, Azərbaycan cəmiyyətində antisemitizmin olmaması böyük rol oynamışdır. Hazırda Azərbaycanda əsas 3 yəhudi icması məskunlaşmışdır: Quba rayonu və Bakıda yaşayan dağ yəhudiləri, Bakıda yaşayan Aşkenazi yəhudiləri və Gürcüstanla həmsərhəd ərazilərdə yaşayan Gürcüstan (Ebrael) yəhudiləri. Dağ yəhudiləri Azərbaycanda daha qədim dövrlərdən məskunlaşmış, aşkenazi – Avropa yəhudiləri və Gürcüstan yəhudiləri isə 18-19-cu əsrlərdən Azərbaycan köçməyə başlamışlar.

İki dövlət arasında strateji əməkdaşlığın formalaşmasına, diplomatik əlaqələrin dərinləşməsinə tarixi bağlar, sülh şəraitində birgə yaşayışla yanaşı dövlətlərin maraqları da böyük ölçüdə təsir etmişdir. Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra İsrail Dövləti yeni müttəfiqlər tapmalı, regionda öz təhlükəsizliyini yenidən şəkilləndirməli, ona düşmən - İrandakı rejimə qarşı postsovet məkanında yeni müttəfiqlər tapmaq zərurətində idi. Azərbaycan Respublikasının isə yarandığı vaxtdan əsas məqsədlərindən biri olan müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək kimi siyasi prioritetləri bu iki dövləti bir-birinə daha da yaxınlaşdırırdı.

Diplomatik əlaqələr qurulduğu ilk vaxtdan etibarən ölkələr arasında çoxsaylı yüksək səviyyəli görüşlər keçirilmişdir. Rəsmi Bakının islam dünyası ilə balanslaşdırılmış siyasət yeritməsinin və həmrəylik nümayiş etdirməsinin siyasi nəticəsi olaraq, 2020-ci ilədək yəhudi dövləti ilə görüşlər əsasən İsrail Dövlətindən olan heyətlərin Azərbaycana səfərləri sayəsində baş tutmuşdur. Dövlət başçıları arasında ilk rəsmi görüş 1997-ci ildə baş nazir B.Netanyahunun Bakıya səfəri zamanı onunla, prezident H.Əliyev arasında olmuşdur. Daha sonra növbəti bu səviyyəli görüş prezident İ.Əliyevlə baş nazir B.Netanyahu arasında sonuncunun 2016-cı ildə Bakıya təkrar səfər etdiyi zaman reallaşmışdır. Azərbaycandan sonra baş nazir B.Netanyahunun Qazaxıstana səfər etməsi məntiqi olaraq İsrail Dövlətinin postsovet məkanında apardığı siyasətin yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında qarşılıqlı görüşlərin azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq tərəflər arasında imzalanan sənədlər, beynəlxalq arenada qarşılıqlı dəstək ölkələr arasında siyasi dialoqun yüksək səviyyədə olduğunu göstərirdi. 2016-cı ildə prezident İ.Əliyevlə baş nazir B.Netanyahu arasındakı görüşün nəticəsi olaraq tərəflər arasında “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə İsrail Dövlətinin Hökuməti arasında standartlaşdırma, uyğunluğun qiymətləndirilməsi və metroloqiya sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə İsrail Dövlətinin Hökuməti arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında gəlirlərə görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında Konvensiya”, “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə İsrail Dövlətinin Hökuməti arasında Birgə Komissiyanın yaradılması haqqında Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır [19].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə 2009-cu ildə Ş.Peres, 2010, 2012, 2014-cü illərdə xarici işlər naziri A.Liberman dəfələrlə Bakıda rəsmi səfərlərdə olmuşlar. Azərbaycan Respublikası tərəfdən isə xarici işlər nazirləri E.Məmmədyarov, C.Bayramov, prezidentin xarici siyasət üzrə koməkçisi İsraildə səfərlərdə olmuş, müxtəlif anlaşma və müqavilələrin imzalanmasında iştirak etmişlər. Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı münasibətlərə müsbət təsir edən amillərdən biri də Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin yəhudi icmaları ilə olan sıx təmasları və müxtəlif vaxtlarda keçirdikləri görüşlərdir. 2017-ci ildə yəhudi təşkilatının nümayəndələri ilə Nyu-yorkda keçirilən görüşdə prezident İ.Əliyev bunu xüsusilə vurğulamış, Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti arasındakı əlaqələrin inkişafından məmnunluğunu ifadə etmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı diplomatik əlaqələrin yüksək səviyyədə olması iki ölkə arasında demək olar ki, bütün sahələrdə əməkdaşlığın inkişafına zəmin yaratmış, münasibətlərin strateji səviyyəyə yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının maraqları

Azərbaycan Respublikası təhlükəsizlik siyasi və iqtisadi baxımdan beynəlxalq aləmdə,

regionda özünü əminlikdə hiss etmək üçün təbii olaraq ona dost münasibət bəsləyən, nüfuzlu ölkələrlə münasibətlərini dərinləşdirməkdə maraqlıdır. Belə olan halda yeni tərəfdaş ölkələr axtarışında olan rəsmi Bakı üçün bu boşluğun doldurulmasında İsrail Dövləti ideal və real namizəddir.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövlətinin əlaqələrinin dərinləşməsində ikinci vacib faktorlardan biri isə “İran amilidir”. İran İslam Respublikasının Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biri olmasına, başlanğıcda hər iki ölkədə yaşayan azərbaycanlıların təmaslarını dəstəkləməsinə baxmayaraq qısa müddət sonra rəsmi Tehran bu istiqamətdə öz siyasi kursunu 180 dərəcə dəyişmiş, 44 günlük müharibədən sonra isə münasibətlərdə ciddi gərginliklər yaşanmışdır. Bakının İranın dəstəklədiyi və arzu etdiyi dini propaqandanın təsirinə düşməməsi, yeritdiyi siyasi kursda dünyəvi dövlət modelini seçməsi ilə burada şüəliyin, dini radikalizmin yayılmasında öz imkanlarının məhdudlaşdırıldığını görən Tehran daha ehtiyatlı siyasət yeritməyə və region ölkələri ilə bərabər hüquqlu münasibət adı altında zamanla Ermənistanı dəstəkləməyə başlamış, hazırda da bunu davam etdirməkdədir. Tehran Azərbaycan Respublikasının 44 günlük müharibədəki qələbəsini İran Azərbaycanında qeyri-stabilliyin yaranmasına, milli oyanışın baş qaldırmasına ən ciddi və potensial səbəb olaraq görür. Azərbaycanın qərb dövlətləri, xüsusilə ABŞ, İsrail dövləti ilə əlaqələrinin genişlənməsi rəsmi Tehranın Bakıya təzyiqinin yüksəlməsinə səbəb olur və bəzi hallarda İran rəsmiləri buna dilə gətirməkdən belə çəkinmirdi. 2001-ci ildə Xəzər dənizində neft-qaz infrastrukturunun mühafizəsi üzrə Azərbaycanın ABŞ ilə birlikdə keçirdiyi hərbi-dəniz təlimləri, 2021-ci ildə isə İranın Azərbaycanla sərhəddə təşkil etdiyi geniş miqyaslı hərbi təlimlər iki ölkə arasındakı ciddi fikir ayrılıqlarının görünən təzahürü kimi xarakterizə edilə bilər. Daha sonra ölkələrin xarici siyasət kursunda müəyyən yumşalmalar müşahidə edilsə də, Azərbaycan Respublikası təzyiqlər qarşısında öz xarici-siyasi kursundan geri addım atmamış, İsrail Dövləti ilə sıx əlaqələrdən imtina etməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti ilə münasibətlərində rəsmi Bakı üçün əhəmiyyətli olan digər bir məqam dünyadakı və xüsusilə ABŞ-dəki yəhudi lobbisinin gücündən Azərbaycana qarşı xaricdə aparılan fəaliyyətlərin zərərsizləşdirilməsində istifadə etmək, onun təsirindən ölkənin maraqlarına uyğun faydalanmaqdır. Dünyadakı yəhudi lobbisinin Bakını dəstəkləməsində Azərbaycanda yaşayan və buranı öz vətəni hesab edən 30000-dək yəhudinin, həmçinin İsraildə yaşayan Azərbaycanı öz ikinci ana yurdu hesab təqribən 50000-dək yəhudi əsilli İsrail vətəndaşlarının rolu danılmazdır. İsrail vətəndaşları olan bu şəxslər Azərbaycanla əlaqələrini qırmır və Azərbaycan yönümlü fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Onlar tərəfindən 2020-ci ildə Petax-Tikva şəhərində 44 günlük müharibədə rəsmi Bakının mövqeyini dəstəkləyən nümayişin keçirilməsi də buna əyani sübutdur. Bundan əlavə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən çoxsaylı yəhudi icma və təşkilatlarının (Azərbaycan-İsrail cəmiyyəti, Dağ yəhudilərinin xeyriyyə fondu və s.) iki ölkə arasında müsbət əlaqələrin saxlanılmasında mühüm rol oynadığı danılmazdır. Özünü azərbaycanlı hesab edən ölkə xaricində yaşayan yəhudi əsilli iş adamlarının Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına faydası, onların müxtəlif iqtisadi layihələri maliyyələşdirməsində və xeyriyyəçilik fəaliyyətlərində iştirakları mənbələrdə mövcuddur [20].

İsrail şirkətlərinin istehsal etdiyi yüksək texnoloji avadanlıqlar və ən müasir silahların Azərbaycana idxal edilməsi və bununla da Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində əksər qərb dövlətlərinin silah satışında Bakıya tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə neytrallaşdırılmasına nail olmaq Azərbaycanın əhəmiyyətli uğurlarındandır. Bu məqamda Rusiyanın güzəştli şərtlərlə, bəzi hallarda isə maliyyə qarşılığı gözləmədən Ermənistanı silahlandırıdığı nəzərə alındıqda Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı əlaqələrin hərbi-texniki əməkdaşlıq vektorunun nə dərəcədə Bakı üçün önəmli olduğu bir daha ortaya çıxır.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı münasibətlərdə İsrail Dövlətinin maraqları

Fələstinin məsələsində beynəlxalq aktorların tutduğu mövqe, İranla son dərəcə gərgin vəziyyət, qonşu dövlətlərlə qeyri-dost mühit, İsrail Dövlətinin yerləşdiyi regionda özünü təhlükəsizlikdə hiss etməməsi rəsmi Tel-Əvivi xarici siyasət kursuna korrektələr etməyə, regionda və xüsusilə müsəlman

dövlətləri arasında ən azından İsrail Dövlətinə loyallıq münasibət göstərən tərəfdaşlar əldə etməyə, islam aləmində ona qarşı təcriddən yayınmağa vadar edirdi. Keçmiş postsovet məkanındakı dövlətlərlə ciddi siyasi, iqtisadi əlaqələr qurmaq, bu məkanda siyasi təsir sahəsini artırmaq, Yaxın Şərqdəki bəzi dövlətlərlə imzalanmış İbrahim anlaşmalarını bu baxımdan atılmış vacib addımlardan hesab etmək olar. Bu yolla İsrail Dövləti ona yaxın regionda yerləşən və islam dünyasına aid İran, İraq, Suriya kimi qeyri-stabil, dini radikalizmin geniş vüsət aldığı müsəlman dövlətlərinin ətrafında rəsmi Tel-Əvivə münasibətdə neytral və ya dost ölkələrdən ibarət qoruyucu (bufer) qurşaq yaratmaq istəyirdi. Bu cür strateji həmlə yəhudi dövlətinə potensial rəqiblərə dolayı yolla təsir etmə imkanını qazandırmaqla yanaşı, dünyaya İsrail Dövləti ilə müsəlman ölkələri arasında normal əlaqələrin mümkünlüyünü nümayiş etdirmək baxımından Tel-əviv üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

21-ci əsrin ilk onilliyində İsrail Dövlətinin xarici siyasətində postsovet məkanındakı dövlətlərə maraq, diqqət artırılmış, 2008-ci ildə İsrail Dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyində Cənubi Qafqaz və Orta Asiya dövlətləri ilə əlaqələrə cavabdeh Avrasiya-2 adlı altqurum yaradılmışdır. Belə bir mühitdə isə İsrail Dövləti ilə strateji əlaqələr qurmağa çalışan rəsmi Bakı Tel-Əvivin xarici siyasətində prioritet olmağa başlayır. İranın Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada artan təsirinin qarşısının alınmasında, onun Rusiya ilə beynəlxalq iqtisadi dəhlizə (Şimal-Cənub) cəlb edilməsinin ləngidilməsi və ya zəiflədilməsində Azərbaycan Respublikası İsrail Dövləti üçün çox vacib ölkə idi. Bu əməkdaşlıq sözsüz ki, Tehranı qane etmir, sonuncu tərəfindən rəsmi Bakıya qarşı ritorikada daha sərt ifadələr işlədilir. İran rəsmiləri çıxışlarında Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin İsrail kəşfiyyatı tərəfindən İrana qarşı istifadə olunmasını qeyd etmələri bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövlətinin münasibətlərində antiiran vektoru əsas olmasa da mühüm istiqamət sayıla bilər. “Wikileaks”də dərc edilən ABŞ səfirliyinin məsləhətçisinin diplomatik notalarının birində yazırdı: “İsrail Dövləti ilə Azərbaycan Respublikasının münasibətləri pragmatizm və qarşılıqlı olaraq ölkələrin prioritetlərinə hörmətlə yanaşılma üzərində qurulmuşdur. İsrail Dövlətinin əsas məqsədi Azərbaycanı İrana qarşı müttəfiq, kəşfiyyat platforması və silah ixracında bazar kimi istifadə etməkdir” [21].

Əhalisinin əksəriyyətini islam dininə inanan insanlar təşkil edən ölkələr ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi İsrail Dövlətinin islam dünyası ilə münasibətlərində yeni bir mərhələdir. Azərbaycan Respublikası ilə belə yaxın əlaqələrin qurulması İsrail Dövlətinin İranla qarşıdurmasında onun mövqelərinin güclənməsinə səbəb olduğu şübhəsizdir.

İsrail Dövləti üçün Azərbaycan Respublikası vacib və etibarlı ticarət tərəfdaşdır. Rəsmi Bakı İsrailə idxal edilən neft məhsullarının 40 faizini təmin edir [22]. Bu səbəbdən İsrail Dövləti Azərbaycanda ölkə daxilində sabitlikdə, dövlətin özünü, təbii ehtiyatlarını müdafiə etmə iqtidarında olmasında, istehsal qabiliyyətinin qorunub saxlanılmasında maraqlıdır.

Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti ilə hərbi-texniki əməkdaşlığı

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında ikitərəfli münasibətlərdə siyasi sahədə olduğu kimi hərbi-texniki sahədə də əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Bütün digər dövlətlərdə olduğu kimi rəsmi Bakı və Tel-Əviv arasında da təhlükəsizlik və hərbi sahədə əməkdaşlıq müəyyən səbəblərdən əsasən gizli xarakter daşıyır və adətən geniş ictimaiyyət üçün məxfi saxlanılır. Cəmiyyətə yalnız bəzi konkret hallar üzrə, dövlətlərin razılığı əsasında informasiya verildiyindən bu istiqamət üzrə səhih analiz aparılması olduqca çətindir. Bu mövzuda təhlillər üçün yalnız açıq mənbələrdə qeyd edilən vacib məqamları öyrənməklə Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasındakı hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında müəyyən məlumat almaq olar. İki dövlət arasında ilk belə əməkdaşlıq 2004-cü ildə İsrail Dövlətinin lisenziyası əsasında Türkiyədə istehsal edilən silahların Azərbaycana gətirilməsi ilə başlamışdır. Daha sonra 2008-ci ildə İsrailin “Tadiran Communications” şirkəti Azərbaycana rabitə avadanlıqlar, İsrail Military Industry (IMI) şirkəti isə müxtəlif raket və atəş sistemlərini ixrac etmiş həmçinin, Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrində sovet (Rusiya) istehsalı mövcud “Трад” yayılım atəşli reaktiv sistemlərin (YARS) modernləşdirilməsini həyata keçirmişdir [23].

2008-ci ildən sonra İsrail Dövləti Azərbaycana təkcə müdafiə deyil hücum silahlarının da

ixracını artırmağa başlamış, “Lynx” YARS-ni, “Aerostar”, “Hermes-450” PUA-larını, “Sufa” zirehli transportyorlarını, 155 mm-lik “Atmos-2000” özüyəriyən artilleriya qurğularını, “Spike-MR” raketlərini Azərbaycan silahlı qüvvələrinə təhvil vermişdir. Bu dövrdə rəsmi Bakının aldığı silah-sursatların arasında gəmi əleyhinə “Gabriel-5” raketlərinin olması Azərbaycanın dənizdə də öz maraqlarını müdafiə üçün ciddi tədbirlər görməsinin və bunun da əsasən İran və Rusiyadan ola biləcək təhdidlərə qarşı yönəldiyini təxmin etmək çətin deyil.

İsrailin “Elbit Systems” hərbi sənaye şirkəti 2009-cu ildə Azərbaycanda öz rəsmi nümayəndəliyini açmış, 2010-cu ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrindəki T-55, T-72 tankları və BMPI – 2 döyüş maşınlarını modernizə etməyə başlamış qısa bir müddətdə bu texnikaların tamamilə yeni atəşi idarəetmə, müşahidə sistemləri və zireh örtüyü ilə təchiz edilməsini təmin etmişdir. Görülmüş modernizasiya işləri sayəsində texnikaların döyüş qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Şirkət həmin il rəsmi mənbələrdə tankların modernizasiyası üçün bir Asiya ölkəsi ilə 56 milyon dollarlıq müqavilə imzaladığını elan etmiş, lakin əməkdaşlıq etdiyi dövlətin adını bildirməmişdir [24]. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alıqda bu ölkənin Azərbaycan Respublikası olma ehtimalı çox yüksəkdir. Bundan əlavə əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan “Elbit Systems” şirkətindən “Atmos-2000” özüyəriyən artilleriya qurğuları, “SkyStriker” kamikadze PUA-larını almış, bunları hərbi potensialının gücləndirilməsində istifadə etmişdir. 2018-ci ildə ADEX sərgisi zamanı şirkət 130 mm-lik M46 sovet topu bazasında hazırlanmış “Atmos M46” 6x6 özüyəriyən artilleriya qurğularını təqdim etmişdir ki, bu da onun sıx əlaqələrə malik olduğu Azərbaycanın SSRİ-dən qalma ehtiyatları hesabına özüyəriyən artilleriya qurğuları arsenalını təkmilləşdirməsinə imkanı verirdi [25].

İsrailin Aeronautics Defense Systems şirkəti (hal-hazırkı İAİ – İsrail Aerospace Industries) ilə birlikdə Azərbaycanın “Azad Systems Co” yerli şirkəti təsis edilmiş və onlar tərəfindən “Orbiter-2M” və “Aerostar” PUA-ları istehsal olunmağa başlamışdır. İlk olaraq 60 ədəd bu tip PUA istehsal ediləcəyi elan olunsada daha sonra açıq mənbələrdə onların Azərbaycan Silahlı Qüvvələrindəki sayı barədə məlumat rastlanılmır. İlk dəfə bu model PUA 26 iyun 2006-cı ildə Bakıda keçirilən hərbi paradı geniş ictimaiyyətə nümayiş olunmuşdur. 2014-cü ildə isə şirkət lisenziya əsasında Azərbaycanda istehsal olunan “Orbiter-3” taktiki-kəşfiyyat, 2016-cı ildə isə kamikadze “Zərbə-1K” PUA-larını təqdim etmişdir. Qeyd edilən bütün PUA-lar 44 günlük müharibədə döyüş əməliyyatları zamanı fəal tətbiq olunmuşdur. Təkcə 2012-ci ildə İAİ (İsrail Aerokosmik Sənayesi) şirkətinin Azərbaycana 1.6 milyard dollarlıq əsasən pilotsuz uçuş aparatları və peyk sistemlərindən ibarət məhsul ixrac etdiyi məlumdur.

Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövləti arasında hərbi əməkdaşlığın geniş sahəni əhatə etməsi heç kimə sirr deyil. Yuxarıda qeyd edilənlərə əlavə olaraq İsrail Millitary Industries şirkəti ilə əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri “Kamaz-6350” yük maşını bazasında quraşdırılan “Lynx” YARS qurğuları əldə etmiş və onlar 130-150 km uçuş məsafəsinə malik “Extra” raketləri ilə təchiz olunmuşdur [26].

2016-cı ildə İsrail Dövlətinin baş naziri B.Netanyahunun Bakıya səfəri zamanı prezident İ.Əliyevlə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa dair müqavilə imzalanmış, ictimaiyyətə açıqlanmasada bu müqavilə əsasında iki ölkə arasında çoxtərəfli təhlükəsizlik məsələlərinin razılaşdırıldığı bilinir. Daha sonra Azərbaycan Respublikası prezidentinin ölkələrimiz arasında təqribən 5 milyard dollarlıq yeni silah anlaşması imzalandığını qeyd etməsi bunun əyani sübutudur.

2018-ci ildə Azərbaycandan İsraildən bəzi mütəxəssislərin fikirlərinə görə Rusiyanın “İsgəndər” raketlərinin analoqu olan 4 ədəd “Lora” tipli əməliyyat-taktiki raket kompleksi almış, ilk sınaqlar 2020-ci ilin iyununda keçirildikdən sonra və bu raketlər 44 günlük müharibə zamanı fəal tətbiq etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu raket sistemlərini İsrail Dövləti Azərbaycandan başqa heç bir xarici ölkəyə ixrac etməmişdir [27].

2013-2019-cu illər ərzində İsraildən Azərbaycana “OPV” tipli 6 patrul gəmisi, “Şaldağ” tipli 6 ədəd patrul qayıqı, 260 vahid tankəleyhinə “Spike LR”, 350 vahid “Spike NLOS” raketləri, və müxtəlif növ tankəleyhinə silahlar, PUA-lar ixrac edilmişdir [28]. Qeyd edilənlərdən əlavə Millitary balance 2021-ci il mənbələrinin məlumatına əsasən, Azərbaycan İsrail istehsalı olan “Cardom”, “Spear MK2” minaatan komplekslərinə, “Barak-LRAD”, “Barak-MRAD” raketdən müdafiə

sistemlərinə malikdir.

Stokholm sülh problemlərinin tədqiq institutunun (SİRPİ) məlumatlarına görə 2011-2020-ci illərdə Azərbaycana xaidən idxal edilən silahların həcmində İsrail şirkətlərinin payı 27%, 2016-2020-ci illər ərzində isə 69% olmuşdur. SİRPİ-nin hesabatlarında açıq mənbələrdə İsrail istehsalı silah və texnikaların Bakı tərəfindən alınması barədə bir çox məlumatlar mövcud olsa da, bu silahların sayına dair mənbələrdə hər hansı səhifə informasiyanın olmaması qeyd edilmişdir.

NƏTİCƏ

“Azərbaycan Respublikası ilə İsrail Dövlətinin münasibətlərinin hərəkətverici motivasiyasının əsasının iqtisadi qarşılıqlı mənfəət, yoxsa İranın hər iki dövlət üçün ümumi təhdid olmağa davam etməsidir...?” sualı öz aktuallığını qoruması iki dövlət arasındakı əlaqələrin aysberqlə müqayisəsinin mübaliğə olmadığını göstəricisidir. 2021-ci ildə İran və Azərbaycan arasında ciddi anlaşılmazlıq meydana gədi. İran Azərbaycan Respublikasının sərhədləri yaxınlığında (xüsusilə işğaldan azad edilən sərhəd rayonlarına qonşu ərazilərdə) genişmiqyaslı hərbi təlimlər keçirməklə sərt mesaj verməyi hədəfləmiş və bununla öz tərəfini açıq bəyan etməklə rəsmi Bakı təəccübləndirməyi bacarmışdı. Həmin dövrdə İran Azərbaycan Respublikası və İsrail Dövləti arasındakı yaxınlığı özü üçün ciddi təhlükə saydığını bəyan etməklə kifayətlənməmiş, İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun Quru Qoşunlarının komandanı general-mayor M.Pakpur mətbuata müsahibəsində “İran onun qonşularının saxta sionist rejimin sığınacağı və bazası olmağa və təhlükəsizlik əleyhinə fəaliyyətlərinə dözməyəcək” kimi ifadələr işlətməsinə şərait yaratmışdır [29].

İran Azərbaycan tərəfdən verilən açıqlamalara məhəl qoymur, hesab edir ki, rəsmi Bakı öz ərazilərindən İran əleyhinə istifadə edilməsi üçün İsrailə geniş taktiki əməliyyat imkanları verir. 2018-ci ildə Tehran İranın nüvə proqramına dair məxfi məlumatların Azərbaycandakı kəşfiyyat imkan və qüvvələr hesabına əldə etdiyinə görə İsrail Dövlətini ittiham etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, İranın belə sərt və birtərəfli çıxışlarının əks-təsir doğuracağı – İsrail Dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı siyasi və hərbi əməkdaşlığın daha da genişlənərək dərinləşəcəyi, həmçinin rəsmi Tel-Əvivin Azərbaycandakı mövqelərinin güclənməsi və Cənubi Qafqazda təsirin artmasına gətirib çıxaracağı ehtimalı qüvvətlənmiş və reallığa çevrilməyə başlamışdır.

Azərbaycan-İsrail siyasi-hərbi əməkdaşlığı ən yüksək səviyyədədir və 44 günlük müharibədən sonra bu istiqamətdə qarşılıqlı əlaqələr daha da dərinləşmişdir. Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində səfirliyinin fəaliyyətə başlaması ilə strateji səviyyədə olan bu əməkdaşlıq növbəti mərhələyə qədəm qoymuşdur. 44 günlük müharibə və hal-hazırda davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsinin nəticələrinin hər iki dövlət tərəfindən dərinlən təhlil edildiyi, növbəti qarşıdurmalarda silahlı qüvvələrin daha hazırlıqlı və yeni texnoloji avadanlıq, silah-sursatla təchizat baxımından tam təmin olunmuş, peşəkar müasir güc elementi olması üçün ölkələrin qarşılıqlı zəruri addımlar atdığını ehtimal etmək çətin deyil.

Qeyd edilənlərin 2022-2025-ci illər ərzində İsrail Dövlətinin hərbi hava limanlarından havalanıb Bakıya enən yük təyinatlarının artan statistikasından da görmək mümkündür. 2025-ci ildə bu strateji tərəfdaşlığa Aralıq dənizindəki İsrail Dövlətinə məxsus karbohidrogen yataqlarının işlənilməsində Azərbaycan şirkəti olan SOCAR-la bağlanmış müqavilə də əlavə olunduğunu nəzərə alınsa strateji əməkdaşlığın növbəti mərhələlərə keçəcəyi, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsində İsrail Dövlətinin rolunun güclənəcəyi şübhəsizdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cankara P. Ö., Cankara Y. İran və Ermenistan gölgesində İsrail'in Azərbaycan ilə stratejik ilişkileri // Uluslararası Afro-Avrasya araştırmalar dergisi. 2022. № 7 (13). Səh. 1–21.
2. Çiçekçi C. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Işığında İsrail-Azerbaycan İlişkileri: Yapısal ve Analitik Bir Çerçeve // Güvenlik Çalışmaları Dergisi. 2021. № 2 (23). Səh. 267-285.
3. Аватков В. А. Специфика геополитики Азербайджанской Республики // Постсоветские исследования. 2021. № 2 (4). Səh 104–108.
4. Алексеев Н. Н., Бабиров И. М. Азербайджано-иранские отношения: трансформация внешней политики Азербайджана при президенте И. Г. Алиеве // Конфликтология / nota

- bene. 2020. №3. Səh. 16–27.
5. Виловатых, А. В. Безопасность России и военно-политические процессы в Кавказском регионе // Вестник МГИМО Университета. 2015. № 3(42). С. 85–93.
 6. Костенко Ю. И. «Новая периферийная стратегия» Израиля // Вестник МГИМО. 2017. №1 (52). Səh. 101–118.
 7. Спаткай Л. Беспилотники в боевых действиях в Нагорном Карабахе. М., 2021
 8. Anna Geifman and Dima Course, Israel and Azerbaijan: Geopolitical Reasons for Stronger Ties, BESA Center Perspectives Paper No. 208, July 15, 2013.
 9. Brenda Shaffer, “Israel’s Role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future”, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Joint Center, September 9, 2022.
 10. Gallia Lindenstrauss, “Opening Azerbaijan’s Embassy in Israel: The Right Way to Strengthen Ties”, No. 1665, November 30, 2022.
 11. Lindenstrauss G. Israel-Azerbaijan: despite the constraints, a special relationship Strategic Assessment. 2015. № 4 (17). Səh. 69–79.
 12. Military balance // The international institute for strategic studies. London, 2021. Səh. 180–182.
 13. Murinson A. The Ties between Israel and Azerbaijan // Mideast Security and Policy Studies. № 110. Səh. 14–15.
 14. Maxime Gauin and Alexander Murinson, “Baku to the Future: Azerbaijan, not Armenia is Israel’s True Ally,” Haaretz, October 29, 2014.
 15. WikiLeaks, <https://wikileaks.org/cable/2009/01/09BAKU20.html>.
 16. “Azərbaycan-İsrail iqtisadi əməkdaşlığı müzakirə edilib,” Ministry of Economy, Republic of Azerbaijan, April 29, 2021. Accessed at: <https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-i-srail-iqtisadi-emekdashligi-muzakire-edilib/31644>
 17. “Azerbaijan seeks to expand bilateral trade with Israel”, Israel Hayom reprinted in JNS April 22, 2021. Accessed at: <https://www.jns.org/azerbaijan-seeks-to-expand-bilateral-trade-with-israel/>
 18. “Azerbaijan’s Defense Minister Visits Israel, as Bilateral Ties Grow Stronger,” Eurasia Daily Monitor, Jamestown Foundation, September 25, 2017. Accessed at: <https://jamestown.org/program/azerbajians-defense-minister-visits-israel-as-bilateral-ties-grow-stronger/>
 19. Elektron resurs: <https://president.az/az/articles/view/22034>.
 20. Elektron resurs: <https://apa.az/en/xeber/domestic-news/yevda-abramovjewish-lobby-is-always-with-azerbaijan-interview288413>.
 21. Elektron resurs: <https://www.jpost.com/international/how-can-israel-navigate-the-divide-between-azerbaijan-and-armenia-636953>.
 22. Elektron resurs: <https://www.jpost.com/israel-news/azerbajani-ambassador-border-hostilities-may-harm-israeli-oil-supplies-635851>.
 23. Elektron resurs: <https://interaffairs.ru/news/show/30249>.
 24. Elektron resurs: <https://lenta.ru/news/2010/10/18/t72>.
 25. Elektron resurs: <https://adex.az/en-apanews/6957.41.html>.
 26. Elektron resurs: <https://svpressa.ru/war21/article/149342>.
 27. Elektron resurs: <https://life.ru/p/1348451>.
 28. Elektron resurs: <https://fmes-france.org/israel-azerbaijan-an-alliance-in-search-of-renewal>.
 29. Elektron resurs: <https://eurasianet.org/iran-holds-war-games-near-azerbajani-border>.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ГОСУДАРСТВОМ ИЗРАИЛЬ

Ceyhun Səidov

В статье рассматривается сущность военно-политических отношений между Азербайджанской Республикой и Государством Израиль, факторы, влияющие на формирование этих отношений, и, в частности, влияние и реакция нашего южного соседа – Исламской Республики Иран – на эти отношения. Проанализированы геополитические изменения, вызванные 44-дневной войной и российско-украинской войной в регионе, а также военные учения, проводимые Ираном на границе, резкие политические заявления и обвинения, направленные против азербайджано-израильских отношений в контексте напряженности между Ираном и Азербайджаном в 2021 году.

В статье также рассматриваются азербайджано-израильские отношения в контексте дипломатических отношений между двумя странами, заинтересованность обеих сторон в установлении этих отношений и военно-технического сотрудничества. Прогнозируются дальнейшие перспективы и вероятные направления развития этих отношений.

Ключевые слова: *Азербайджан, Израиль, стратегическое партнерство, политические интересы, военно-промышленный комплекс, военно-техническое сотрудничество, Южный Кавказ.*

SUMMARY

THE ROLE OF POLITICAL-MILITARY COOPERATION IN THE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE STATE OF ISRAEL

Джейхун Саидов

The article examines the essence of the military-political relations between the Republic of Azerbaijan and the State of Israel, the factors influencing the formation of these relations, and in particular the influence and reaction of our southern neighbor, the Islamic Republic of Iran, on these relations. The geopolitical changes caused by the 44-day war and the Russia-Ukraine war in the region, as well as the military exercises conducted by Iran on the border, harsh political statements and accusations directed against Azerbaijan-Israel relations in the context of the tension between Iran and Azerbaijan in 2021, were analyzed.

The article also examines Azerbaijan-Israel relations in the context of diplomatic relations between the two countries, the interests of both sides in establishing these relations, and military-technical cooperation, and predicts the future prospects and probable development directions of these relations.

Keywords: *Azerbaijan, Israel, strategic relationship, political interests, military-industrial complex, military-technical cooperation, South Caucasus*

STRATEGIC IMPLICATIONS OF THE ZANGEZUR CORRIDOR FOR SOUTH CAUCASUS–BALKANS AND BALKANS–IRAN CONNECTIVITY

Elnur KALBİZADA

Baku Slavic University, Baki, Azərbaycan

**Yazışılan müəllif: kelbizadeh@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

KEYWORDS:

Caucasus, Balkan,
Iran, trade, transit,
Middle Corridor,
geopolitical realities

ABSTRACT

The opening of the Zangezur corridor, within the context of the new geopolitical realities in the South Caucasus following the 2020 war, could significantly impact interregional relations, particularly Caucasus–Balkan and Iran–Balkan connectivity. Using realist and neorealist frameworks, the article argues that the corridor would activate the Middle Corridor, positioning the Balkans as a key hub for Eurasia transit and trade, enhancing energy supply diversification and security. This would mean significant economic gains for the Balkan countries, shorter and more reliable supply chains, and enhanced energy security, particularly through reduced dependence on Russian gas.

Despite Iran's initial objections, the corridor's potential to foster regional stability and integration could offer Iran alternative transit routes, energy export opportunities, and participation in new diplomatic platforms. The Zangezur Corridor might appear to weaken Iran's role as a transit country. However, analyses demonstrate that the opposite is also possible. A stable and integrated region could create new opportunities and prospects for Iran. These include access to alternative transit routes (e.g., the North-South corridor), energy exports to the Balkan market, participation in new diplomatic platforms, and the deepening of cultural ties. Iran's benefit will depend on its pragmatic approach, which in turn requires the strengthening and preservation of the current reformist wing in power.

Thus, the Zangezur corridor may create a win-win scenario for regional development and cooperation.

INTRODUCTION

In 2020, the 44-day war between Armenia and Azerbaijan, which resulted in the Republic of Azerbaijan liberating its internationally recognized territories from occupation, led to significant geopolitical changes in the Caucasus region. The processes that unfolded both before and after the war demonstrate that the newly emerging geopolitical realities are not limited to bilateral relations between the two states, but are directly linked to the struggle among major powers for control over trade routes connecting Europe and Asia.

The Karabakh knot and the severed communications between Armenia and Azerbaijan – caused by Armenia's military aggression against Azerbaijan – have been among the main reasons why the most optimal and shortest route of the Greater Middle Corridor could not operate at full capacity. This situation, in effect, deprived not only Central Asia and the Caucasus but also the Balkan region of significant economic revenues. The shipment of goods from China to Northern and Western Europe via the northern route through Russian territory – excludes the Balkan countries from major transit revenues. Likewise, the delivery of Chinese goods through Central Asia and then via Iran to the Persian Gulf or the Mediterranean shores increases the strategic importance of Southern European states at the expense of the Balkans.

By contrast, the China–Central Asia–Caucasus–Anatolia line – known as the Middle Corridor – inevitably places the Balkan states at the center of Europe-bound transit. This would transform the Balkans into a major “trade hub.” Therefore, the opening of the Zangezur corridor, which is currently being discussed both by regional states and global powers with vested interests in the region, holds considerable significance for the Balkan countries as well.

Within the Islamic Republic of Iran, the conservative camp views the Zangezur corridor with skepticism. They argue that it could weaken Iran's economic and geopolitical leverage, depriving it

of critical tools of influence. However, the current reformist leadership in Iran, led by President Masoud Pezeshkian, appears to adopt a more pragmatic approach to the issue.

This raises important questions: How might the opening of the Zangezur corridor affect Iran–Balkan and Caucasus–Balkan relations? And how do the Balkan states and Iran perceive this issue?

METODOLOGY

The events and processes discussed in the article have been analyzed within a realist and neorealist framework. The dominant thesis adopted is that states act based on power, security, and interests, with strategic and geopolitical competition considered the primary factor. While approaching the issues through a realist lens, other theoretical perspectives were also employed for practical analysis. Thus, from a theoretical standpoint, it can be said that an eclectic (selective) approach was primarily used to study the matter.

The Zangezur Knot: Historical Roots of the Issue

As is known, the territory through which the currently debated Zangezur corridor would pass is, from a historical perspective, part of Azerbaijan, while within today's internationally recognized borders it lies within Armenia. When the first Armenian republic was established in the Caucasus in 1918, it did not have a direct border with the Qajar state, which at that time controlled the present territory of Iran. Dashnak Armenia made repeated attempts to seize the regions of Nakhchivan and Zangezur. Western Zangezur, the section bordering Iran, came under the political control of Soviet Armenia in December 1920 and effectively in 1921 (Декларация Азревкома в связи с устновлением в Армении Советской Власти, 1921, pp. 6-7)

For a long time, the local Muslim population resisted the transfer of Western Zangezur to Armenia, yet a significant part of this population was massacred in April 1921 by Dashnak forces under the leadership of Garegin Nzhdeh, who had proclaimed the so-called “Republic of Mountainous Armenia.” Although Nzhdeh's puppet Dashnak government declared that it did not recognize the Bolshevik regime in Armenia, in reality it laid the groundwork for the full separation of Western Zangezur from Azerbaijan and its subsequent incorporation into the Armenian SSR (Краткий летучий обзор управления истории Зангезура с 14-го по 21-й год, 1921, pp. 11-15).

Even at the time of the establishment of Soviet power in Armenia, Armenian leaders considered maintaining ties with Iran as a matter of strategic importance. When Armenian officials sought to justify their claims over Nakhchivan and Zangezur, they often highlighted the prospective importance of relations with Iran. A bulletin of the diplomatic mission of the Azerbaijan SSR in Georgia dated 13 January 1921 reported on an article entitled “Soviet Russia and the Kemalists” published in issue no. 8 of the Armenian-language newspaper Mshak. The article noted the ongoing famine and economic crisis in Armenia and emphasized the necessity of establishing relations with Iran as a vital means of overcoming it. It stated: “*Despite the declarations of the Azerbaijani government, Zangezur and Nakhchivan have not been incorporated into Soviet Armenia. At least a road to Persia (Iran) should be opened*” (Армянская жизнь. Советская Россия и Кемалисты. Бюллетень Информационного Отдела при Дипломатическом Правительстве АССР в Грузии. 13 января., 1921, p. 67).

As a result of the developments of the 1920s, the western part of Zangezur became Armenian territory. Consequently, the Zangezur issue emerged as a critical point for the opening of the Middle Corridor, making it a key geopolitical question today.

Iran's Approach to the Issue

The 44-day war in 2020 significantly altered the geopolitical landscape of the region, and Azerbaijan's rapid rise in power and influence caused serious concern not only in Armenia but also among certain political forces in Iran, particularly supporters of the conservative line. Iran was firmly opposed to the creation of the Zangezur corridor, a transport and communication route that Armenia had committed to open under the November 10 trilateral statement. At that time, the conservative factions in power argued that opening the corridor could deprive Iran of significant economic

revenues and diminish the importance of certain transit routes passing through its territory. These groups labeled the Zangezur corridor as an Israeli project, deliberately misrepresenting the initiative as a violation of Armenia's sovereignty and an attempt to seize strategically important Iranian-Armenian border areas.

Moreover, Iran argued that the foreign companies, particularly Israeli firms, engaged by Azerbaijan to restore the liberated territories could carry out intelligence or military activities, despite the fact that it had been publicly announced that Iranian companies could also participate in the reconstruction process. According to some Iranian scholars, should the Zangezur corridor be established under the post-Second Karabakh War agreements, it would create new opportunities for the transfer of Azerbaijani natural gas to the Nakhchivan Autonomous Republic and to Turkey (Kazemi, 1399). At the same time, this could halt the transport of Turkmen gas to Turkey and Armenia via Iran, thereby reducing the geopolitical potential of Iranian territory.

During that period, Iran publicly declared its support for regional cooperation in the 3+3 format proposed by Azerbaijan and Turkey and conducted a regional tour at the level of foreign ministers to promote it. At the same time, however, Iran sought to counter Turkey's growing influence in the region and opposed the opening of the Zangezur corridor through Armenian territory, which is a key element of regional cooperation. Several factors influenced this position. First, conservatives argued that opening the Zangezur corridor would allow the Middle Corridor—an important line for transporting goods from China to Europe—to operate without Iran's participation. Therefore, Iran, opposing the Zangezur corridor, expressed willingness to create an alternative route via Aghband–Iranian Julfa–Nakhchivan. Second, they claimed that the realization of the Zangezur corridor would place the Iran–Armenia border under the control of external powers. Consequently, Iran's stance hindered the achievement of full peace between Azerbaijan and Armenia.

Nonetheless, the development of regional cooperation and the normalization process could have also benefited Iran. Even Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan acknowledged in September 2024 that peace between Baku and Yerevan would be advantageous for Iran

The Zangezur Corridor and the Balkan Countries

It cannot be said that Balkan countries have issued explicit statements regarding the Zangezur corridor. Balkan states, which have sought to benefit from Azerbaijan's energy resources and thereby withstand energy pressures, joined general calls for peace in the post-war period, recognized Azerbaijan's role as an important partner, and at the same time tried to maintain normal-level relations with Armenia. However, since August 2025, there has been an increase in statements from Balkan countries concerning the opening of communications between Armenia and Azerbaijan. Undoubtedly, agreements reached between the parties with U.S. mediation played a significant role in this development.

For example, Greece, which for many years had unjustifiably supported Armenia's position while simultaneously benefiting from Azerbaijani energy supplies to Europe, issued a statement in August 2025. The statement welcomed the agreements announced between Armenia and Azerbaijan as an important step toward ending the decades-long conflict in the South Caucasus. It noted: *"We applaud both parties and the U.S. Administration for progress toward normalizing relations between Armenia and Azerbaijan. The signing and ratification of a final Peace Agreement between the two countries will be the necessary next step to ensure sustainable peace and prosperity, fully respecting the principles of sovereignty and territorial integrity."* (Greece welcomes announced agreements between Armenia and Azerbaijan, 2025).

The Bulgarian media also views the agreement reached in Washington between Azerbaijan and Armenia primarily in the context of opening communications and the potential benefits this could bring. Articles in Bulgarian outlets have highlighted the international political significance of the Joint Declaration signed by the leaders of Azerbaijan, Armenia, and the United States in Washington, as well as the text of the Peace and Bilateral Relations Agreement initialed by the foreign ministers

of the two countries (Bulgarian media highlights significance of Azerbaijan-Armenia peace agreement, 2025).

In particular, articles published in media outlets close to the government emphasized that the agreement ends a decades-long conflict and makes a significant contribution to regional and global security and development. These articles also highlighted that the document holds strategic importance for establishing international connectivity between Asia and Europe and for opening regional communication routes.

Albania, as one of the countries in recent years paying particular attention to relations with regional states, also closely followed the historic agreement reached. On August 12, Albanian President Bajram Begaj made a phone call Azerbaijani President Ilham Aliyev to congratulate him on the historic normalization of relations between Azerbaijan and Armenia (Albania applauds Azerbaijan's peace push with Armenia, 2025).

How Would the Opening of the Corridor Affect Azerbaijan–Balkan Relations?

As analyses indicate, there are diverse perspectives in the Balkans and Iran regarding the opening of the Zangezur corridor. This diversity reflects the countries' interests and priorities, as well as foreign policy thinking shaped over many years by historical doctrines and past traumas. The potential impacts of the Zangezur corridor on Caucasus–Balkan relations are particularly relevant in several respects:

First, the Zangezur corridor will further strengthen Azerbaijan's role as a key transit hub between the Caspian region and Europe. This will reinforce the East–West transport axis, directly linking the South Caucasus with the Balkans via the Middle Corridor (China–Central Asia–Caucasus–Black Sea–Balkans). For countries such as Bulgaria, Romania, Serbia, Greece, and even Hungary, this means shorter and more reliable supply chains.

Second, energy security is a critical factor. Azerbaijan already supplies natural gas to some Balkan countries through the TANAP–TAP pipeline system. The operation of the Zangezur corridor will strengthen Azerbaijan's position as an energy partner and could facilitate the expansion of supply routes for Southeastern European countries seeking alternatives to Russian gas. Constructive Iranian participation could further increase the potential for Iranian energy resources to be delivered to Western, Eastern, and Southern Europe via Anatolia and the Balkans.

Greater dependence of Balkan countries on Azerbaijani transit and energy resources will enhance Baku's political leverage in regional capitals. This, in turn, will create new opportunities for Caucasus–Balkan cooperation, particularly in the areas of infrastructure, trade, and security frameworks supported by the European Union.

How Would the Opening of the Corridor Affect Iran–Balkan Relations?

Analyses indicate that the opening of the Zangezur corridor could create alternative opportunities for Iran. For example, a portion of the cargo transported to Nakhchivan via both the Middle Corridor and the North–South transport route could be transferred to Persian Gulf ports through the coordination of Azerbaijan's Nakhchivan railway network with Iranian railways.

Regarding Iran–Balkan relations, the corridor's opening could reduce tensions in the South Caucasus, while the establishment of new communication routes would minimize the risk of conflict. A more stable South Caucasus would provide Iran with a safer environment to develop economic and trade relations with Balkan countries.

The skeptical stance of conservative political groups in Iran is not entirely rational. The Zangezur corridor does not serve as a complete alternative to Iran. On the contrary, the opening of new regional corridors could allow Iran to integrate its own network with the North–South Corridor or the Iran–Turkey–Balkan routes, thereby enabling Iran to benefit from regional integration processes.

Azerbaijan's increasing energy exports to the Balkans are not entirely negative for Iran. On the contrary, rising energy demand in the region could expand Iran's opportunities to export alternative

gas, oil products, and electricity to Balkan markets. Since Balkan countries aim to diversify their energy sources, Iran could participate in this process as an additional player.

The opening of the corridor would also allow the European Union, Turkey, and South Caucasus countries to establish new platforms for cooperation toward the Balkans. Iran could participate in these platforms as an observer or partner, thereby increasing diplomatic contacts with Balkan states.

The expansion of transit routes would positively affect tourism and cultural exchanges as well. Iran's existing religious and cultural ties in the Balkans—particularly with Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Greece—could deepen under this new communication framework.

Thus, while the Zangezur corridor might initially appear to weaken Iran's transit role, in reality it could create additional opportunities for expanding Iran-Balkan relations. These opportunities primarily relate to strengthening regional stability, diversifying transit routes, expanding energy markets, participating in new diplomatic platforms, and revitalizing cultural and humanitarian exchanges.

CONCLUSION

Thus, as the analyses clearly indicate, the opening of the Zangezur Corridor is not merely a matter of restoring regional transport links between Azerbaijan and Armenia, but a multifaceted geopolitical event with broader regional and global implications. The Zangezur Corridor could pave the way for the full activation of the Middle Trade Route and transform the Balkans into one of the main hubs for Asia-Europe transit and trade, alongside Central Asia and the Caucasus regions. This would mean significant economic gains for the Balkan countries, shorter and more reliable supply chains, and enhanced energy security, particularly through reduced dependence on Russian gas.

At first glance, the Zangezur Corridor might appear to weaken Iran's role as a transit country. However, analyses demonstrate that the opposite is also possible. A stable and integrated region could create new opportunities and prospects for Iran. These include access to alternative transit routes (e.g., the North-South corridor), energy exports to the Balkan market, participation in new diplomatic platforms, and the deepening of cultural ties. Iran's benefit will depend on its pragmatic approach, which in turn requires the strengthening and preservation of the current reformist wing in power.

The analyses suggest that the opening of the Zangezur Corridor is not a zero-sum game but rather a potential win-win scenario for the South Caucasus and the Balkans. It could promote economic development, energy diversification, and regional cooperation.

LITERATURE

1. *Greece welcomes announced agreements between Armenia and Azerbaijan*. (2025, August 10). Retrieved from Lurer: <https://www.1lurer.am/en/2025/08/10/Greece-welcomes-announced-agreements-between-Armenia-and-Azerbaijan/1361188>
2. *Albania applauds Azerbaijan's peace push with Armenia*. (2025, August 12). Retrieved from Caliber: <https://caliber.az/en/post/albania-applauds-azerbaijan-s-peace-push-with-armenia>
3. *Bakı ilə sülhdən İran da faydalanacaq – Paşinyan*. (2024, September 16). Bu Axar.az: <https://axar.az/news/siyaset/898493.html> mənbədən tapılıb
4. *Bulgarian media highlights significance of Azerbaijan-Armenia peace agreement*. (2025, August 14). Retrieved from MTM: <https://mtm.az/en/news/bulgarian-media-highlights-significance-of-azerbaijan-armenia-peace-agreement/>
5. Kazemi, A. (1399, Aban 28). *Tasir jang dovvom gharebagh bar zarfiatenpehei jeoplitik İran dar hozeh enteghal enerjii*. Retrieved from Moseseh motaleat İran ve Eorasia (iras): <http://iras.ir/iras.irfa/doc/note/4178/> انرژی-انتقال-حوزه-ایران-ژئوپلیتیک-های-ظرفیت-باغ-قره-دوم-جنگ-تأثیر
6. Армянская жизнь. Советская Россия и Кемалисты. Бюллетень Информационного Отдела при Дипломатическом Правительстве АССР в Грузии. 13 января. (1921). *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond №28, siyahı № 1, iş № 219*, 67.
7. Декларация Азревкома в связи с установлением в Армении Советской Власти. (1921). *Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, Fond №314, Siyahı № 5a, iş № 15*, 29.

8. Краткий летучий обзор управления истории Зангезура с 14-го по 21-й год. (1921). *Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, Fond №314, Siyahı № 5a, iş № 17.*, 66.

XÜLASƏ

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN YARDILMASININ CƏNUBİ QAFQAZ–BALKAN VƏ BALKAN–İRAN ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ STRATEJİ NƏTİCƏLƏRİ

Elnur Kəlbizadə

2020-ci il müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar kontekstində Zəngəzur dəhlizinin açılması regionlararası münasibətlərə, xüsusən Qafqaz–Balkan və İran–Balkan əlaqələrinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Realist və neorealist yanaşmalar çərçivəsində aparılan təhlil göstərir ki, bu Orta Dəhlizin fəaliyyətini aktivləşdirərək Balkanları da Avrasiya tranziti və ticarəti üçün əsas qovşağa çevirəcək, enerji təchizatının diversifikasiyasını və təhlükəsizliyini gücləndirəcək. Bu, Balkan ölkələri üçün mühüm iqtisadi qazanc, daha qısa və etibarlı təchizat zəncirləri, həmçinin Rusiya qazından asılılığın azalması ilə enerji təhlükəsizliyinin güclənməsi demək olacaq.

İranın ilkin etirazlarına baxmayaraq, dəhlizin regional sabitlik və integrasiyanı təşviq etmək potensialı bu ölkəyə alternativ tranzit marşrutları, enerji ixracı imkanları və yeni diplomatik platformalarda iştirak fərsətləri yarada bilər. Zəngəzur dəhlizi ilk baxışda İranın tranzit ölkə kimi rolunu zəiflədə bilər. Lakin aparılan təhlillər bunun əksini də göstərir: sabit və integrə olunmuş region İran üçün yeni imkanlar açır. Bunlara alternativ tranzit yollarına çıxış (məsələn, Şimal–Cənub dəhlizi), Balkan bazarına enerji ixracı, yeni diplomatik platformalarda iştirak və mədəni əlaqələrin dərinləşməsi daxildir. İranın bu prosesdən fayda əldə etməsi onun pragmatik yanaşmasından asılı olacaq, bu isə öz növbəsində hakimiyyətdəki islahatçı qanadın gücləndirilməsini və qorunmasını tələb edir. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi regional inkişaf və əməkdaşlıq üçün “qazan-qazan” (win-win) ssenarisi yarada bilər.

Açar sözlər: *Zəngəzur dəhlizi, münasibətlər, Azərbaycan, Qafqaz, Balkan, İran, ticarət*

АННОТАЦИЯ

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАНГЕЗУРСКОГО КОРИДОРА ДЛЯ СВЯЗИ ЮЖНОГО КАВКАЗА–БАЛКАН И БАЛКАН–ИРАНА

Эльнур Кялбизаде

Открытие Зангезурского коридора в контексте новых геополитических реалий Южного Кавказа после войны 2020 года может существенно повлиять на межрегиональные отношения, особенно на связи Кавказ–Балканы и Иран–Балканы. В рамках реалистического и неореалистического подходов утверждается, что коридор активизирует Срединный коридор, превратив Балканы в ключевой узел евразийского транзита и торговли, усилив диверсификацию и безопасность энергоснабжения. Это принесёт странам Балканского региона значительные экономические выгоды, более короткие и надёжные цепочки поставок, а также усиление энергетической безопасности за счёт снижения зависимости от российского газа.

Несмотря на первоначальные возражения Ирана, потенциал коридора в укреплении региональной стабильности и интеграции может предоставить Ирану альтернативные транзитные маршруты, возможности экспорта энергии и участие в новых дипломатических платформах. На первый взгляд, Зангезурский коридор может ослабить роль Ирана как транзитного государства. Однако анализ показывает, что возможно и обратное: стабильный и интегрированный регион способен открыть для Ирана новые возможности, включая доступ к альтернативным транспортным маршрутам (например, коридору Север–Юг), экспорт энергии на балканский рынок, участие в новых дипломатических форматах и углубление культурных связей.

Выгоды Ирана будут зависеть от его прагматического подхода, который, в свою очередь, требует укрепления и сохранения реформаторского крыла у власти. Таким образом, Зангезурский коридор может создать взаимовыгодный сценарий для регионального развития и сотрудничества.

Ключевые слова: Зангезурский коридор, отношения, Азербайджан, Кавказ, Балканы, Иран, торговля

MÜASİR DÖVRÜN QLOBAL ÇAĞIRIŞLARI FONUNDA TÜRK DÜNYASINDA İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI

Günel ÜSTÜNDAĞ

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: gunelzeynalova1983@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

qlobal integrasiya,
transregionalizm,
Türk Dövlətləri
Təşkilatı, geosiyasət,
integrasiya
nəzəriyyələri,
regionallaşma

XÜLASƏ

XXI əsrin geosiyasi çağırışları, qlobal aləmdə baş verən siyasi transformasiyalar fonunda millətin formalaşması və milli kimlik məsələləri həm akademik tədqiqatlarda, həm də ictimai fikirdə hələ aktuallığını itirmir. Dünyanın müxtəlif tədqiqat mərkəzlərində, elmi ədəbiyyatda bu mürəkkəb problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Və adıçəkilən məsələ müxtəlif aspektlərdən müzakirə edilir.

Müasir türk xalqları kifayət qədər uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərdə türk xalqlarının formalaşmasında siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və s. amillər mühüm rol oynamışlar. Bu gün siyasi arenada diqqət çəkən mühüm məsələlərdən biri də türk dövlətlərinin qloballaşma və geosiyasi qeyri-sabitlik şərtləri altında həm öz aralarında, həm ümumi qlobal məkanda integrasiyadır.

2009-cu ildə Naxçıvan Sazişi ilə dörd ölkə tərəfindən Türk Dövlətləri Təşkilatının (o zamankı Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası adı ilə) adlı beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmi yaradılmışdır. 23 maddədən və 7 səhifədən ibarət Naxçıvan Sazişi Şurasının məqsəd və vəzifələrini, strukturunu, təşkili formasını, daxili və xarici əməkdaşlıq şərtlərini müəyyənləşdirmişdir. Naxçıvan Sazişi Təşkilatın əsas və təsis sənədi kimi bu günə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası və Türkiyə Respublikasının himayəsi altında yaradılmış Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası zaman keçdikcə Özbəkistanın tamhüquqlu, Macarıstan, Türkmənistan və Şimali Kipr Türk Respublikasının, isə müşahidəçi üzv olması ilə genişlənməmişdir. Bu gün o, özünün beş tam üzvü və üç müşahidəçi üzvü ilə dünya siyasi arenasında mühüm mövqe tutur, həmçinin qlobal integrasiya proseslərində əhəmiyyətli təsir gücünə malikdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı yarandığı ilk dövründə regional əhəmiyyət kəsb etsə də, sonrakı illərdə bu əməkdaşlığın əhatə dairəsi xeyli genişlənməmiş və qlobal səviyyədə nüfuz və söz sahibinə çevrilmişdir.

Material və metodlar: Məqalədə Türk Dövlətləri Təşkilatının simasında türk dövlətlərinin günümüzdə dünya siyasətinə, qlobal və regional integrasiya, transregionalizm proseslərinə göstərdikləri təsir gücü və bəxş etdikləri taleyüklü innovativ yeniliklər elmi-analitik təhlilə cəlb edilmişdir.

GİRİŞ

Birqütblü dünya modelinin çoxqütblü modelə çevrilməsi məsələsi müasir dünyanın qlobal tendensiyaları arasında ən vacibi, ən taleyüklüsü hesab edilir. Dövlətlərarası kommunikasiyanın dünənin nöqtəyi-nəzərindən, fəvqəladə coğrafi, sivilizasiya və funksional parametrlərə malik olan qeyri-adi yeni formatları meydana çıxır.

Amerika Birləşmiş Ştatlar və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı arasında Soyuq müharibə dövrü beynəlxalq aləmdə ikiqütblü siyasi mühitin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Soyuq müharibədən sonra yaranan siyasi və iqtisadi cəhətdən çıxılmaz vəziyyətlər Sovet İttifaqının dağılmasına gətirib çıxarmışdır.

Qlobal dəyişikliklər zamanı sıçrayışlı texnologiyaların tətbiqi və yayılması, “bilik iqtisadiyyatına” keçid, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin potensialının birləşdirilməsi üçün yeni imkanlar açır. Qarşılıqlı fəaliyyət metodologiyasını dəyişmədən, yeni, daha ədalətli dünya düzəninə qurulmasının əsas aləti kimi integrasiyaya üz tutmadan bu məqsədə nail olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan, beynəlxalq integrasiya müasir dünyanın inkişafının əsas meyillərindən birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, ölkələrin integrasiya birliklərinin müxtəlif formaları həm iqtisadi, həm də güclü sivilizasiya faktorlarına arxalansa, davamlı ola bilər.

Qazaxıstanlı professor G.Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, 20-ci əsrin əvvəllərində Qərbi dövlətləri tərəfindən ciddi surətdə həyata keçirilən siyasətin və iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi konsepsiyası qloballaşmanın yaranması üçün ilkin zəmin yaratmışdır. Lakin artan siyasi və iqtisadi əlaqələr bəşəriyyəti bir araya gətirə bilməmişdir. Onlar yalnız əvvəllər təcrid olunmuş sivilizasiyaları qarşılıqlı təsirə cəlb etmişlər (Khajieva, 2016).

Bugünkü qloballaşma və geosiyasi qeyri-sabitlik şəraitində türk dövlətlərinin həm özlərinin arasında, həm də global səviyyədə integrasiya hərəkətləri təbii və zəruri istiqamət kimi formalaşmaqdadır. Onların əməkdaşlıq təşəbbüsləri təkcə tarixi və mədəni ortaqlıqlara deyil, həm də müasir geoiqtisadi maraqlara əsaslanır. Bu integrasiya prosesi hələ başlanğıc mərhələsində olsa da, davamlı inkişafa, regional tarazlığa və strateji müstəqilliyə yönəldilməsi ilə əlamətdardır. Xarici təsirlərə baxmayaraq, qarşılıqlı etimada və ümumi dəyərlərə əsaslanan yaxınlaşma perspektivli istiqamət kimi görünə bilər.

Türk Dövlətləri Təşkilatı yaranana qədər türkdilli dövlətlərin sıx əməkdaşlıq və integrasiya tarixində üç böyük təkamül mərhələsi baş vermişdir:

Birinci mərhələ 1992-2009-cu illəri əhatə edir. 1992-ci ildə Ankarada ilk zirvə toplantısı keçirilmiş və bu sammit zamanı “qardaşlıq ruhu” vurğulanan Ankara Bəyanatı imzalanmışdır. 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkek şəhərində keçirilən sonrakı sammitlər türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı gücləndirmişdir. Lakin 2000-ci illərdə Özbəkistan iştirakını məhdudlaşdırmışdır.

2009-2021-ci illər türk dövlətlərinin integrasiya tarixinin ikinci mərhələsi kimi qəbul edilir. 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən IX Zirvə toplantısının nəticəsi olaraq, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası yaradılmışdır. Bu qurum Birləşmiş Millətlər Təşkilatında qeydiyyatdan keçmiş beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi fəaliyyətə başlamışdır. 2011-ci ildə Almatıda Təşkilatın siyasi, iqtisadi, ticarət və s. məsələlərin müzakirəsinə həsr olunmuş ilk sammiti keçirilmişdir. Sonrakı sammitlərdə təhsil, nəqliyyat, turizm, media kimi sahələr də müzakirə edilmişdir.

2021-ci ildən bu günədək davam edən üçüncü mərhələdə ən mühüm hadisə 2021-ci ildə İstanbulda keçirilən səkkizinci zirvə toplantısında təşkilatın adının dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatı adlandırılmasıdır. Adıçəkilən sammitdə “Türk Dünyasına Baxış – 2040” proqramı qəbul edilmişdir. Bu proqram siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı dərinləşdirmək məqsədi daşıyır (Салаев, 2025).

Global integrasiya proseslərində türk dövlətlərinin mövqeyi. Türk Dövlətləri Təşkilatı

Sivilizasiyalar bəşəriyyət miqyasında şəxsiyyətin ən yüksək ölçüsü olmaqla, müasir dövrü də əhatə edən böyük tarixi keçid dövrlərində xüsusi rol alır. İctimai həyatın demək olar ki, bütün ən mühüm sahələrində böhran hadisələrinin kəskinləşməsi, təhlili yaranmış problemlərin səbəblərini və aradan qaldırılması yollarını tapmağa kömək edəcək əsas xüsusiyyətlərə və inkişaf mexanizmlərinə müraciət etməyi tələb edir. Ümumi qanunlara tabe olan universal sosial strukturların funksional əhəmiyyəti heterojenlərə nisbətən daha yüksək sabitlik dərəcəsini təmin etməkdir. Bununla belə, universallaşmanın əks tərəfi yeni, qeyri-ənənəvi çağırışlara cavab tapmağı çətinləşdirən milli mədəni identikliyin məhv edilməsidir. İstər bəşər sivilizasiyasının, istərsə də təbiətin təkamülü göstərir ki, müxtəliflik mütərəqqi hərəkətin əsas istiqaməti və qaranlıq olmuştur.

Sivilizasiya sosial-mədəni ənənələrə və tarixi təcrübəyə arxalanaraq dərin inkişaf mexanizmlərini işə salmağa, transformasiya şəraitində bütövlüyün qorunub saxlanmasına kömək edir, dəyişikliklərin korlayıcı təsir göstərməsinə imkan vermir. Uzunmüddətli və əsaslı xarakterinə görə sivilizasiya birliyi türk birliyinin integrasiya obyektinə hesab oluna bilər.

Son illərdə politoloqların və tədqiqatçıların əsas diqqət cəhətləri fikirlərdən biri də odur ki, dünya ciddi siyasi transformasiyalar və dəyişikliklər dövrünü yaşayır. Bu dəyişikliklərin xüsusiyyətlərindən biri də qloballaşma prosesləri ilə dövlətlərin rolunun və xüsusilə onların suverenliyinin müəyyən edilməsidir. Beləliklə, müasir dünyanın qloballaşma proseslərinə məruz qalması artıq heç kəsə sirr deyil. Hətta qloballaşma prosesi müasir dövrdə intensiv şəkildə inkişaf edir. Müşahidələr göstərir ki, global ictimaiyyət qloballaşma və regionallaşmanın transformasiya

amillərinin əhəmiyyətli təsirlərini yaşayır. Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra dünya əvvəlkindən daha çox bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı, həssas və liminal faktorlara məruz qalmışdır.

Dövrümüzün reallığında dünya nizamının əsl problemi onun ədaləti, müxtəlif ölkələrin iqtisadi və siyasi maraqlarının, hüquqi və mənəvi-əxlaqi institutlarının koordinasiyası, eləcə də müasir dövrün qlobal problemlərinin artması nəticəsində bəşər sivilizasiyasına qarşı təhlükələrin qarşısının alınması problemidir.

Beynəlxalq münasibətlərin ikiqütblü sisteminin dağılmasından sonra qurulan, təsir mərkəzi Amerika Birləşmiş Ştatlarının olduğu hegemon dünya nizamı hazırda köklü transformasiyadan keçir. Bu, dünya siyasətində aparıcı dövlətlər hovuzunun konfigurasiyasında dəyişiklikləri qabaqcadan müəyyən edən siyasi inkişafın təbii gedişatı ilə bağlıdır. Adıçəkilən xüsusiyyəti göstərir ki, yeni dünya nizamı keçmişdən fərqli olaraq, daha suveren dövlətlərin hərtərəfli bərabərliyi əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yaşadığımız onilliyin dominant mövqedə dayanan ziddiyyəti mövcud dövlət sistemləri ilə qloballaşma çərçivəsində iqtisadi, mədəni və siyasi integrasiyanın inkişaf edən tərəqqisi arasında toqquşma hesab edilir (Пинчук, 2018).

Bəzi mütəxəssislərin qənaətinə istinad etsək, “Türk integrasiyası”nın inkişafı göstərir ki, Mərkəzi Asiya arenasında ABŞ, Rusiya, Çin kimi əsas “oyunçular”la yanaşı, digər siyasi “oyunçular” da öz varlıqlarını günbəgün daha çox tanıdılar. Burada İran “türk integrasiyaçıları” ilə yanaşı, İran da özünün “farsdilli ittifaqı” ilə də fəal işləyir, həmçinin Hindistan Əfqanıstanla strateji tərəfdaşlıq sazişi bağlayaraq mövcudluğunu bəyan edir. Odur ki, ən böyük türk dövləti olan Türkiyə də postsovet məkanında yeni müstəqil Orta Asiya respublikalarının yaranması türk integrasiyasının başlanması üçün əlverişli şəraitin yaranması kimi qəbul edilmişdir. Orta Asiya istiqaməti dərhal Türkiyənin xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Mümkün olan maksimum konfliktsiz maraqlar kompleksinin formalaşmasının əsasını ortaq türk tarixi irsi, türk dövlətlərinin etnomədəni, dini və dil birliyi təşkil edir. Məhz integrasiya edən ölkələrin sivilizasiya yaxınlığı bu ittifaqın əsasını və sabitliyini təmin edir.

İntegrasiya proseslərinin başlanğıcı 1991-ci ildə Dünya Türk Xalqları Assambleyasının yaradılması ilə əlamətdar olmuşdur. 1992-ci ildə Ankarada türkdilli dövlətlərin başçılarının birinci zirvə toplantısı keçirildi və nəticədə indiyədək yalnız humanitar və mədəni əməkdaşlıqda bir sıra razılaşmalar əldə edilmişdir. Növbəti il Turqut Özalın Orta Asiya və Azərbaycana səfərindən sonra türkdilli ölkələrin prezidentləri türkdilli ölkələrin birliyinin yaradılması haqqında Protokol imzalamışlar. 1993-cü il iyulun 12-də Alma-Atada imzalanmış müqaviləyə əsasən, TÜRKSOY yaradılmışdır. Bununla belə, integrasiya söylərinin ilk onilliyi praktiki nəticə verməmişdir (Khajieva, 2016).

Növbəti il Ankarada keçirilən ilk görüşlə türk zirvələri prosesi başlamışdır. Bir qayda olaraq, altı müstəqil türk dövlətinin dövlət başçısı səviyyəsində iştirak etdiyi bu cür görüşlər 2010-cu il İstanbul Zirvə Toplantısına qədər on dəfə keçirilmişdir. Siyasi məsləhətləşmələrin aparıldığı, münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi prinsiplərinin müəyyən olunduğu bu zirvə toplantılarında qəbul edilən qərarlar zaman keçdikcə xeyli toplanmışdır. Məsələn, 2010-cu il İstanbul Zirvə Bəyannaməsinin məzmunu, yəni regional və beynəlxalq məsələlərlə bağlı ümumi bəyanatlar, ümumilikdə 60 maddəyə çatmışdır (Tokman, 2025).

21-ci əsrin qlobal dünyası müxtəlif prinsiplər üzərində qurulmuşdur. Və bu prinsiplərdən yeni bir iyerarxiya yaranmışdır. Beləliklə, qlobal aktorların geosiyasi statusunu başqa əsaslar müəyyənləşdirirlər. Qlobal dünya iyerarxiyasına aşağıdakı struktur elementləri daxildir: güc mərkəzləri, dünya güc mərkəzi statusuna iddialılar, iqtisadi, siyasi, hərbi və sivilizasiya qütbləri, dünya gücləri və regional güclər. Struktur elementlərin bu iyerarxiyası, daha dəqiq desək, onda müvafiq yer uğrunda mübarizə dünya siyasi proseslərinin gedişatını və gələcək inkişafın ssenarilərini müəyyənləşdirməyə qadirdir.

Qloballaşan dünyada “modernləşmənin və geosiyasi strategiyaların qütbləşməsi” tendensiyası müşahidə olunur (İlyin, 2015). Bu gün bu tendensiyalar fonunda türk dövlətləri özünəməxsus şəkildə inkişaf edən, miqyası və miqyası getdikcə artan türk əməkdaşlığını dəstəkləmək üçün böyük addımlar atır. İntegrasiya coğrafi baxımdan yaxın olan ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, sosial və hərbi sahədə

əlaqələrin qurulmasıdır. İqtisadi integrasiya artan ticarəti, sosial integrasiya kütlələrin, qrupların və ya elitaların birləşməsinə nəzərdə tutur. Siyasi integrasiya beynəlxalq səviyyədə siyasi qərarlar qəbul edərkən dövlətlər arasında davranış oxşarlığıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, siyasi birlik integrasiya hərəkətlərinin ən qabaqcıl formasıdır. Siyasi birliklər federasiya və ya konfederasiya şəklində təzahür edə bilər. İştirakçı dövlətlər öz daxili işlərində müstəqildirlər və xarici əlaqələr və müdafiə məsələlərində öz səlahiyyətlərini millətlərustü federasiya və ya konfederal ittifaqa keçirmişlər. Dünyada integrasiya hərəkətləri nəticəsində siyasi birliyə nail olmuş yeganə hərəkət Avropa İttifaqıdır (Avcu, 2024).

Bir çox platformada tez-tez bəhs edilsə də, Türk Birliyinin nə olduğu ilə bağlı tam tərif yoxdur. İrəli sürülən təriflər çox sayda konseptual problemləri də ehtiva edir. Geniş anlamda, bütün türk mənşəli ölkələrin, muxtar idarələrin və başqa ölkələrdə yaşayan türk toplumlarının, bir sözlə, Türk Dünyasının bir dam altında toplanaraq təşkilatlanmasını nəzərdə tutan siyasi anlayışdır.

Başqa bir tərifə görə, Türk Birliyi türkdilli toplumların birliyini, onların birgə fəaliyyət göstərməsini, ortaq siyasi və iqtisadi qərarlar qəbul etməsini müəyyən edən fikri və siyasi anlayışdır. Türk Birliyi ideali qədim köklərə malik bir ideal olsa da, xüsusilə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başlamışdır. Ötən müddət ərzində bununla bağlı ciddi addımlar atılıb, lakin Avropa Birliyinə bənzər birlik yaradılmamışdır.

Türk Birliyi elmi ədəbiyyatda rəsmi dövlətlərarası qurumların yaradılması kimi tərif edilən regionçuluq kimi özünü göstərmiş, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Türksoy, Türkpa, Türk Akademiyası kimi dövlətlərarası təşkilatlar yaranmışdır.

Coğrafi və ya mədəni cəhətdən qonşu dövlətlər və cəmiyyətlər arasında iqtisadi, siyasi, sosial və ya mədəni qarşılıqlı əlaqənin artması proseslərinə aid olan regionallaşma istiqamətində də addımlar atılmış, lakin o, regionallaşmadan geri qalmışdır. Xüsusilə, Avropa İttifaqına bənzər integrasiyanı mümkün edən iqtisadi aktorlar və maraq qrupları arasında münasibətlər zəif olaraq qalır. Bu baxımdan, ən ideal namizəd enerji sektorudur və Türkiyə və Azərbaycan bu baxımdan ciddi irəliləyiş əldə etmişdir (2, s. 395).

Sosial konstruktivist nəzəriyyə ortaq şəxsiyyətə köklü beynəlxalq təşkilatların integrasiya prosesinin katalizatoru kimi baxır. Söhbət türk dünyasında integrasiya prosesinin hərəkətverici qüvvəsi kimi ortaq türk kimliyinə aiddir. Türk dünyasında birləşmə və əməkdaşlıq səylərinin kulminasiya nöqtəsi olan təşkilat müxtəlif dünya və regional güclər tərəfindən böyük maraqla qarşılanan geosiyasi, iqtisadi, enerji, müdafiə və mədəniyyət sahələrində xüsusi aktivlərə malikdir (Demir, 2022).

Son otuz il ərzində türk dövlətləri arasında ortaq mədəni əlaqələrə əsaslanan sıx əməkdaşlıq əlaqələri müxtəlif əməkdaşlıq platformaları yaratmışdır. Bu platformalar içərisində ən köklü olanı Türk Dövlətləri Təşkilatıdır. Hazırda Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq münasibətlərdə sosial konstruktivizm nəzəriyyəsinin önə çıxardığı ortaq kimliyə əsaslanan beynəlxalq təşkilat kimi 2040-cı illər üçün möhkəm baxışı vardır.

Geosiyasi və geostrateji yerləşmə mövqeyi TDT ölkələrini beynəlxalq arenada fərqləndirən mühüm imtiyazlardan biridir. Ş.Çevikelin fikrincə, (Çevikel, 2022). Onların Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizində yerləşməsi türk dövlətlərini Çin və Avropa arasında əlaqəni təmin etmək üçün açar rolunu oynayır. Bu kontekstdə tarixi İpək Yolunun canlandırılmasını nəzərdə tutan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinə (Orta Dəhliz) xüsusi diqqət yetirilməlidir. Mərkəzi Dəhliz Türkiyə-Qafqaz-Xəzər dənizi və Mərkəzi Asiya marşrutunu izləyən Çin və Avropa İttifaqını birləşdirən dəmir yolu yük dəhlizidir. Dəhliz türk dövlətləri üçün siyasi və iqtisadi qazanclar verməklə yanaşı, regional və global integrasiya üçün də imkanlar təqdim edir.

Əslində, 2015-ci ilin noyabrında Antalyada keçirilən G-20 Liderlər Zirvə toplantısında Türkiyə ilə Çin arasında "Bir Kəmər və Yol" Təşəbbüsünün və Orta Dəhliz Təşəbbüsünün Uyğunlaşdırılmasına dair Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Şimal dəhlizini həssas, İrana qarşı embarqolar və Yaxın Şərqdəki münaqişələr Cənub Dəhlizini təhlükəsizlik riskinə çevirdiyi zaman Orta Dəhliz ön plana çıxmışdır.

Siyasi əməkdaşlığa dair fəaliyyətləri TDT-yə üzv dövlətlər üçün ümumi maraq kəsb edən qlobal və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi, habelə milli institutlar və digər maraqlı tərəflər arasında sinerjinin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Buraya həmçinin, Təşkilata üzv dövlətlərdə qanunun aliliyinin, məhkəmə sistemlərinin, hüquqi infrastrukturun və institusional potensialın gücləndirilməsi üzrə əməkdaşlıq da daxildir. Bu kontekstdə məqsəd mədəniyyət, akademik və parlament sahələrində qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmək üçün türk əməkdaşlığının digər institutları arasında səmərəli əməkdaşlığın və koordinasiyanın təmin edilməsidir. Bundan əlavə, digər regional və qlobal təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi və real müştərək layihələrin həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdur (Yaldız, 2023). Bu əməkdaşlıq sahələrinin “siyasi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq” kimi təyin olunması onu göstərir ki, siyasi əməkdaşlıq insan hüquq və azadlıqlarına deyil, təhlükəsizlik üzərində qurulmuşdur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, siyasi əməkdaşlığın paylaşılması və demokratiya, qanunun aliliyi, fundamental hüquq və azadlıqlar əsasında siyasi əməkdaşlığın qurulması türk dünyasının qarşıdakı illərdə və ondan sonrakı dövrdə regional və qlobal səviyyədə əsas söz sahibinə çevirəcəkdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı uzunmüddətli perspektivdə Avrasiya regionunda maraqları olan böyük dövlətlər arasında danılmaz gücə çevriləcək və regionda güc balansında aparıcı aktorlardan biri olacaq. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türk Dövlətləri Təşkilatının çətinliyi altında əməkdaşlıq müxtəlif səviyyələrdə və bir çox sahələrdə gedən konstruktiv və əhatəli əməkdaşlığı özündə ehtiva edir. Ona görə də gələcəkdə türk dövlətlərini ortaq addımlar atmadan, birgə hərəkət etmədən təsəvvür etmək çətindir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı uğurlu əməkdaşlıq platforması, Türk dünyasının səsi kimi tanınmışdır. Bundan əlavə, Türk Dövlətləri Təşkilatının regionda və qlobal miqyasda təsiri durmadan artır.

Türk Dünyasına baxış – 2040

“Türk dünyasına baxış – 2040”ın qəbul edilməsi, ölkələrin daha açıq, sistemli və məqsədyönlü əlaqələr vasitəsilə birlikdə daha yaxşı gələcək qurmağa qərar verdikləri tarixi məqamlardan biridir. Əldə edilmiş nailiyyətlərə, TDT ölkələrinin ehtiyacları haqqında dərin biliklərə və milli orqanlarla geniş məsləhətləşmələrə əsaslanaraq, “Türk dünyasına baxış – 2040” bu tarixə qədər aydın gələcək hədəflərlə əməkdaşlığın strateji istiqamətini formalaşdıracaqdır. Əslində, “Türk dünyasına baxış – 2040” Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan ölkələrin arasında hökm sürən əlaqələri əməkdaşlıqdan tədricən integrasiyaya doğru istiqamətləndirir.

“Türk dünyasına baxış – 2040” aşağıda sadalananlara nail olmaq üçün çağırışdır:

- a) müxtəlif beynəlxalq məsələlərdə ümumi mövqe nümayiş etdirmək üçün siyasi birliyin inkişaf etdirilməsi;
- b) spesifik sektor siyasətinin və müvafiq qaydaların uyğunlaşdırılmasının dəstəklənməsi;
- c) ticarətdə tam integrasiyanın təmin edilməsi;
- d) Ümumi və vahid sərmayə sahəsinin yaradılması;
- e) rəqəmsal texnologiyaların daha yaxşı istifadəsi və rəqəmsal integrasiyanın reallaşdırılması;
- f) nəqliyyat və enerji sahələrində əlaqənin təkmilləşdirilməsi;
- f) İnsanların daha çox hərəkətliliyinə imkan yaratmaqla sosial və mədəni qarşılıqlı əlaqələrin artırılması (Amreyev, 2025).

Türk dünyasına məxsus coğrafi arealda innovasiya ekosisteminin inkişaf etdirilməsi, yaşıl transformasiyalar, insan kapitalının təkmilləşdirilməsi və qlobal dəyər zəncirlərinə daha mükəmməl integrasiya kimi məsələlər də “Türk dünyasına baxış – 2040”ın prioritetləri arasındadır.

NƏTİCƏ

Nəticədə deyə bilərik ki, son illər Türk Dövlətləri Təşkilatının coğrafi məkanı genişlənmiş, strateji əhəmiyyətli regionları əhatə etmiş, Avrasiyada sabit integrasiyanın qurulması üçün nəhəng potensiala və hər cür şəraitə malik olan regional qarşılıqlı fəaliyyətin keyfiyyətə yeni modeli yaradılmışdır. Bu gün türk dövlətlərinin integrasiyası institutionallaşdırılıb və aydın inkişaf strategiyasına malikdir, burada prioritet olan məsələ qarşılıqlı siyasi və iqtisadi fəaliyyətdir. Reallıqda

TDT-nin gələcək dayanıqlı inkişafında risk də var, lakin TDT üzvləri bir istiqamətdə düşünsələr və Təşkilatın perspektivləri ilə bağlı adekvat qərarlar qəbul etsələr, bütün maneələri dəf etmək olar. Və bu qənaətdə sübut kimi demək olar ki, TDT Avrasiyada integrasiya proseslərinin aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilir.

“Türk dünyasına baxış – 2040”ın qəbul edilməsi ilə türk əməkdaşlığı yeni bir dövrə qədəm qoymuşdur. Texniki baxımdan əməkdaşlıq daha məqsədyönlü olacaq və birgə fəaliyyət üçün ən böyük potensiala malik sahələrə yönəldiləcək. Bu sənəd strateji baxımdan türk dövlətlərinin mərhələli integrasiyasının əsasını qoymuşdur. Bu, şübhəsiz ki, uzun və çətin proses olacaq. Amma yaxşı tərəfi odur ki, Türk Dünyasında əməkdaşlıq addım-addım inkişaf edir və bu, 2022-ci il noyabrın 11-də Səmərqənddə keçirilmiş Dövlət Başçıları Zirvə toplantısında öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Amreyev, B. (2021, 30 mart). Türk Konseyi, Türk dünyası birləşik devletleri oluşturmaya çalışıyor. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/amreyev-turk-konseyi-turk-dunyasi-birlesik-devletleri-olusturmaya-amacliyor/2192840>
2. Avcu, S. (2024, ekim). Bölgesellik ve bölgeselleşme kavramları ışığında Türk Birliği. TÜDAS – 2024: XI Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Bakü, Azerbaycan. s. 389-396
3. Çevikel, Sh. (2022). Geography as destiny? The relationship between geography and foreign policy: in the case of Azerbaijan // Cappadocia Journal of Area Studies. № 4 (1), 40-63. DOI: <https://doi.org/10.38154/cjas.26>
4. Demir, C. (2022). The Organization of Turkic States: Implications for the Regional Balance of Power. Türkiye: Security Strategies Journal, OTS Special Issue, p. 39-71. DOI: <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjt.1104776>.
5. Ilyin, İ., Grinin, L., Herrmann P. & Korotaev, A. (2015). Globalization Political Processes in Their Dynamics and Development. Globalistics and globalization studies. 127-137.
6. Khajieva, G. (2016). Turkic Integration: Problems and Prospects. Kazakhstan: Journal of Institute of Economic Development and Social Researches, 2 (4), 27-32. DOI: 10.31623/iksd.12
7. Tokman, M. (2025, 29 ağustos). Integration of The Turkic World. Türkiye. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin bülteni. https://ipv4.tasam.org/Files/Icerik/File/Mert%20TOKMAN-%20Eng.pdf_34ddad4d-77af-4392-996a-4d36d6ee715c.pdf
8. Yaldiz, F. (2023). The Political Vision of The Organization of Turkic States: An Analysis of The Turkic World Vision 2040. Eurasian Research Journal (ERJ), 2 (5), 61-79. DOI: <https://doi.org/10.17072/2218-1067-2023-1-78-87>
9. Yuyan, Zh. (2023). Organization of Turkic States: Origin, Motives, Particularities and Influence. Bulletin of Perm University. 1 (17), 78-87. DOI: <https://doi.org/10.17072/2218-1067-2023-1-78-87>
10. Пинчук, А.Ю. (2018). Глобализация как фактор трансформации мировой политической системы. Записки исследователя государственного и муниципального управления, 1, 138-143.
11. Салаев, Д.Дж. (2025). Вопрос интеграции тюркских государств и роль культурной сферы в этом процессе. Вестник науки и творчества, 5 (105), 33-37.

SUMMARY

PROBLEMS OF INTEGRATION IN THE TURKIC WORLD AGAINST THE BACKGROUND OF GLOBAL CHALLENGES OF THE MODERN ERA AND THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Günel Ustundag

Against the backdrop of the geopolitical challenges of the 21st century and political transformations taking place in the global world, issues of nation formation and national identity have not lost their relevance both in academic research and in public opinion. In different research centers around the world, in the scientific literature, there are different approaches to solving this complex problem and this issue is being discussed from different sides.

Modern Turkic peoples have gone through a fairly long historical path of development. In the formation of the Turkic peoples in different periods of history, political, socio-economic, cultural, etc. factors played an important role. One of the most important issues in the political arena today is the integration of Turkic states both among themselves and into the common world space in the context of globalization and geopolitical instability.

In 2009, by signing the Nakhchivan Agreement, the four countries created an international cooperation mechanism called the Organization of Turkic States (then known as the Cooperation Council of Turkic Speaking States). The Nakhchivan Agreement, consisting of 23 articles and 7 pages, defined the goals and objectives of the Council, its structure, organizational form, and conditions for internal and external cooperation. The Nakhchivan Agreement has survived to this day as the main and founding document of the Organization.

The Cooperation Council of Turkic Speaking States, established under the auspices of the Republic of Azerbaijan, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Republic of Turkey, has expanded over time: Uzbekistan has become a full member, and Hungary, Turkmenistan and the Turkish Republic of Northern Cyprus have become observer members. Today, with five full members and three observer members, it occupies an important position in the global political arena and also exerts a significant influence on global integration processes.

Although the Organization of Turkic Speaking States had a regional significance in the first period of its existence, in subsequent years the scope of this cooperation has expanded significantly and it has become the owner of influence and voice at the global level.

Material and methods: the article examines the influence of the Turkic states, represented by the Organization of Turkic States, on world politics, global and regional integration, the processes of transregionalism today, as well as the fateful innovative innovations that they have brought.

Keywords: *global integration, transregionalism, Organization of Turkic States, geopolitics, integration theories, regionalization*

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ В ТЮРКСКОМ МИРЕ НА ФОНЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Гюнель Устундаг

На фоне геополитических вызовов XXI века и политических трансформаций, происходящих в глобальном мире, вопросы формирования нации и национальной идентичности не утратили своей актуальности как в академических исследованиях, так и в общественном мнении. В разных исследовательских центрах мира, в научной литературе существуют разные подходы к решению этой сложной проблемы и данный вопрос обсуждается с разных сторон.

Современные тюркские народы прошли достаточно длительный исторический путь развития. В формировании тюркских народов в различные периоды истории важную роль играли политические, социально-экономические, культурные и т. д. факторы. Одним из важнейших вопросов на политической арене сегодня является интеграция тюркских государств как между собой, так и в общее мировое пространство в условиях глобализации и геополитической нестабильности.

В 2009 году, подписав Нахчыванское соглашение, четыре страны создали международный механизм сотрудничества под названием Организация тюркских государств (тогда известный как Совет сотрудничества тюркоязычных государств). Нахчыванское соглашение, состоящее из 23 статей и 7 страниц, определило цели и задачи Совета, структуру, организационную форму, условия внутреннего и внешнего сотрудничества. Нахчыванское соглашение сохранилось до наших дней как основной и учредительный документ Организации.

Совет сотрудничества тюркоязычных государств, созданный под эгидой Азербайджанской Республики, Республики Казахстан, Республики Кыргызстан и Турецкой Республики, со временем расширился: Узбекистан стал полноправным членом, а Венгрия, Туркменистан и Турецкая Республика Северного Кипра – членами-наблюдателями. Сегодня, имея пять полноправных членов и три члена-наблюдателя, она занимает важное положение на мировой политической арене, а также оказывает существенное влияние на мировые интеграционные процессы.

Хотя в первый период своего существования Организация тюркоязычных государств имела региональное значение, в последующие годы масштабы этого сотрудничества значительно расширились, и она стала обладательницей влияния и голоса на мировом уровне.

Материалы и методы: в статье рассматривается влияние тюркских государств, представленных Организацией тюркских государств, на мировую политику, глобальную и региональную интеграцию, процессы трансрегионализма сегодня, а также судьбоносные инновационные нововведения, которые они привнесли.

Ключевые слова: *глобальная интеграция, трансрегионализм, Организация тюркских государств, геополитика, теории интеграции, регионализация*

QARABAĞ SAVAŞI ZAMANI TÜRK-İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNƏ QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ

Nazlı YAQUBOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

*Yazışılan müəllif: nazliyaqubova@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

Açar sözlər:

Azərbaycan, türk, İslam, mədəniyyət, vandalizm, erməni, milli, Qarabağ, abidə

XÜLASƏ

Qarabağ bölgəsi, tarixi boyunca müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşma nöqtəsi olmuşdur. Bu mədəniyyətlər arasında Türk-İslam irsi, Azərbaycanın milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin, bölgədə baş vermiş münaqişələr, xüsusilə Birinci Qarabağ Mühəribəsi (1988-1994) və İkinci Qarabağ Mühəribəsi (2020 sentyabr-noyabr), bu irsin qorunmasını ciddi şəkildə təhdid etmişdir. Mühəribələr zamanı erməni qüvvələri, Azərbaycan Türk-İslam mədəniyyətinə qarşı bir sıra vandalizm aktları həyata keçirmiş, mədəni abidələr, məscidlər və tarixi yerlər hədəf alınmışdır. Bu vandalizm siyasəti təkcə türk mədəniyyətinə qarşı deyildi, bütünlükdə türk xalqına qarşı, Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş məqsədli soyqırım idi. Xalqımız öz tarixinə və milli kimliyinə sahib çıxmışdır. İstər birinci Qarabağ mühəribəsi dövründə istərsə də İkinci Qarabağ mühəribəsi dövründə qəhrəman Azərbaycan oğulları canları bahasına vətənimizi müdafiə etmişdirlər.

GİRİŞ

Türk-İslam mədəniyyəti, türk xalqlarının İslam dinini qəbul etmələrindən sonra formalaşan, özünəməxsus sintez xarakteri daşıyan bir mədəniyyət məkanıdır. Bu mədəniyyət, türk dünyasının kökən dəyərləri ilə İslamın universal prinsiplərinin harmoniyası əsasında inkişaf etmişdir. Türk xalqlarının İslamlaşma prosesi əsasən VIII-XI əsrləri əhatə edir. Talas döyüşündən (751) sonra sürətlənən bu proses, Qaraxanlılar dövlətinin rəsmi olaraq İslamı qəbulu ilə (X əsrin ortaları) yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Səlcuqlular, Osmanlılar, Timurlular, Böyük Moğol İmperiyası və digər türk dövlətləri bu mədəniyyətin daşıyıcıları olmuşlar. Türk-İslam dövlətləri, öz hakimiyyətləri altında yaşayan müxtəlif din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinə tolerant münasibət göstərmişlər (7. S -265). Bu siyasət mədəni mübadiləni stimullaşdırmış, elm və incəsənətin inkişafına şərait yaratmışdır. Türk-İslam mədəniyyəti universal insani dəyərləri milli formada ifadə edən, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı cəmiyyətlərdə harmoniyanı təmin edən bir model təqdim etmişdir. Bu sintez mədəniyyəti özünəməxsusluğu ilə insanlıq mədəniyyətinə qiymətli töhfələr vermişdir.

Münaqişələr yalnız ərazi itkiləri ilə deyil, həm də mədəni kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni irsin məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir. Əsrlər boyu baş vermiş mühəribələr xalqlarla yanaşı onların maddi-mədəniyyət abidələrini də hədəf almışdır. Ermənilərin həyata keçirdiyi birinci və ikinci Qarabağ mühəribələri də eyninqəbildən idi. Eyni zamanda, mühəribələr dövründə erməni vandallığı, Azərbaycanın tarixi abidələrini, məscidlərini, türbələrini və digər mədəniyyət varlıqlarını hədəf almış, bununla da xalqın mədəni irsinə böyük ziyan vurmuşdur. Ermənilərlərin məqsədi Türk-İslam mədəniyyətini məhv etməklə tarixi məhv etməkdir. Türk İslam mədəniyyəti, Türk xalqlarının İslam dini ilə tanış olduqdan sonra formalaşan, zəngin və müxtəlif elementləri bir araya gətirən bir mədəniyyət sistemidir. Bu mədəniyyət, tarix boyunca müxtəlif coğrafi və siyasi şəraitdə inkişaf edərək, özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. Türk xalqlarının İslamla tanışlığı 8-ci əsrə təsadüf edir. O dövrdəki Türkdilli xalqlar, İslamın yayılması ilə ticarət və diplomatik əlaqələr vasitəsilə bu dini qəbul etməyə başladılar. İslamın qəbul edilməsi, Türk xalqlarının sosial, siyasi və mədəni həyatına dərin təsir göstərdi. Bu proses, Orta Asiyada, İran, Anadolu və daha sonra Balkanlarda Türk İslam mədəniyyətinin inkişafına zəmin yaratdı. (7. S- 145-146)

Türk İslam mədəniyyətinin əsasını, İslam dininin prinsipləri və Türk ənənələrinin birləşməsi təşkil edir. Bu sintez, ədəbiyyat, musiqi, memarlıq, incəsənət və gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində özünü göstərmişdir. Türk İslam ədəbiyyatı, ilk növbədə, divan ədəbiyyatı və folklor elementləri ilə zəngin olmuşdur. Hətta, Nizami, Füzuli, Nesimi kimi şairlərin əsərləri, Türk dilində yazılmış İslam mədəniyyətinin qiymətli nümunələridir. Bu dövrdə yazılmış əsərlər, insanın mənəvi aləmi, sevgi, təbiət və sosial məsələləri əks etdirir. (6. S- 54)

Türk İslam memarlığı, müsəlmana məxsus memarlıq üslubunu Türk elementləri ilə birləşdirərək, özünəməxsus bir üslub yaratmışdır. Məsələn, Selçuklu və Osmanlı dövrlərində inşa edilmiş məscidlər, türbələr və saraylar, bu mədəniyyətin memarlıq sahəsindəki ən gözəl nümunələridir. Mavi məscid, Ayasofya, Süleymaniyyə və digər tarixi abidələr bu mədəni irsin parlaq nümunələridir.

Türk İslam mədəniyyətində incəsənət, dekorativ sənətlər və musiqi də mühüm yer tutmuşdur. Xalçaçılıq, keramika və miniatür sənəti, bu mədəniyyətin gözəlliyini və zənginliyini nümayiş etdirir. Musiqi sahəsində isə, İslamın təsiri ilə meydana gələn muğam və təsniflər, Türk musiqisinin özünəməxsusluğunu artırmışdır.

Türk İslam mədəniyyəti, yalnız Türk xalqları ilə məhdudlaşmır. İslam dininin yayılması ilə birgə, müxtəlif etnik və mədəni qrupların bir araya gəlməsi, bu mədəniyyətin daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses, Türkmən, ərəblər, farslar, azərbaycanlılar və digər xalqlar arasında mədəni mübadiləni təmin etmişdir.

Türk İslam mədəniyyəti, tarix boyu inkişaf edərək, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif üslublarla özünü göstərmişdir. Bu mədəniyyət, Türk xalqlarının milli kimliyinin formalaşmasında, onların ədəbiyyatında, sənətində və gündəlik həyatında dərin izlər buraxmışdır. Bugünkü gündə də Türk İslam mədəniyyətinin mirası, müasir mədəniyyətin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Bu mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması, həm Türk xalqları, həm də bəşəriyyət üçün vacibdir.

Birinci Qarabağ Müharibəsi, 1988-1994-cü illərdə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında baş vermiş bir münaqişədir. Bu müharibə yalnız ərazi məsələləri ilə deyil, eyni zamanda mədəni kimliklərin qorunması və məhv edilməsi ilə də bağlıdır. Xüsusilə Azərbaycanda Türk-İslam mədəniyyətinə qarşı erməni vandallığı, müharibənin mühüm bir hissəsini təşkil etmişdir. Azərbaycan, tarixi olaraq Türk və İslam mədəniyyətlərinin təsiri altında formalaşmış bir bölgədir. Bu mədəniyyət, memarlıq, ədəbiyyat, musiqi və xalq ənənələri kimi bir çox sahədə özünü göstərir. Türk-İslam mədəniyyəti, Azərbaycanın kimliyini formalaşdıran mühüm unsurlardan biridir. Bu səbəbdən, bu mədəniyyətin qorunması, cəmiyyətin varlığını davam etdirməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.(1. S-23)

İkinci Qarabağ Müharibəsi, 27 sentyabr 2020 tarixində başlamış və 10 noyabr 2020 tarixində atəşkəs razılaşması ilə sona çatmışdır. Bu müharibə mədəni kimliklərin qorunması baxımından da önəmli olmuşdur. Müharibə dövründə erməni qüvvələrinin Türk-İslam mədəniyyətinə qarşı həyata keçirdiyi vandalizm, mədəniyyətin və tariximizin itirilməsi riski ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur.(1 S-34) **Erməni Vandallığı və Mədəni Dağıntı:** Qarabağ Müharibəsi zamanı erməni qüvvələri, Azərbaycan torpaqlarında bir çox Türk-İslam mədəniyyət varlığını hədəf almışdır. Xüsusilə məscidlər, türbələr və tarixi abidələr vandallığa uğramış, bəziləri isə tamamilə məhv edilmişdir. Bu durum, yalnız maddi mədəni irsin itkisi deyil, eyni zamanda xalqın mədəni kimliyinə yönəlmiş bir hücum kimi də dəyərləndirilmişdir. Əlbətdə ki, məqsəd aydın idi; tarixi təhrif etmək, saxtalaşdırmaq...

1. **Şuşa Məscidi:** Şuşa, Azərbaycanın mədəni mərkəzi olaraq tanınarkən, buradakı məscidlər və digər tikililər, Ermənistanın nəzarəti altında böyük ziyana uğramışdır. Məscidlərin divarlarına yazılan təhqirlər, Türk-İslam mədəniyyətinə qarşı duyulan düşmənliyin bir göstəricisi olmuşdur.

2. **Azərbaycandakı Türbələr:** Ermənistana aid qüvvələr, xüsusilə 1990-cı illərin əvvəllərində, bir çox tarixi türbəni dağıtmış və ya təhrip etmişdir. Bu türbələrin bəziləri, Türk tarixinin və mədəniyyətinin mühüm simvolları idi.

3. **Azərbaycanın Xalq Mədəniyyəti:** Müharibə zamanı xalq mədəniyyəti elementləri də hədəf alınmışdır. Ənənəvi musiqi, rəqs və sənətkarlıq kimi elementlər, mədəni kimliyi formalaşdıran əsas komponentlərdir və bu elementlərin məhv edilməsi, Azərbaycan xalqının mədəni yaddaşına böyük bir zərbə vurmuşdur.

4. **Ağdam Məscidi:** Ağdam, Qarabağın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müharibə zamanı buradakı məscid, vandalizmin qurbanı olmuş və ciddi ziyan görmüşdür. Məscidin tarixi əhəmiyyəti, onun mühafizəsinin vacibliyini bir daha ortaya qoymuşdur.

5. **Kəlbəcər Türbələri:** Kəlbəcərdəki bir çox türbə, erməni qüvvələri tərəfindən dağıdılmışdır. Bu türbələr, Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinin simvolu idi və onların itirilməsi, mədəni davamlılıq üçün böyük bir itki hesab olunur.

Qarabağ Müharibəsi, yalnız ərazi itkiləri ilə deyil, eyni zamanda Türk-İslam mədəniyyətinə qarşı ciddi bir hücumla da nəticələnmişdir. Erməni vandallığı, Azərbaycanın tarixinə və mədəni kimliyinə böyük ziyan vurmuşdur. Bu proses, cəmiyyətin yaddaşında dərin yaralar açmış və mədəni irsin qorunmasının əhəmiyyətini bir daha gözlər önünə sərmışdir. Azərbaycan xalqı, bu irsi qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün mübarizə aparmağa davam edir. Mədəni irsin qorunması, yalnız keçmişin deyil, eyni zamanda gələcəyin inşası üçün də kritik bir əhəmiyyətə malikdir. Türk-İslam mədəniyyətinin irsi müasir türk dünyasının mədəni kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqda davam edir. Bu irsin qorunması və tədqiqi üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlar və tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanlı Araz . Yeni küresel mücadelede kafkasya və qarabağ sorunu. Ankara: 2013. Ekoavrsya yayınları. Səhifə 43
2. Babaoğlu Hikmət. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi. Bakı: 2007. Elm nəşriyyatı. Səhifə 515
3. Prezident kitabxanası. Dağlıq qarabağ münaqişəsi: tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı 2005. Səhifə 127
4. Şıxəliyev Emin. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: 2006. Nurlan nəşriyyatı. Səhifə 187
5. Şıxəliyev Emin. Rusiya, iran, türkiyə rekabetleri və erməni faktoru. Ankara: 2004. Naturel yayınları . Səhifə 378
6. Məhərrəmov Sona Sabəddin qızı Məmmədov Ənvər Fəttah oğlu -türk xalqlarının mədəniyyəti (1946-1960-cı illər) sumqayıt dövlət universiteti – “elmi xəbərlər”– sosial və humanitar elmlər bölməsi cild 14 № 4 2018
7. Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyeva. Azərbaycanda islam mədəniyyəti (VII-XIII). Bakı: “elm və təhsil”, 2017 - 488 səh.

SUMMARY

ARMENIAN VANDALISM AGAINST TURKISH-ISLAMIC CULTURE DURING THE KARABAKH WARS

Nazlı Yagubova

The Karabakh region has historically been a confluence of various cultures. Among these, the Turkish-Islamic heritage has played a crucial role in shaping Azerbaijan's national identity. However, the conflicts in the region, particularly the First Karabakh War (1988–1994) and the Second Karabakh War (September–November 2020), have seriously threatened the preservation of this heritage. During these wars, Armenian forces carried out a series of acts of vandalism against Azerbaijani Turkish-Islamic culture, targeting cultural monuments, mosques, and historical sites. This policy of vandalism was not only directed against Turkish culture but was also part of a deliberate campaign aimed at the complete destruction of the Turkish people and the Azerbaijani nation—a clear act of cultural and ethnic erasure. Our people have steadfastly defended their history and national identity. During both the First and Second Karabakh Wars, the heroic sons of Azerbaijan courageously defended our homeland at the cost of their lives.

Key words: Azerbaijan, Turk, Islam, culture, vandalism, Armenian, national, Karabakh, monument

PE3IOME

НАЗВАНИЕ: АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ ПРОТИВ ТУРЕЦКО-ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВО ВРЕМЯ КАРАБАХСКИХ ВОЙН

Назлы Ягубова

Карабахский регион исторически был точкой пересечения различных культур. Среди них турецко-исламское наследие сыграло важную роль в формировании национальной идентичности Азербайджана. Однако конфликты в регионе, особенно Первая Карабахская война (1988–1994) и Вторая Карабахская война (сентябрь–ноябрь 2020 года), серьезно угрожали сохранению этого наследия. Во время этих войн армянские силы совершили ряд актов вандализма против азербайджанской турецко-исламской культуры, нацеливаясь на культурные памятники, мечети и исторические места. Эта политика вандализма была направлена не только против турецкой культуры, но и являлась частью преднамеренной кампании, нацеленной на полное уничтожение турецкого народа и азербайджанской нации — явного акта культурного и этнического уничтожения. Наш народ стойко защищал свою историю и национальную идентичность. Во время как Первой, так и Второй Карабахских войн героические сыны Азербайджана мужественно защищали нашу родину ценой своих жизней.

Ключевые слова: *Азербайджан, турок, ислам, культура, вандализм, армянский, национальный, Карабах, памятник.*

BİOLOGİYA ELMLƏRİ, AQRAR ELMLƏR, YER ELMLƏRİ VƏ COĞRAFIYA

MASALLI RAYONUNDA HEYVANDARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Humay YUNUSZADƏ

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

*Yazılan müəllif: humay.yunuszade@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

heyvandarlıq, Masallı rayonu, heyvanların baş sayı, istehsal olunan əsas heyvandarlıq məhsulları, kənd təsərrüfatı.

XÜLASƏ

Kənd təsərrüfatının iki böyük sahəsindən biri olan heyvandarlıq, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə Masallı rayonunda heyvandarlığın müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə Masallı rayonunun heyvanların baş sayına, istehsal olunan əsas heyvandarlıq məhsullarına və heyvandarlıq məhsulunun ümumi həcminə görə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda mövqeyi müəyyən edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanaraq, heyvanların baş sayı 2005-2024-cü illər, istehsal olunan əsas heyvandarlıq məhsulları 2000-2024-cü illər üzrə təhlil edilmiş, artma və azalma tendensiyası göstərilmişdir. Masallı rayonunda heyvandarlığın inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək üçün Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər) və Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi öyrənilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Masallı rayonunda heyvandarlığın müasir vəziyyətinin təhlili və inkişaf perspektivlərinin müəyyən olunması təşkil edir. Məqalənin hazırlanmasında statistik təhlil və sistemli analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələrdən Lənkəran-Astara iqtisadi rayonuna daxil olan digər inzibati rayonlarda, o cümlədən ümumilikdə ölkədaxili regionlarda heyvandarlığın inkişafında istifadə etmək mümkündür.

GİRİŞ

Heyvandarlığın əsas vəzifəsi daxili və xarici bazarı ucuz, ekoloji cəhətdən təmiz və yüksək dada malik məhsullar ilə təmin etməkdir. Heyvandarlıq və onun sahələri ilə müxtəlif tədqiqatçılar: H.M.Tambyev, V.S.Buyarov, A.V.Buyarov, V.İ.Neçayev, S.D.Fetisov, N.A.Misyura, V.İ.Fisinin, A.Yu.Vayçulis, A.V.Qolovin və digərləri məşğul olmuşlar.

H.M.Tambyevə görə XXI əsrdə heyvandarlıqla məşğul olan fermerlərin əsas məqsədi heyvandarlığı intensivləşdirməklə, ərzaq çatışmazlığı problemini aradan qaldırmaqdır. Həmçinin, müəllifə görə heyvandarlığın müxtəlif sahələri arasında əlaqə yaratmaq, bazarı heyvandarlıq məhsulları ilə təmin etmək və onun səmərəliliyini artırmaq böyük əhəmiyyət daşıyır (Тамбиев, 2007).

V.S.Buyarov və A.V.Buyarova görə südlük istiqamətli heyvandarlıqda heyvanların təsərrüfat uzunömürlüliyü və məhsuldarlığının zəifliyini müəyyən edən əsas problem heyvanların genetik potensialının artırılması ilə onların yemlənməsi və çoxalması texnologiyaları arasında balansın olmamasıdır (Буяров и Буяров, 2016).

V.İ.Neçayev, S.D.Fetisov və N.A.Misyuraya görə quşçuluğun inkişafı və onun istehsal həcmnin artırılmasını (həm yumurta, həm də ət istiqamətində) seleksiya işlərinin təkmilləşdirilməsi, baytarlıq xidmətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, quşların saxlanılması və yemlənməsində müasir texnologiyaların istifadəsi şərtləndirir (Нечаев, Фетисов и Мисюра, 2010).

V.İ.Fisininə görə quşçuluq məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və istehsal texnologiyasının əsas tərkib hissəsi kimi quşların yemlənməsinin təşkili çıxış etdiyindən, əhali üçün ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsulları istehsalına müasir yanaşma müxtəlif qida əlavələrinin tətbiqini tələb edir (Фисинин, 2012).

A.Yu.Vayçulis və A.V.Qolovinə görə heyvandarlığın inkişafının qeyri-sabit tempi innovativ inkişaf strategiyası ilə uyğunsuzluq yaradır. Buna görə də, dövlət proqramında görülməli tədbirlər

heyvandarlığın istehsal və investisiya potensialının istifadəsinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan elmi yanaşmaları tələb edir (Вайчулис и Головин, 2018).

MÜZAKİRƏ

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu 6,07 min km² sahəyə və 943,8 min nəfər əhaliyə malik olmaqla, Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı inzibati rayonlarından ibarətdir. Region əhalisinin 24,1%-i (227,7 min nəfər) və ərazisinin 11,9%-i (0,72 min km²) Masallı rayonunda cəmlənmişdir (Azərbaycanın regionları, 2024). Həm ümumilikdə regionda, həm də Masallı inzibati rayonunda heyvandarlıq üzrə maldarlıq, qoyunçuluq və quşçuluq inkişaf etmiş sahələrdir.

Həm Lənkəran-Astara regionu, həm də Masallı inzibati rayonu inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malikdir. 2024-cü ildə regionda kənd təsərrüfatı məhsulu 1083620,9 min man., o cümlədən bitkiçilik məhsulu 542249,3 min man., heyvandarlıq məhsulu 541371,6 min man. olmuşdur. Masallı rayonu üçün bu göstəricilər kənd təsərrüfatı üzrə 201522,7 min man., o cümlədən bitkiçilik məhsulu üzrə 93822,2 min man., heyvandarlıq məhsulu üzrə 107700,5 min man. təşkil etmişdir (Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2025). Statistik təhlillər regionda bitkiçilik və heyvandarlığın bərabər paya malik olmasını, Masallı rayonunda isə heyvandarlığın (53,4%) bitkiçiliyi (46,6%) üstələməsini göstərir. Həmçinin, regionun ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun 18,6%-i, o cümlədən bitkiçilik məhsulunun 17,3%-i və heyvandarlıq məhsulunun 19,9%-i Masallı rayonunun payına düşür. Masallı rayonu kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulunda Cəlilabad rayonuna, bitkiçilik məhsulunda isə Cəlilabad və Lənkəran rayonlarına ududur.

Heyvandarlıq Masallı rayonunda aparıcı təsərrüfat sahəsi olmaqla, inkişaf səviyyəsinə görə Lənkəran-Astara regionunda fərqlənir. Statistik təhlil nəticəsində Masallı rayonunun regionda ət istehsalına görə üçüncü (Cəlilabad və Lənkəranda sonra), süd istehsalına görə ikinci (Cəlilabad rayonundan sonra), yun istehsalına görə dördüncü (Cəlilabad, Lerik və Yardımlıdan sonra), yumurta istehsalına görə birinci, iri buynuzlu mal-qaranın, o cümlədən inək və camışların, qoyun və keçilərin sayına görə ikinci (Cəlilabad rayonundan sonra), quşların sayına görə isə üçüncü (Cəlilabad və Lənkəranda sonra) yerdə olması müəyyən edilmiş, ümumilikdə Cəlilabad rayonundan geri qalması göstərilmişdir.

Masallı rayonu Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda ət istehsalının 15,2%-ni, süd istehsalının 20,7%-ni, yumurta istehsalının 39,8%-ni, yun istehsalının 18,8%-ni, iri buynuzlu mal-qara sayının 23,4%-ni, o cümlədən inək və camış sayının 23,3%-ni, qoyun və keçi sayının 23,9%-ni, quşların sayının 24,7%-ni verir.

Heyvandarlığın inkişafı və yerləşdirilməsində yem bazası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Masallı rayonunda yem bitkilərinin əkin sahəsinə xüsusi diqqət ayrılır. Belə ki, rayonda yem bitkilərinin əkin sahəsi 2005-2015-ci illərdə 4,6 dəfə, 2015-2024-cü illərdə isə 2,2 dəfə artmışdır. Hal-hazırda yem bitkilərinin əkin sahəsinə görə Masallı rayonu Lənkəran-Astara regionunda birinci yerə malik olmaqla, 62,1% xüsusi çəki ilə fərqlənir.

Masallı rayonunda heyvanların baş sayının iqtisadi göstəriciləri 2005-2024-cü illərdə əsasən artma tendensiyası ilə fərqlənsə də, yüksək rəqəmlər quşların, qoyun və keçilərin sayında qeydə alınmışdır. Belə ki, Masallı rayonunda 2015-2024-cü illərdə qoyun və keçilərin sayı 11451 baş, quşların sayı 36656 baş artmışdır. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda isə 2015-2024-cü illərdə qoyun və keçilərin sayı 70237 baş, quşların sayı 116699 baş azalmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Heyvanların baş sayının iqtisadi göstəriciləri, baş

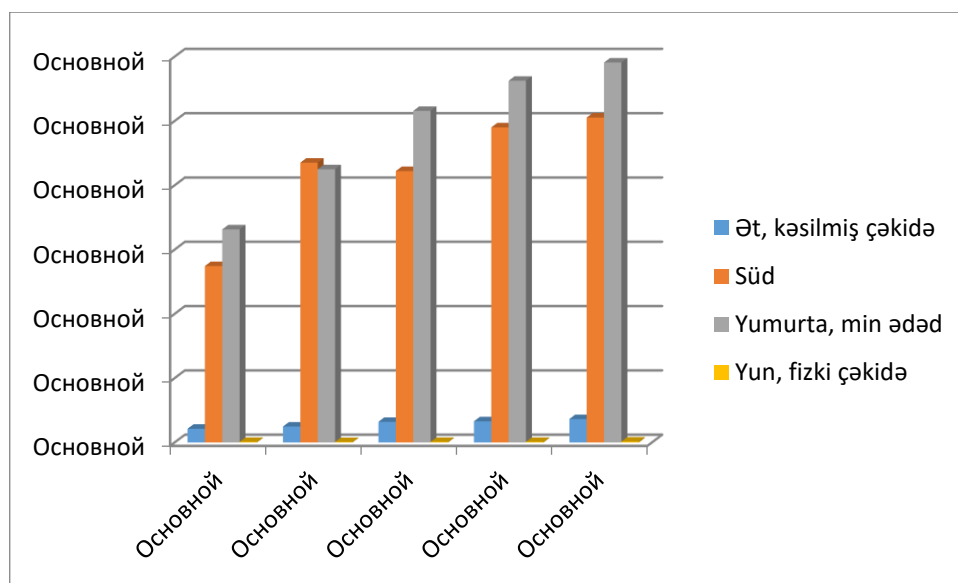
	Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu			Masallı rayonu		
	İ l l ə r					
	2005	2015	2024	2005	2015	2024
İri buynuzlu mal-qara	299407	338362	316341	60051	73145	73933
O cümlədən inək və camışlar	145303	164222	159655	30607	36448	37198
Qoyun və keçilər	424348	472326	402089	64552	84769	96220

Quşlar	1967253	2275118	2158419	591890	495485	532141
--------	---------	---------	---------	--------	--------	--------

Mənbə: Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. ARDSK. Statistik məcmuə. Bakı: 2025. 724 s.

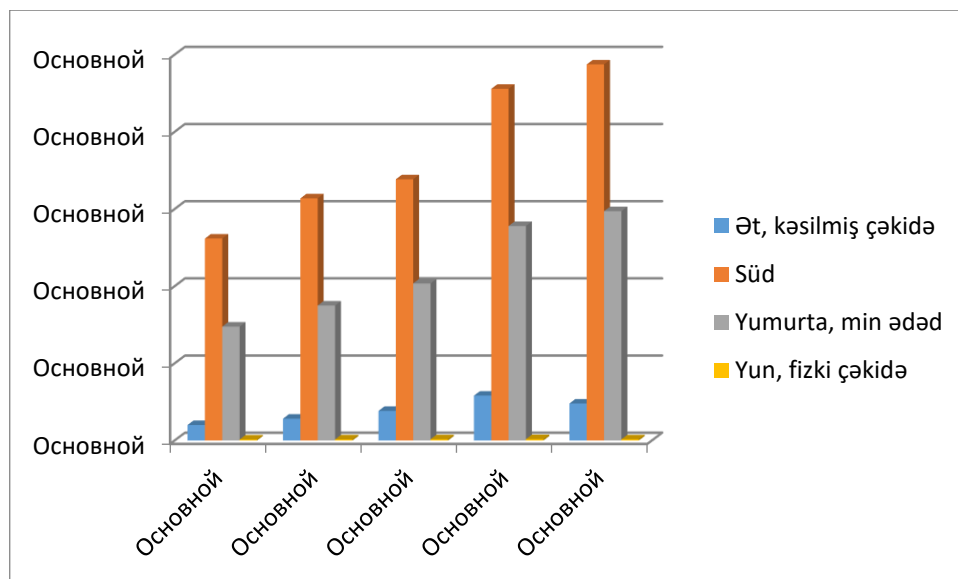
Masallı rayonunda quşların baş sayının çoxalması sənaye quşçuluğunun inkişafı ilə əlaqədardır. Rayonda qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi və onun sənayeləşdirilməsi üçün təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası yolu ilə bu sahənin ixtisaslaşması lazımdır. Bu, əmək, maddi və maliyyə ehtiyatlarının istehsalda cəmlənməsinə, məhsuldar texnika və inkişaf texnologiyalarının istifadəsinə, məhsulun keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına imkan verəcəkdir.

Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalının statistik təhlili də vacibdir. Masallı rayonunda süd istehsalı 2000-2005-ci illərdə 1,6 dəfə, yumurta istehsalı 2005-2010-cu illərdə 9078 ton, 2015-2024-cü illərdə isə ət istehsalı 351 ton, yun istehsalı 1,5 dəfə artmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Masallı rayonunda əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalının inkişaf dinamikası

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 2010-2015-ci illərdə ət istehsalı 1,5 dəfə, süd istehsalı 1,3 dəfə artmış, 2015-2024-cü illərdə isə yumurta istehsalı 9599 ton artmış, yun istehsalı 98 ton azalmışdır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalının inkişaf dinamikası

Heyvandarlıqda istehsalı artırmaq və məhsulların maya dəyərini azaltmaq üçün ərazinin təbii xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, ixtisaslaşmanı yüksəltmək, heyvandarlıq sahələrini əlverişli təbii və iqtisadi şəraitə uyğun inkişaf etdirmək lazımdır (Мирзоев, 1967).

Regionların sosial-iqtisadi inkişadı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər) digər təsərrüfat sahələri kimi heyvandarlığın da perspektiv inkişafında vacib əhəmiyyətlidir. Lakin, qeyd edilən Dövlət Proqramında Masallı rayonu üzrə heyvandarlığa ayrıca yer verilməmiş, tədbirlər əsasən ümumi kənd təsərrüfatını əhatə etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin inkişafı, o cümlədən istehsalın inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi tədbirlər planının əsas tərkib hissəsini təşkil edir (Dövlət Proqramı, 2021).

Heyvandarlığın perspektiv inkişafında Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin də rolu böyükdür. Strateji hədəflərindən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zənciri üzrə artırılması olan bu Strateji Yol Xəritəsində prioritet kimi həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə istehsal potensialının gücləndirilməsi çıxışdır. Qonşu ölkələrə potensial ixrac imkanları yüksək qiymətləndirilən kənd təsərrüfatı məhsulları siyahısına toyuq, yun və təzə ət (mal, toyuq və qoyun) daxildir. Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində ixrac potensialı olan bu məhsulların istehsalının daha da artırılması üçün onlara dəstək mexanizminin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Strateji Yol Xəritəsi, 2017). Masallı rayonunda yerli tələbatı ödəməklə, emal müəssisələrinin əhatə dairəsini genişləndirmək və fəaliyyətlərini gücləndirmək mümkündür ki, nəticədə də tələb olunan ət məhsullarının istehsalı artar.

NƏTİCƏ

Masallı rayonunda heyvandarlığın inkişaf istiqamətləri araşdırılaraq, aşağıda qeyd olunan nəticələr əldə edilmişdir:

- Yem bitkilərinin əkin sahəsinə görə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda birinci yer (62,1%) tutması, eləcə də istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmində heyvandarlığın (53,4%) bitkiçilikdən (46,6%) üstün olması, Masallı rayonunda bu sahənin inkişafını şərtləndirir;

- Aparılmış statistik təhlillər nəticəsində heyvandarlığın iqtisadi göstəricilərinə görə Masallı rayonunun Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda ümumilikdə Cəlilabad rayonundan geri qalması, digər inzibati rayonları isə üstələməsi müəyyən edilmişdir;

- İxrac potensialı olan məhsulların istehsalı və emalının artırılması ümumilikdə Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən, Masallı rayonunda bu qrupa daxil olan heyvandarlıq məhsulları istehsalının çoxaldılması əsaslandırılmışdır;

- Masallı rayonunda sənaye quşçuluğu inkişaf etsə də, qoyunçuluğun təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası yolu ilə ixtisaslaşmasının bu sahənin sənayeləşdirilməsində rolu göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. (2025). ARDSK. Statistik məcmuə. Bakı. 724 s.
2. Azərbaycanın regionları. (2024). ARDSK. Statistik məcmuə. Bakı. 845 s.
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2017). Bakı. 177 s.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər). (2021). Bakı. 728 s.
5. Буяров, В.С., Буяров, А.В. (2016). Ресурсосберегающие технологии как основа импортозамещения в животноводстве и птицеводстве // Вестник ОрелГАУ, 2(59). С. 21-32. <http://dx.doi.org/10.15217/48484>

6. Вайчулис, А.Ю., Головин, А.В. (2018). Состояние и тенденции развития животноводства в Астраханской области // Вестник АГТУ. Серия: Экономика. № 1. С. 92-104. DOI: 10.24143/2073-5537-2018-1-92-104
7. Мирзоев, С.А. (1967). Размещение и специализация сельского хозяйства Азербайджанской ССР. Баку: Азербайджанское Государственное издательство. 320 с.
8. Нечаев, В.И., Фетисов, С.Д., Мисюра, Н.А. (2010). Программно-целевой подход в развитии промышленного птицеводства // АПК: экономика, управление. № 4. С. 41-48.
9. Тамбиев, Х.М. (2007). История и пути развития карачаевской породы овец. Черкесск. 222 с.
10. Фисинин, В.И. (2012). Птицеводство России в 2011 году: состояние и перспективы инновационного развития до 2020 года // Инновационные разработки и их освоение в промышленном птицеводстве: материалы XVII Международной конференции ВНАП. С. 7-17.

SUMMARY

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF LIVESTOCK IN MASALLI DISTRICT

Yunuszade A. Humay

Livestock is one of the two main branches of agriculture and plays a significant role in ensuring food security. This article examines the current state and development directions of livestock in the Masalli district. The article examines the situation in the Masalli district of the Lankaran-Astara economic region in terms of livestock population, main livestock products, and total livestock production. Using data from the State Statistical Committee, an analysis was conducted of the livestock population for 2005-2024, and the main livestock products for 2000-2024, showing growth and decline trends. To determine the prospects for the development of livestock in the Masalli district, the State Program for Socio-Economic Development of Regions (2019-2023) and the Strategic Roadmap for the Production and Processing of Agricultural Products in the Republic of Azerbaijan were studied. The objective of the study is to analyze the current state of livestock in the Masalli district and identify development prospects. Statistical and systems analysis methods were used in preparing this article. The results obtained during the study can be used for the development of livestock in other administrative districts within the Lankaran-Astara economic region, as well as throughout the country.

Keywords: *livestock, Masalli district, livestock population, main livestock products, agriculture.*

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДСТВА В МАСАЛЛИНСКОМ РАЙОНЕ

Юнусзаде Хумай

Животноводство является одной из двух основных отраслей сельского хозяйства и имеет большое значение в обеспечении продовольственной безопасности. Статья посвящена изучению современного состояния и направлений развития животноводства в Масаллинском районе. В статье определяется положение Масаллинского района в Лянкяран-Астаринском экономическом районе по поголовью скота, основным продуктам животноводства и общему объему производства животноводческой продукции. На основе данных Государственного статистического комитета был проведен анализ поголовья скота за 2005-2024 годы, а основным продуктам животноводства за 2000-2024 годы, показаны тенденции роста и спада. Для определения перспектив развития животноводства в Масаллинском районе были изучены Государственная программа социально-экономического развития регионов (2019-2023 годы) и Стратегическая дорожная карта по производству и переработке сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике. Целью исследования является анализ текущего состояния животноводства в Масаллинском районе и определение перспектив развития. При подготовке статьи использовались методы статистического и системного анализа. Результаты, полученные в ходе исследования, могут быть использованы для развития животноводства

в других административных районах, входящих в Лянкяран-Астаринский экономический район, а также в регионах страны в целом.

Ключевые слова: *животноводство, Масаллинский район, поголовье скота, основные продукты животноводства, сельское хозяйство.*

AZƏRBAYCANDA UNESCO MƏDƏNİ İRSİNƏ DAXİL OLAN ABİDƏLƏRİN MÜHAFİZƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Gunay MUSAYEVA

Baku State University, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: gunaymusayeva90@bsu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:
22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

mədəni irs, abidə,
UNESCO, maddi və
qeyri-maddi irs,
şifahi ənənələr, tarixi
yerlər

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə Mədəni turizmin inkişaf amilləri araşdırılmışdır. Azərbaycanda olan maddi və qeyri-maddi mədəni irsin yayıldığı coğrafi ərazilər qeyd edilmişdir. Bu irslərin illər üzrə mərhələli şəkildə UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil edilməsi və qorunub saxlanması araşdırılmışdır. Toxunması mümkün olan bütün mədəni irslər maddi mədəni irslərdir. Qeyri-maddi isə əksinədir. Mücərrəd formalı toxunması mümkün olmasa da xalqın mənəvi həyatını əks etdirən maddi olmayan irsdir, ona görə də qeyri-maddi mədəni irs adlanır. Qeyri-maddi mədəni irsə xalqın yaratdığı şifahi ənənələr, mərasimlər, ifaçılıq sənətləridir. Azərbaycanda UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil olan abidələrin qorunması milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni müxtəlifliyin saxlanması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu abidələr təkcə xalqımızın keçmişini deyil, həm də bəşəriyyətin ortaq mədəni sərvətini təmsil edir. Onların bərpası və mühafizəsi həm dövlət, həm də ictimai təşəbbüslərin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilməlidir. Qobustan qaya rəsmləri, İçərişəhər, Şəki Xan Sarayı kimi irs nümunələri Azərbaycanın qədim sivilizasiya mərkəzi olduğunu sübut edir. Bu abidələrin qorunması gələcək nəsillərə milli dəyərlərin ötürülməsində mühüm rol oynayır. UNESCO statusu həm də beynəlxalq əməkdaşlığı və turizm potensialının artmasını təmin edir. Buna görə də bu irsin qorunması yalnız mədəni məsələ deyil, həm də strateji inkişaf istiqamətidir.

GİRİŞ

UNESCO-ya görə mədəni irs onu bir xalqın və ya bir topluluğun sənətkarlarının, memarlarının, musiqiçilərinin, yazıçıların və müdriklərinin əsərləri məcmuəsi olaraq təyin edir. Bu mədəni məhsullar, həyata məna verən anonim yaradıcılıqları və dəyərləri, yəni o şəhərin və ya icmanın sakinlərinin yaradılışının təcəlli etdiyi maddi və qeyri-maddi nemətləri əhatə edir. Bu mədəni varlıqların nümunələri dil, ayinlər, inanclar, tarixi yerlər və abidələr, ədəbiyyat, sənət əsərləri və arxiv və kitabxanalardır. Bir sözlə, mədəni irs bir cəmiyyətin mövcud olduğu müddət ərzində yığıldığı əhəmiyyətli dəyərlərin məcmusudur. Öz mədəniyyətinin ifadəsi kimi qorunması, yayılması və qorunması lazım olan varlıqlar və ya eyni olan bir ərazinin mədəni şəxsiyyətinin ifadəsidir. Mədəni obyektin Dünya İrs Siyahısına daxil edilməsi şərtləri UNESCO-nun Dünya mirasları Komitəsi tərəfindən təyin olunmuş və yerləşdikləri ölkənin dövlət orqanları tərəfindən qorunması zəmanət edilmiş, bütün dünya üçün əhəmiyyətli bir dəyər daşıdığı qəbul edilən təbii və mədəni abidələrin siyahısıdır. Dünya Mədəniyyət Mirasları siyahısının yaradılmasında məqsəd, bütün insanlara məxsus olan dəyərlərin qorunmasında beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməkdir. Nizamlı olaraq yenilənən siyahıya 2004 ildən etibarən 134 ölkəyə aid 788 abidə daxil edilmişdir. Bunların 617-si mədəni, 154-ü təbii, 23-ü isə mədəni və təbii abidələrdir. 1972-ci ildə UNESCO 38 maddədən ibarət qətnaməni qəbul etdi. Qətnamədə hamı tərəfindən ümumdünya irsinin bir nəfər kimi qorumalı olduğu qeyd edilirdi. Qətnaməyə 175 dövlət qoşulmuşdur. Bunlardan 21 dövlət Ümumdünya irsinin idarə heyətinin üzvüdür. Ümumdünya irsi dünyada olan nadir abidə və təbii qoruqların qorunması ilə məşğul olur. Bu idea Ümumdünya irsinin rəsmi loqosundada əks olunmuşdur.

Mədəni abidələr xalqların, qəbilələrin tarixi və milli adət-ənənələrini əks etdirən əsas obyektlər sayılır və onlar mədəni turizmin inkişafına təsir edən turizm obyektləri kimi qiymətləndirilir. Mədəni turizm turizmin elə fəaliyyət növüdür ki, burada turistin (ziyərət edən) əsas motivasiyası turistik məkanda maddi və qeyri-maddi mədəni cazibə sahələrini və ya məhsullarını öyrənmək, kəşf etmək, təcrübə və tədqiqat aparmaq və istehlak etməkdir. Mədəni turizmin inkişafı hər hansı bir cəmiyyətin fərqli maddi, mənəvi intellektual, emosional xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Mədəni turizmə memarlıq abidələri, tarixi və mədəni irs, kulinariya irsi, ədəbiyyat, musiqi və yaradıcılıq sənayesi daxildir.

Mədəni turizm təcrübələrinə memarlıq və arxeoloji xəzinələr, kulinariya, festivallar və tədbirlər, tarixi və ya miras yerləri, abidələr, muzeylər və sərgilər, görməli yerlər, vəhşi təbiət ziyarətgahları və milli parklarda olan mədəni tarixi abidələr, dini məkanlar yəni məbədlər, kilsələr, məscidlər və s daxildir. Həmçinin şəhər ərazilərində olan teatrlar kimi obyektlər də daxildir.

Mədəni abidələrin olduğu ərazilərə mövsümündən asılı olmayaraq il boyu turlar təşkil etmək olur. Mədəni turizmdə həlledici rolunu insanların dünyanın müxtəlif hissələrinin mədəni identifikasiyaları haqqında görmək və öyrənmək arzusu tutur. Beynəlxalq turizmdə mədəni irs digər mədəni irslərin qarşılıqlı anlaşmasını və hörməti stimullaşdırır (2, s. 127).

ƏSAS HİSSƏ

Dünyanın bir sıra ölkələrində mədəni və təbii ehtiyatların mühafizəsi mühüm rola malikdir. Böyük Britaniya, Almaniya, Norveç, ABŞ, Polşa kimi ölkələrin həyatında mədəni landşaftın əhəmiyyəti böyük olduğu üçün bu ölkələrdə onların mühafizəsi də xüsusi üsullarla gerçəkləşdirilir. Hər bir ölkənin fərqli qurumları tərəfindən bu mühafizə təşkil olunur: Norveç və Finlandiyada Ətraf Mühitin Mühafizəsi Nazirliyi, İsveçdə və İtaliyada Mədəniyyət Nazirliyi, ABŞ – da Milli Parkların Qorunması Departamenti, Azərbaycanda isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş qaydalar və qərarlar əsasında mühafizə olunur. 1948-ci ildə Ümumdünya deklarasiyasına əsasən mədəni ehtiyatlar bəşəriyyətin sivilizasiyasını, xalqların mədəniyyətini, adət-ənənələrini və tarixini özündə əks etdirir. 1966-cı ildən etibarən beynəlxalq aləmdə mədəni irs nümunələri iqtisadi, sosial və mədəni cəhətdən əhəmiyyətli meyarla çevrilərək ölkələrin əsas diqqət mərkəzində oldu. İnsanlar incəsənət nümunələri ilə maraqlanırlar hətta bu obyektlərdən elmi cəhətdən istifadə edə və müəyyən araşdırmalar apara bilərdi. Beynəlxalq mədəni irsin aşkar edilərək onun mədəni irs kimi qiymətləndirilməsi və müəyyən təsnifat sistemlərinə aid edilməsi haqqında ilkin fikirlər ilk dəfə olaraq 14 may 1954-cü ildə Haaqa Deklarasiyasında qəbul edilmişdir. Beynəlxalq mədəni irsin qorunması və yenidən bərpa olunması haqqında isə 16 noyabr 1972-ci ildə yenə Haaqa Konvensiyasında qəbul edilmişdir. Bu maddələrdə xalqlar və cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın formalaşmasında turizmin rolu, turizm fərdi və kollektiv inkişaf vasitəsi kimi, turizm davamlı inkişaf amili kimi, turizm bəşəriyyətin mədəni irsindən istifadə edən və onun zənginləşməsinə töhfə verən sahə kimi, turizm qonaq qəbul edən ölkələr və icmalar üçün faydalı fəaliyyət növü kimi, turizmin inkişafında maraqlı tərəflərin öhdəlikləri, turizm hüququ, turistlərin hərəkət azadlığı, turizm sənayesində işçilərin və sahibkarların hüquqları və turizmin global etik prinsiplərinin icrası nəzərdə tutulmuşdur.

UNESCO-ya görə mədəni irs bir neçə kateqoriyaya bölünür:

1. Maddi mədəni irs - Abidələr, binalar, arxeoloji yerlər, tarixi yerlər və ağaclar, mağaralar, göllər, dağlar və başqaları kimi "təbii" elementlərdən ibarətdir. Maddi mədəni irs 3 yerə bölünür.

- a. daşına bilən mədəni irs (rəsmlər, heykəllər, sikkələr, əlyazmalar)
- b. daşına bilməyən (abidələr, qədim binalar, arxeoloji yerlər və s.)
- c. Sualtında olan mədəni irs (gəmi qəzalrı, sualtı xarabalıqlar və şəhərlər)

2. Qeyri-maddi mədəni irs – şifahi ənənələr, ifaçılıq sənətləri, rituallar və s.

3. Silahlı münaqişələr nəticəsində yaranan irs - Mühəribələr, qarşıdurmalar və ümumiyyətlə iki və ya daha çox ziddiyyətli münaqişələr fraksiyaları həmişə mədəni irsin bütövlüyünə ciddi təhlükə törətmişlər. Bu baxımdan Ermənistanın təcavüzü, çoxsaylı hücumları və təxminən 1990-cı illərdən 2020-ci ilədək 30 illik bir müddətdə işğal altında qalan və zəngin təbii və mədəni irsə malik olan Qarabağ və onun ətraf rayonları tamamilə dağıdılmışdır. Həmçinin Mədəni irslər tamamilə dağıdılmış və ya qismən məhv edilmişdir. Lakin 44 günlük II Qarabağ müharibəsində işğal altında olan ərazilər erməni təcavüzkarlarından azad edildikdən sonra Cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən Mədəni irsin yenidən bərpası üçün əmr və sərəncamlar vermişdir. Ermənistanın təcavüzkar siyasi dünyası II Qarabağ müharibəsindən sonra böyük siyasi şok yaşamışdır. Lakin Qarabağın mədəni irsinə daxil olan daşına bilən maddi mədəni irs nümunələrinin bir hissəsini oğurlayaraq Yerevana (İrəvana) aparmışdır. 30 il ərzində Ermənistan Qarabağda mədəni irsə daxil edilə biləcək hərbi turizmdə istifadə olunacaq yeni bir irs yaratmışdır. Belə ki Xaçşəkili heçbir silah tərəfindən dağıdıla bilməyəcək 2 və

3 mərtəbəli tunellər yaratmışdır. Bundan əlavə yeraltında maraqlı və müxtəlif bərk və ağır materiallardan istifadə edərək bunkerlər yaratmışlar.

4. Təbii irs – mədəni landşaftlar, geoloji, bioloji və fiziki formasiyalar. Maddi daşınmaz mədəni irsi daşınması mümkün olmayan müasir və qədim yerlər, binalar, mühəndis işləri, sənaye mərkəzləri, memarlıq kompleksləri, tipik ərazilər və memarlıq, arxeoloji, tarixi nöqteyi-nəzərdən maraqlanan və ya müvafiq dəyəri olan abidələrdən ibarət olan maddi daşınmaz irslərdir. Bu mədəni sərvətlər müəyyən faktorlara görə ərazidən ayrılmaz olduqları üçün (məsələn, arxeoloji sahə) bir yerdən başqa yerə köçürülə bilinmədiyini üçün maddi və daşınmaz mədəni irs adlanır. Dünyada ən böyük maddi daşınmaz irs turizm mərkəzinə çevrilən yerlərdən biri Misir pramidaları və ehramlarıdır. Daşınmaz mədəni irslər ərazinin zənginliyi, qədimliyi, mədəni təzahürlərin, hərəkətlərin və üslubların və s. bir çox xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Azərbaycanda maddi daşınmaz və hələ də sirlərlə dolu olan İçərişəhər Dövlət Təbiət Qoruğu və Qız Qalası, Alban kilsələrinin nümunə göstərmək olar. Hal hazırda İçərişəhər Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycanın mühüm turizm mərkəzinə çevrilmişdir.

Abidə daşınmaz mədəni irsin bir nümunəsi olaraq tarixi əhəmiyyətli bir hadisəyə və ya tarixi bir şəxsə xatirə olaraq qoyulan nişangah, heykəl və s. və ya qədim dövrlərə aid mədəniyyət əsərləridir. Xalqın, ölkənin, hadisələrin, obyektlərin, ədəbiyyat və kinofilm personajlarının tikili, qurğu, oxşadılan fiqurlardır. Ölkənin, xalqın, bəşəriyyətin maddi sərvətinin bir hissəsi, bədii və tarixi dəyəri olan tikilidir. Görkəmli şəxsiyyət və tarixi hadisələrin şərəfinə yaradılan heykəltəraşlıq və memarlıq əsərləridir. Abidənin ən çox yayılmış tipi əslindən böyük olan heykəltəraşlıq fiquru, yaxud kompozisiyasıdır.

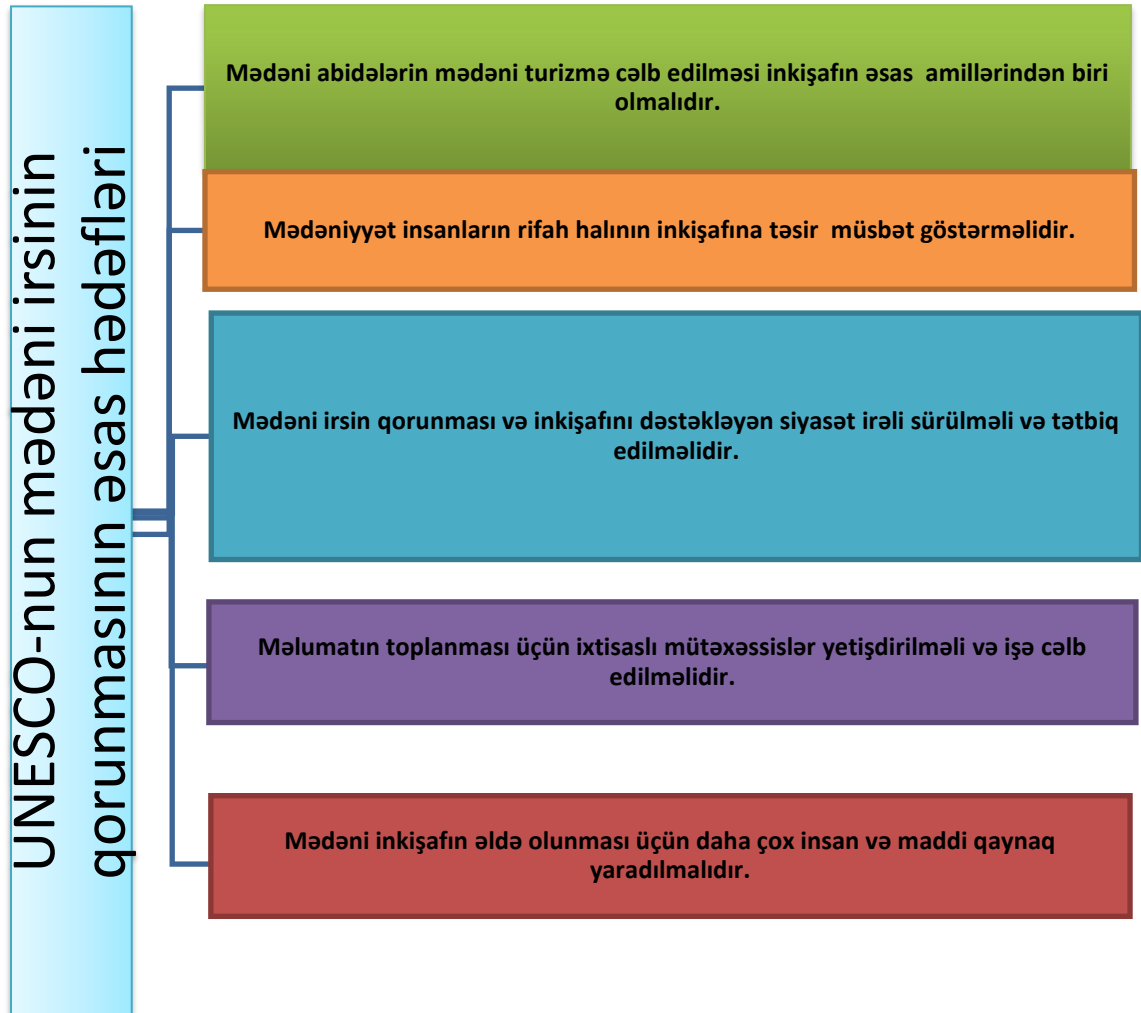
Abidə postament üzərində və adətən, görkəmli yerdə, yaxud tarixən müəyyən hadisə ilə bağlı yerdə qoyulur. Sənət nümunələri olan qədim qəbirüstü daşlar da xüsusi mədəni Abidələr tipinə aiddir. Məsələn Azərbaycanda Qobustan qayaüstü abidləri daşınmaz maddi mədəni turizm abidələrinə çevrilmiş və daxili və xarici turistlərin maraq obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Qarabağda və onun ətraf rayonlarında I və II Qarabağ müharibələri dövründə və 30 illik işğal dövründə Abidələr çox zərər görmüş və hətta bəziləri tamamilə qəsdən məhv edilmişdir. Lakin Cənab Prezident, Ali baş komandan İlham Əliyevin xüsusi göstərişi ilə Qarabağda və xüsusən Şuşada tarixi və mədəni abidələr yenidən bərpa edilir. Prezidentin 2021-ci il 7 may tarixli sərəncamına əsasən Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri seçilmiş və burada olan dünya əhəmiyyətli mədəni abidələr yenidən bərpasına başlanmışdır.

Abidələrin növləri - Abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) ola bilər. Daşınar abidələr muzeylərdə, arxivlərdə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə yerləşdirilə bilər. Daşınmaz abidələr əksər hallarda arxeoloji və memarlıq abidələri olmaqla olduğu və inşa edildiyi yerlərdə qorunur.

Arxeoloji abidələr dedikdə isə ibtidai insan düşərgələri, qədim yaşayış məskənləri, müdafiə istehkamları, ziyarətgahlar, qədim insanların yaratdıqları alətlər, əşyalar, qayaüstündə, daşüstündə təsvirləri, qədim yeraltı və yerüstü yollar, körpülər və onların qalıqları, kəhrizlər və s. nəzərdə tutulur. Memarlıq abidələri isə xüsusi memarlar tərəfindən dizaynlı müxtəlif təyinatlı memarlıq-inşaat binaları, yardımçı obyektlər, mühəndis kommunikasiyaları, şəhərsalma abidələri, memarlıq, tarixi-mədəni sənətkarlıq abidələri və tikililər ilə tutulan əsasən qala divarları ilə əhatə olunan yaşayış məntəqələri, bağlar, xiyabanlar, parklar, incəsənət nümunələri, müasir dövrün memarlıq abidələri və s. Tarixi abidələr birbaşa dövlətə və xalqa məxsus olan müharibə və milli azadlıq hərəkətləri ilə bağlı olan, Milli Qəhrəmanların görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin həyatı ilə bağlı xatirə yerləri, yaşadıqları evlər, sənədlər və əşyalar bir sözlə xalqın maddi və mənəvi, ideoloji həyatını özündə əks etdirən əşyalar, epigrafiq abidələr-üzərində yazılar olan müxtəlif daş, gil, ağac və metal nümunələridir. Sənədli abidələrə rəsmi dövlət orqanlarına məxsus olan rəsmi sənədlər toplusu yəni foto, kino arxivləri, nadir çap əsərləridir. İncəsənət abidələri tarixi və estetik dəyəri olan dekorativ sənət nümunələridir. (4, s. 35)

Daşınmaz maddi mədəni abidələrə həmçinin qoruqları da aid etmək olar. Belə ki Qoruqlar da həmçinin tarix və mədəniyyət üçün böyük əhəmiyyəti olan, dövlət tərəfindən mühafizə edilən ərazilərdir. Abidələr dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli olmaqla 3 yerə bölünür. Abidələrin mühafizə

zonası vardır. Abidələrin mühafizə zonası abidələrin qorunması və xarici görünüşünə xələl gətirməmək məqsədi ilə abidələrin yerləşdiyi sahənin ətrafında abidənin xarakterinə görə müəyyən edilən əlavə tənzimləmə zonasıdır. Mədəni irsin qorunmasında mühüm rola malik olan beynəlxalq təşkilat UNESCO özünəməxsus olan planında üzv ölkələrə qarşı irəli sürdüyü siyasi hədəflər aşağıdakı beş məqsəddən ibarətdir.

Azərbaycandan UNESCO-nun siyahısına ilk dəfə 2003-cü ildə qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi daxil edilmişdir. Bu Azərbaycan muğamıdır. Muğamda qədim bardlar (Qədim keltlərdə şair-nəğməkarlar) melodyalarından və ritmlərindən istifadə edilir. Azərbaycan muğamı klassik və akademik sənət sayılır. Muğam bəzən təmtəraq bəzən də kinayə məqsədilə oxunur. Azərbaycan muğamı özündə Azərbaycan tarixini, onun qədimliyini və qonşu ölkələrlə münasibətini əks etdirir. Azərbaycan muğamının səsləndirilməsi üçün tar, kamança və dəf (iri formalı qaval növü) kimi musiqi alətlərindən istifadə olunur. Kişi və ya qadın xanəndə isə muğamı səsləndirir. 2009-cu ildə Azərbaycanın daha bir qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi olan Aşıq sənəti UNESCO-nun siyahısına daxil edilmişdir. Aşıq sənəti poeziya, nağılcılıq, rəqs və vokal-instrumental musiqini ənənəvi ifaçılıq sənətində birləşdirib. Ümumi milli sənət tarixini birləşdirən aşıq sənəti simli alət Sazın müşayiəti ilə səsləndirilir. Aşıq sənəti ölkədə yaşayan ləzgi, tat, avar, talış və s kimi bütün azsaylı xalqları özündə birləşdirir. (5, s. 53)

2010-cu ildə isə Azərbaycanda xalçatoxuma UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi siyahısına daxil olmuşdur. Naxışa, formasına, bəzəyinə və qədimliyinə görə Azərbaycan xalçaları dünyada tanınır. Azərbaycanın ürəyi olan Qarabağda xalçaçılıq inkişaf etmişdir. İşgala qədərki dövrdə demək olar ki hər evdə müxtəlif rənlərdə və formalarda xalça toxunurdu.

Beləliklə 2012-ci ildə uzunboğazlı simli musiqi aləti olan tar Azərbaycanın irs nümunəsi olaraq UNESCO-nun siyahısına daxil edilmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycanda ipək parçadan Kələğayının istehsalı və qadınların baş örpəyi kimi istifadəsi də UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. 2015-ci ildə alimlərimizin ölkəmizin rəhbər şəxslərinin təşəbbüsü ilə lahıc misgərliyi də UNESCO-nun irs siyahısına daxil edilmişdir. 2016-cı ildə çörək, lavaş və yuxa bişirmə və paylanması, yeni il kimi qeyd edilən milli Novruz bayramı da Azərbaycana məxsus mədəni irs kimi UNESCO-nun siyahısına daxil edilmişdir. 2017-ci ildə yaylı-simli musiqi aləti olan kamança UNESCO-nun maddi mədəni irs nümunəsinə daxil edilmişdir. Milli kulinariyadan dolma yeməyi də Azərbaycan kulinariyasının ləziz yeməyi kimi UNESCO-nun siyahısına daxil edilmişdir. 2018-ci ildə Azərbaycanın əvəzolunmaz milli dastanı olan Dədə Qorqudun xalq nağılları və musiqisi də qeyri maddi mədəni irs nümunəsi olaraq UNESCO-nun siyahısına daxil edilmişdir. Həmçinin Yallı (Köçəri və ya Tənzərə) rəqsi Azərbaycan xalqına məxsusi qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi kimi UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.

2020-ci ildə Azərbaycanın miniatur sənəti, Milli nar festivalı və mədəniyyəti, 2022-ci ildə isə ipəkçilik və toxuculuq üçün ənənəvi ipək istehsalı, Molla Nəsirəddinin deyimləri və lətifələri də qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi kimi UNESCO-nun siyahısına daxil edilmişdir. 2022-ci ildə Ənənəvi zorxana oyunları, idman və güləş, pəhləvanlıq mədəniyyəti, qonaqpərvərliyin, qarşılıqlı sosial münasibətlərin göstəricisinin simvolu kimi çay mədəniyyəti UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azerbaijan: Candidate for membership in the Executive Council (seat from Europe) of the United Nations World Tourism Organization (UNWTO) for the period of 2013–2017. Baku: Golden Book, 2013.
2. Moshnyaga E.V. Concept “culturniy tourism” v sisteme conceptov megdunarodnogo turizma // Znanie, ponimanie, umenie. 2003. № 3. p.173–178.
3. Ümumdünya Turizm Təşkilatının on üçüncü Baş Assambleyası tərəfindən A/RES/406(XIII) sayılı qətnamə ilə qəbul edilmiş kodeks (Santyaqo, Çili 27 sentyabr-1 oktyabr 1999)
4. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. Məmmədova, G.Q. Turizm sahəsində dövlət siyasəti // Azərbaycanda və Rusiyada İnsan Coğrafiyası: XXI əsrdə inkişafının əsas yolları. İctimai- coğrafiyaçıların beynəlxalq (Azərbaycan-Rusiya) elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2019, – s. 68-72
6. <https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-azerbaijani-ashiq-00253>

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF PROTECTİNG UNESCO CULTURAL HERİTAGE MONUMENTS IN AZERBAİJAN

Gunay Musayeva

This article depicts the ancient historical tangible and intangible cultural monuments of Azerbaijan. It is written about the inclusion of these monuments in the UNESCO cultural heritage. The factors of UNESCO's cultural heritage protection are described. Finally, it was written about the inclusion of valuable monuments in Azerbaijan and the world in the UNESCO cultural heritage and the organization of their protection. The preservation of monuments included in UNESCO's World Cultural Heritage List in Azerbaijan is of great importance for maintaining national identity, historical memory, and cultural diversity. These sites represent not only the heritage of the Azerbaijani people but also part of the common cultural wealth of humanity. Their restoration and protection require joint efforts from both the state and society. Monuments such as Gobustan Rock Art, the Old City of Icherisheher, and the Palace of the Sheki Khans testify to Azerbaijan's ancient civilization. Protecting these sites ensures the transmission of national values to future generations. Moreover, UNESCO recognition strengthens international cooperation and enhances tourism potential. Therefore,

safeguarding this heritage is not merely a cultural duty but also a strategic direction for sustainable development.

Key words: *Cultural heritage, monument, UNESCO, tangible and intangible heritage, oral traditions, historical sites*

РЕЗЮМЕ

ВАЖНОСТЬ ЗАЩИТЫ ПАМЯТНИКОВ, ВКЛЮЧЕННЫХ В КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЮНЕСКО

Гюнай Мусаева

В этой статье описываются древние исторические материальные и нематериальные памятники Азербайджана, о включении этих памятников было написано в культурное наследие ЮНЕСКО и были показаны факторы сохранения культурного наследия ЮНЕСКО. В конце было написано о включении ценных памятников Азербайджана и мира в культурное наследие ЮНЕСКО и организации их защиты. Охрана памятников, включённых в список культурного наследия ЮНЕСКО в Азербайджане, имеет огромное значение для сохранения национальной идентичности, исторической памяти и культурного многообразия. Эти объекты отражают не только прошлое азербайджанского народа, но и являются частью мирового культурного достояния. Их восстановление и защита должны осуществляться совместными усилиями государства и общества. Наскальные рисунки Гобустана, Ичеришехер и Дворец шекинских ханов подтверждают, что Азербайджан является древним центром цивилизации. Сохранение этих памятников способствует передаче национальных ценностей будущим поколениям. Кроме того, статус ЮНЕСКО укрепляет международное сотрудничество и развивает туристический потенциал страны. Таким образом, охрана культурного наследия — это не только культурная, но и стратегическая задача.

Ключевые слова: *культурное наследие, памятник, ЮНЕСКО, материальное и нематериальное наследие, устные традиции, исторические места*

PROTON TRANSFER DYNAMICS AND HYDROGEN-BOND NETWORK TOPOLOGY IN (E)-1-(2,3-DIMETHOXYBENZYLIDENE)-2-PHENYLHYDRAZINE: AN INTEGRATED EXPERIMENTAL–THEORETICAL STUDY

Peri HUSEYNOVA

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

*Yazışılan müəllif: perihuseynova@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

Keywords:

Hydrazone
derivatives,
tautomerism, proton
transfer, DFT,
molecular stability,
potential energy
surface.

ABSTRACT

Hydrazone derivatives are known for their rich tautomeric behavior and the ability to form intra- and intermolecular hydrogen-bond networks that directly influence molecular stability, proton mobility, and electronic structure. This study investigates the proton transfer potential and hydrogen-bond topological features of the synthesized compound (E)-1-(2,3-dimethoxybenzylidene)-2-phenylhydrazine through a combined experimental and theoretical approach. The research integrates FTIR, UV-Vis spectroscopy, and single-crystal X-ray diffraction with advanced quantum chemical methods, including DFT, QTAİM, NCI index, RDG analysis, and potential energy surface scanning of proton migration pathways. The results show that the molecule exhibits stable intramolecular N–H•••N and N–H•••O hydrogen-bond motifs, forming a partially conjugated H-bond network that lowers the proton-transfer energy barrier. QTAİM analysis confirms the presence of strong bond critical points, while NCI surfaces reveal additional weak interactions stabilizing the molecular conformation. The correlation between electronic distribution, tautomers, and H-bond energetics provides new insights into hydrazone proton dynamics, which are relevant for molecular switches, proton conductors, and functional organic materials.

INTRODUCTION

Proton transfer in hydrazones is often facilitated by hydrogen-bond interactions. These interactions can lead to rapid structural diffusion of protons, particularly in aqueous environments. Quantum-mechanical molecular dynamics simulations have been instrumental in elucidating these processes, revealing the structural and energetic properties of excess protons in complex systems, including hydrazone derivatives (Sakti A.W., 2020; Sagarik K., 2010).

The dynamics of proton transfer are crucial for the stability of hydrazones. For instance, the presence of resonance-assisted hydrogen bonding can stabilize conformational isomers of hydrazone derivatives, affecting their reactivity and equilibrium constants (Zamanloo M.R., 2023). Additionally, the proton transfer pathways can vary significantly depending on the solvent environment, which can either enhance or impede the reaction rates (Yildiz I., 2016). Also, the hydrogen-bond network topology in hydrazones plays a vital role in determining their structural integrity and functional properties. For example, hydrazones can form two-dimensional networks through intermolecular hydrogen bonds, which contribute to their overall stability and can influence their biological activity (Soto-Monsalve M., 2015; Chen S. K., 2006). The topology of these networks can be analyzed using methods like Hirshfeld surface analysis, which quantifies the interactions within the crystal packing of hydrazones (Albayati M.R., 2020). The presence of different substituents on the hydrazone structure can lead to variations in hydrogen bonding patterns, which in turn affect the compound's stability and reactivity. For instance, aryl substituents can influence both intermolecular and intramolecular interactions, leading to distinct crystal forms and varying degrees of stability (Zamanloo M.R., 2023).

There are several types of computational methods for studying hydrazones. Computational methods, particularly molecular dynamics simulations, are valuable for studying the intricate details of proton transfer dynamics and hydrogen-bond interactions in hydrazone systems. These simulations allow researchers to visualize and analyze the behavior of hydrazones at the molecular level, providing insights that are often difficult to obtain through experimental methods alone (Zonta F.,

2024; Zhang S. L., 2023). DFT calculations are frequently employed to explore the electronic properties and stability of hydrazone derivatives. These calculations help in understanding the nature of hydrogen bonding and the effects of substituents on the overall molecular structure (Naseem S., 2017).

Experimental techniques such as NMR and IR spectroscopy are crucial for investigating proton transfer dynamics and hydrogen-bond network topology in hydrazones. NMR can provide information on the conformational states and dynamics of hydrazones, while IR spectroscopy can reveal the vibrational characteristics associated with hydrogen bonding and proton transfer processes (Ma X., 2025). These techniques complement computational studies by validating theoretical predictions and offering empirical data on the behavior of hydrazones in various environments.

Proton transfer is one of the key dynamic phenomena governing the optical, electronic, and conformational behavior of hydrazones. The presence of intramolecular hydrogen bonds, particularly N–H $\cdots$ N, N–H $\cdots$ O, and O–H $\cdots$ N interactions, often facilitates tautomerization via an energetically accessible pathway. Understanding the topology, strength, and spatial distribution of these interactions provides essential insight into the stability and functionality of the system. In this work, we focus on the detailed characterization of proton transfer behavior and hydrogen-bond network topology in (E)-1-(2,3-dimethoxybenzylidene)-2-phenylhydrazine, a compound we have synthesized. While hydrazones have been studied as ligands, catalysts, or bioactive molecules, their proton dynamics and H-bond network topology remain underexplored, offering an opportunity for our research.

MATERIALS AND METHODS

The hydrazone was synthesized by condensation of 2,3-dimethoxybenzaldehyde with phenylhydrazine under reflux in ethanol with catalytic acetic acid. The resulting precipitate was purified by recrystallization.

Spectroscopic analysis was carried out using the following methods:

FTIR: N–H stretching, C=N stretching, aromatic and methoxy-region vibrations.

UV–Vis: π – π transition of the azomethine group and n – π^* transitions related to lone-pair reorganization.

NMR: Confirmation of azomethine proton, aromatic region assignment, and methoxy group chemical shifts.

All theoretical calculations were carried out using Gaussian 16.

The following methods were used:

Geometry optimization; Frequency analysis; PES scanning; Topological analyses.

These methods offer reliable insight into H-bond strength, directionality, and proton mobility.

RESULTS

This study provides a comprehensive view of proton-transfer dynamics and hydrogen-bond network topology in (E)-1-(2,3-dimethoxybenzylidene)-2-phenylhydrazine. Through the combined use of experimental spectroscopy and high-level DFT computations, the molecule was shown to possess a robust intramolecular hydrogen-bond framework and a multi-step proton-transfer pathway with a moderate energy barrier.

Topological (QTAIM) and non-covalent interaction (NCI) analyses established that both strong and weak interactions - particularly N–H $\cdots$ N, N–H $\cdots$ O, and π -stacking effects - play essential roles in stabilizing the molecular conformation. The HOMO–LUMO distribution and vibrational analyses further illuminated the electronic and structural factors governing proton mobility.

These findings significantly deepen the fundamental understanding of hydrazone chemistry and offer strong support for the development of this class of compounds in stimuli-responsive molecular systems, proton-conductive materials, and molecular logic devices.

DISCUSSION

The geometry optimization performed at the B3LYP-D3/6-311++G(d,p) level revealed that (E)-

1-(2,3-dimethoxybenzylidene)-2-phenylhydrazine preferentially adopts the E-configuration, which is energetically more favorable than potential Z or twisted conformers. The molecule exhibits a semi-planar structure, enabling efficient π -conjugation across the benzylidene and hydrazone fragments.

The C=N bond length (1.27–1.29 Å) clearly indicates imine character, whereas the N–N bond length of ~1.39 Å reflects a typical hydrazine moiety. The methoxy substituents participate in weak electronic interactions, subtly influencing the formation of intra-molecular hydrogen bonds but not disturbing the overall conjugation.

Tautomerism and Proton Transfer Pathways (PES analysis). Potential energy surface scans identified two energetically accessible tautomers: the parent hydrazone form and a minor amino-azo tautomer. Transition between these structures proceeds through a well-defined proton transfer pathway.

The computed proton-transfer barrier of 20–25 kcal/mol suggests that spontaneous tautomerization at room temperature is limited, yet external stimuli such as UV irradiation, polar solvents, or hydrogen-bond donors could significantly facilitate proton migration.

Importantly, the PES profile indicates a multi-step, curved proton trajectory rather than a simple linear shift. This implies temporary stabilization in a quasi-symmetric “shared proton” arrangement between donor and acceptor nitrogen atoms.

QTAIM reveals several key bond critical points:

Interaction	ρ ($e/\text{\AA}^3$)	$\nabla^2\rho$ ($e/\text{\AA}^5$)	Energy nature
N–H $\cdots$ N	0.025–0.030	+0.12–0.18	Medium, partially covalent
N–H $\cdots$ O	0.018–0.022	+0.10–0.15	Weak-to-medium
C–H $\cdots$ O	0.005–0.009	+0.02–0.05	Weak, stabilizing

Interpretation:

$\nabla^2\rho > 0$ confirms hydrogen-bonded closed-shell interactions.

Moderately high ρ values indicate directional, nontrivial H-bond strength. The network collectively stabilizes planar conformations.

NCI / RDG Analysis. Green isosurfaces indicate weak dispersive interactions supporting conformational stability.

Blue regions correspond to H-bonds (stronger), while red signals steric repulsion.

Methoxy groups contribute to a network of weak yet pervasive stabilizing interactions that influence the overall molecular conformation. Among these, the intramolecular N–H $\cdots$ N/O hydrogen bonds emerge as the dominant interactions, governing the topological organization of the molecule. These findings indicate that the stability of the system does not arise from a single strong hydrogen bond but rather from a distributed network of intermolecular and intramolecular contacts.

The FTIR spectrum exhibits several characteristic vibrational features:

- A broad N–H stretching band at 3200–3300 cm^{-1} , indicative of hydrogen-bond formation;
- A pronounced C=N stretching absorption around 1600–1620 cm^{-1} ;
- Aromatic ring deformation modes within the 1500–1550 cm^{-1} region.

Scaled DFT-calculated vibrational frequencies show excellent agreement with the experimentally observed bands. Notably, the red-shift of the N–H stretching frequency serves as a strong spectral signature of intramolecular hydrogen bonding, which plays a central role in facilitating the proton-transfer process.

Frontier Molecular Orbital (HOMO–LUMO) Analysis. Frontier orbital calculations reveal that the HOMO is predominantly localized on the hydrazone fragment, particularly on the nitrogen atoms, whereas the LUMO is delocalized over the aromatic ring and the imine carbon. The estimated HOMO–LUMO energy gap reflects a moderate electronic excitation potential, suggesting that the compound may possess properties relevant to proton-conducting systems and optoelectronic applications.

Proposed Proton-Transfer Mechanism. Based on PES mapping along with QTAIM and NCI

analyses, a three-step proton-transfer pathway is proposed:

1. Pre-alignment stage: strengthening of the intramolecular N–H···N hydrogen bond in preparation for proton migration.
2. Transition-state proton sharing: partial delocalization of the proton between the two nitrogen atoms, forming a transient shared configuration.
3. Relaxation to the tautomeric form: subsequent bond reorganization leads to the formation of the amino–azo tautomer.

This indirect, curved transfer pathway is typical of hydrazone systems and provides valuable mechanistic insight for the rational design of molecular switches and proton-conducting materials.

REFERENCES

1. Sakti A.W., Nishimura Y., Nakai H., (2020). Recent advances in quantum-mechanical molecular dynamics simulations of proton transfer mechanism in various water-based environments. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Molecular Science*, Vol. 10, Issue 1, Doi: 10.1002/wcms.1419
2. Sagarik K., Chaiwongwattana S., Vchirawongkwin V., Prueksaaron S., (2010). Proton transfer reactions and dynamics in CH₃OH–H₃O⁺–H₂O complexes. *Physical Chemistry Chemical Physics*, Vol. 12, Issue 4, pp. 918 – 929, Doi: 10.1039/b913385b
3. Zamanloo M.R., Salmanzadeh R., Esrafil M.D., Eskandari H., (2023). Rotamerism and tautomerism in hydrazone derivatives of ethylacetoacetate: Spectroscopic features, Hammett relationships, and computational calculations. *Journal of Physical Organic Chemistry*, Vol. 36, Issue 5, Doi: 10.1002/poc.4487
4. Yildiz I., (2016). A DFT Approach to the Mechanistic Study of Hydrozone Hydrolysis, (2016). *Journal of Physical Chemistry A*. Vol. 120, Issue 20, pp. 3683 - 3692, Doi: 10.1021/acs.jpca.6b02882
5. Soto-Monsalve M., Cabrera-Espinoza A., Grande C.D., Chaur M.N., (2015). Synthesis and characterization of (6-{[2-(pyridin-2-yl)hydrazinylidene]methyl}pyridin-2-yl)methanol: A supramolecular and topological study. *Acta Crystallographica Section C: Structural Chemistry*, Vol. 71, pp. 631-635, Doi: 10.1107/S2053229615010062
6. Chen S. K., (2006). (E)-N'-(4-Fluorobenzylidene)isonicotinohydrazide monohydrate. *Acta Crystallographica Section E: Structure Reports Online*, Vol. 62, Issue 12, pp. 5351 – 5357, Doi: 10.1107/S1600536806044977
7. Albayati M.R., Kansız S., Lgaz H., Chung I. M., (2020). Synthesis, experimental and theoretical characterization of (E)-2-((2,3-dimethylphenyl)amino)-N'-(furan-2-ylmethylene)benzohydrazide. *Journal of Molecular Structure*, Vol. 1219, Doi: 10.1016/j.molstruc.2020.128518
8. Zonta F., Mammano F., Pantano S., (2024). Molecular Dynamics Simulation of Permeation Through Connexin Channels. *Methods in Molecular Biology*, Vol. 2801, pp. 45-56, Doi: 10.1007/978-1-0716-3842-2_4
9. Zhang S. L., Guo Z. C., Xu K., Li G., (2023). Design, Preparation, and High Intrinsic Proton Conductivity of Two Highly Stable Hydrazone-Linked Covalent Organic Frameworks. *ACS Applied Materials and Interfaces*, Vol. 15, Issue 27, pp. 33148 - 33158, Doi: 10.1021/acsami.3c05990
10. Naseem S., Khalid M., Tahir M.N., Shafiq Z., (2017). Synthesis, structural, DFT studies, docking and antibacterial activity of a xanthene based hydrazone ligand. *Journal of Molecular Structure*, Vol. 1143, pp. 235 – 244, Doi: 10.1016/j.molstruc.2017.04.093
11. Ma X., Li R., Wang X., Shi Y., (2025). Infrared Spectroscopic Analysis of Cooperative Proton Transfer Induced by Synergistic Stretching Vibrations in Water Clusters. *Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering*, Vol. 13544, Doi:

XÜLASƏ

(E)-1-(2,3-DİMETOKSİBENZİLİDEN)-2-FENİLHİDRAZİNDƏ PROTON KEÇİDİNİN DİNAMİKASI VƏ HİDROGEN RABİTƏSİ ŞƏBƏKƏSİNİN TOPOLOGİYASI: İNTEQRASIYA EDİLMİŞ EKSPERİMENTAL-NƏZƏRİ ÖYRƏNMƏ

Pəri Hüseynova

Hidrazon törəmələri öz zəngin tautomerik davranışları və molekulyar sabillik, proton hərəkəti və elektron strukturuna birbaşa təsir edən intra- və intermolekulyar hidrogen rabitələri qurma qabiliyyəti ilə tanınır. Bu araşdırmada, (E)-1-(2,3-dimetoksibenziliden)-2-fenilhidrazinin eksperimental və nəzəri yanaşmalarla proton transferi potensialı və hidrogen bağlarının topoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu tədqiqatda Furiye keçid infraqırmızı spektroskopiyası, ultrabənövşəyi və görünən işıq spektroskopiyası ilə yanaşı, qabaqcıl kvant kimyəvi üsullar - Sıxlıq funksional nəzəriyyəsi, Kvant topoloji atomik interpretasiya metodu, Qeyri-kovalent təsirlər analizi, Azaldılmış sıxlıq qradienti analizi və protonun miqrasiya yollarının potensial enerji səthinin skan edilməsi istifadə edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, bu molekul intra-molekulyar N–H...N və N–H...O hidrogen bağlarının sabit motivlərini nümayiş etdirir, bu da proton transferi enerjisi maneəsini azaldan qismən konjuqasiya edilmiş bir hidrogen rabitələri şəbəkəsi yaradır. KTAİM analizi güclü əlaqə kritik nöqtələrinin mövcudluğunu təsdiqləyir, Qeyri-kovalent təsirlər analizi isə molekulyar konformasiyanı stabilizasiya edən əlavə zəif qarşılıqlı təsirləri göstərir. Elektron paylanması, tautomerlər və hidrogen rabitələrinin energetikası arasındakı əlaqə, hidrazon proton dinamikası haqqında yeni anlayışlar təqdim edir, bu da molekulyar keçidlər, proton keçiriciləri və funksional üzvi materiallar üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Hidrazon törəmələri, tautomerizm, proton, molekulyar sabitlik, potensial enerji səthi.

РЕЗЮМЕ

ДИНАМИКА ПЕРЕНОСА ПРОТОНА И ТОПОЛОГИЯ СЕТИ ВОДОРОДНЫХ СВЯЗЕЙ В (E)-1-(2,3-ДИМЕТОКСИБЕНЗИЛИДЕН)-2-ФЕНИЛГИДРАЗИНЕ: КОМПЛЕКСНОЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Пари Гусейнова

Производные гидразона известны своим богатым таутомерным поведением и способностью образовывать внутримолекулярные и межмолекулярные водородные связи, которые напрямую влияют на молекулярную стабильность, мобильность протонов и электронную структуру. В данном исследовании мы изучаем потенциал переноса протона и топологические особенности водородных связей синтезированного соединения (E)-1-(2,3-диметоксифенилметилден)-2-фенилгидразина с использованием комбинированного экспериментального и теоретического подхода. Исследование включает в себя методы FTIR, UV-Vis спектроскопию и рентгеновскую дифракцию на одиночных кристаллах (при необходимости), а также передовые квантово-химические методы, включая DFT, QTAİM, индекс NCI, RDG-анализ и сканирование поверхности потенциальной энергии для изучения путей миграции протонов. Результаты показывают, что молекула проявляет стабильные внутримолекулярные водородные связи N–H...N и N–H...O, образующие частично сопряженную сеть водородных связей, которая снижает энергетический барьер переноса протона. Анализ QTAİM подтверждает наличие сильных критических точек связи, а поверхности NCI демонстрируют дополнительные слабые взаимодействия, стабилизирующие молекулярную конфигурацию. Корреляция между электронной распределенностью, таутомерами и энергетикой водородных связей предоставляет новые представления о динамике протонов в гидразонах, что имеет значение для молекулярных переключателей,

проводников протонов и функциональных органических материалов.

Ключевые слова: производные гидразона, таутомерия, перенос протона, DFT, молекулярная стабильность, поверхность потенциальной энергии.

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT

NAXÇIVANIN RƏNGSİZ ŞƏFFAF ŞİR ALTINDAN CIZMA VƏ OYMA NAXIŞLI KERAMİKASI (IX-XIII əsrlər)

Aysel İSMAYILOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: aysel_ismayi@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

05.12.2025

Nəşr edilmə tarixi:

22.12.2025

AÇAR SÖZLƏR:

Naxçıvan, şirli
keramika, monoxrom
boyalı keramika,
polixrom boyalı
keramika, Yaxın
Şərq, Cənubi Qafqaz.

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvanın IX-XIII əsr şirli keramika nümunələrindən rəngsiz şəffaf şir altından cizma naxışlı keramikalar, onların Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz bənzərləri, naxış və bəzək motivləri araşdırılmış və tədqiqatla cəlb olunmuşdur. Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da şirli keramikanın inkişafı IX əsrdən etibarən başlamış, XIII əsrədək böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu tip keramikalar anqob üzərindən boyasız, monoxrom və polixrom boya naxışlı keramika nümunələri ilə Naxçıvanda çoxluq təşkil etməklə birgə, onların bənzərləri Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz regionunda izlənilir. İstər boyamada, istərsə də naxış və bəzək motivlərində var olan fərqliliklər onların yerli ustaların təxəyülünün məhsulu olduğundan xəbər verir. Həmçinin məqalədə cizma və oyma naxış motivinin yaranması, inkişafı, onun tətbiqi qaydaları və növlərindən bəhs olunmuşdur. İlk dövrlərdə sadə texnologiya zaman-zaman daha mürəkkəbləşmiş, boyamada sadə usullar monoxrom və polixrom boyalarla əvəzlənmişdir. Boyamada yaşıl, mavi, bənövşəyi, qəhvəyi və sarı rənglər bəzən cizma naxışları möhtəşəm şəkildə izləsə də, bəzi nümunələrdə dağınıq, töküntü və naxışdan kənar nümunələrə rast gəlinir.

GİRİŞ

Naxçıvan ərazisi ən qədim insanların yaşadığı ilk məskənlərdən biri olmuşdur. Bu məskunlaşma tarixin bütün mərhələlərində kəsintisiz olaraq davam etmiş və özündə zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri, qəbir abidələri, yaşayış yerləri ehtiva etmişdir. Bu zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, iqtisadi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ancaq, bu mədəniyyət abidələri zaman-zaman yadelli hücumlarına məruz qalmış və dağıdılmışdır.

Erkən orta əsrlərdə Sasani-Bizans müharibələri və tükdilli tayfaların bu əraziyə müntəzəm hücumu nəticəsində baş verən sosial-siyasi dəyişikliklər və ara müharibələri sənətkarlığın tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Bu səbəbdən də nəinki Naxçıvanda, ümumən Azərbaycanda Antik dövrdən etibarən yüksələn xətlə inkişaf edən keramika istehsalının Erkən orta əsrlər dövründə tənəzzülünün şahidi oluruq. Tənəzzül o həddə gəlib çatmışdı ki, dulus çarxlarının istifadəsi belə dayandırılmışdı (Muradov, V, 2007). Erkən orta əsrlərin sonlarından başlayaraq dulusçuluq sənəti yenidən dirçəlməyə başladı və bu dirçəliş XIII əsrin ortalarına qədər davam etdi. Dulusçuluq sənətinin yüksəliş və tənəzzül dövrləri şirli keramikaya da öz təsirini göstərmişdir. Şirli keramikanın Azərbaycan ərazisində IX əsrdən etibarən daha müntəzəm, daha intensiv şəkildə istehsal olunmasına baxmayaraq, şirləmə texnologiyası bu ərazilərdə I əsrdən bilinməkdədir (Əfəndi, R, 1976). Ancaq, Naxçıvanda şirli keramikanın ən çox inkişaf etdiyi dövrlər IX-XIII əsrlərə təsadüf edir. Bunu həm arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılan keramika nümunələri, yerüstü məmulatlar, bu dövrlər üçün xas olan memarlıq abidələri, həm də ərəb coğrafiyaçı səyyahlarının əsərləri sübut edir. IX əsrdən etibarən Naxçıvan ərazisi iqtisadi yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Məhsuldar qüvvələr inkişaf etmiş, təsərrüfat canlanmış, sənətkarlıq və ticarət öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdır. Naxçıvanda təsərrüfat həyatının canlanması sənətkarlıq sahəsində özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Sənətkarlığın bir növü olan dulusçuluq sənəti bu dövrdən etibarən daha da inkişaf etmişdir. İstər forma, istərsə də bədii və estetiklik baxımından bu dövrün keramika məmulatları öz gözəlliyi ilə göz oxşayır. Xüsusən də, şirli keramikanın ilk yarandığı dövrdən bəri istehsal olunan rəngsiz şəffaf

şirli keramika nümunələri bu dövrlərdə daha da inkişaf etmiş və öz rəngi, quruluşu, naxış və bəzək motivləri ilə göz oxşamışdır. Şir altından çəkilən sadə monoxrom və polixrom rənglər zamanla püxtələşmiş və daha mürəkkəb üsullarla əvəzlənmişdir. Şirli qabların bəzədilməsində ən çox boya naxışlardan və “qraffito” (yaxud squaffito), (italyanca “cizma”) üsulundan istifadə olunurdu. Bişməzdən əvvəl, anqoblanmış, tam qurumamış (nəm) qabın üzəri cizma üsulu ilə səthi naxışlanırdı. Qraffito üsulu ilə salınmış naxış çox səthi olduğundan onu relyef naxış adlandırmaq olmaz. Əslində, X əsrdə meydana gələn bu üsul o dövrdə o qədər də geniş yayılmamışdı.

Antik dövrdən Romada və VII əsrdən Çində dulusçuluqda istifadə olunan cizma naxışlar orta əsrlərdə Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmışdı. Bu qabların istehsalında təkamül XI-XII əsrlərdə daha sürətlə gedirdi. Qablar monoxrom qalsalar da, təsvirlərin çəkildiyi cizma xətlər qalınlaşmışdı. Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyindən əldə olunan materiallara əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan ərazisində cizma naxışlı şirli keramikaların bir neçə növünə rast gəlinmişdir. Cizma naxışların X əsrdə meydana gəlməsinə baxmayaraq, bu dövrdə ondan kütləvi şəkildə istifadə və istehsal olunmamışdır. Bəzi naxışlar birbaşa saxsı üzərindən çəkilsə də, böyük əksəriyyəti anqob üzərindən çəkilən nümunələrdir. Naxış birbaşa saxsı üzərindən çəkilən şirli keramika nümunələri azlıq təşkil edir. Hətta Azərbaycan ərazisindən bu dövrə aid cizma naxışlı şirli keramika nümunələrinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti yaşıl şirli keramikalardır (Əhmədov, Q, 1979). Naxçıvan ərazisində aşkar olunan bu tip keramika məhsulları öz oxşarlarını Şəmkir şirli keramika nümunələrində tapır.

ANQOB ÜZƏRİNDƏN BOYASIZ CIZMA VƏ OYMA NAXIŞLI KERAMİKA.

XI-XIII əsrlərdə artıq cizma naxışlar mürəkkəbləşmiş, hətta bəzi nümunələrdə bütün səth boyu tətbiq edilmişdir. Bu dövrlərə aid edilən oyma naxışlı şirli keramika məmulatı ağ fon üzərindən tətbiq edilən həndəsi və nəbati ornamentlə naxışlanmış, rəngsiz şirlə örtülmüşdür. Bəzi nümunələrində mis oksidinin töküntülərinə də rast gəlmək olar. Tətbiq edilən qraffito naxış digər rənglərə görə rəngsiz şir altından daha mükəmməl və dəqiq görünür. Nəbati və həndəsi ornamentlərdən istifadə edilərək qoşa düz və ziq-zaq cızıqlar (şəkil 1.5), ağac və gül təsvirləri çəkilməmişdir (şəkil 1.1). Bu növ qabların çoxluğu və qablarda baş verən istehsal nöqsanları onların məhz yerli istehsalat olduğundan xəbər verir. Bundan başqa Xaraba-Gilan ərazisində bu növ keramikaların aşkar olunduğu təbəqədən məhz Eldənizlər dövrünə aid sikkələrin də olması belə naxışlı keramikaların bu dövrlərdə istehsalından xəbər verir. Bu nümunələrdən Naxçıvanın orta əsr yaşayış yerlərinin demək olar ki, hər birindən, xüsusən də Xaraba-Gilan ərazisindən çox miqdarda aşkar olunmuşdur (Ибрагимов, Б, 2000).

Şəkil 1. Anqob üzərindən rəngsiz cızma və oyma naxış.
Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi. (1. İnv. A-3596), (4. İnv. A-6140), (5. İnv. A-3732).

ANQOB ÜZƏRİNDƏN İSLİMİ NAXIŞ.

İslimi tipli naxışlar müxtəlif sözlərlə ifadə edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda Azərbaycanda, Orta Asiyada, Türkiyədə (islimi), İranda, Əfqanıstanda (eslimi), Hindistan və Pakistanda (selimi, eslimxatay), Qərbi Avropa və Amerikada (arabesk) dekorativ-tətbiqi sənətin bütün sahələrində istifadə olunan bir naxış motividir (Керимов, Л, 1983). Onun yarpağabənzər bir və ya iki qanadlı naxış elementləri var. Sadə və mürəkkəb olmaqla bir neçə növə malikdir. 1. Sadə islimi, 2. Qanadlı islimi, 3. Haçalı islimi, 4. Hörmə islimi, 5. Butalı islimi, 6. İslimibəndlik (Керимов, Л, 1983). Naxçıvan ərazisindən aşkar olunan bu tip qablar əsas etibarilə XI əsrdən sonrakı dövrlərə aid edilir. Bu naxışların bənzərlərinə Beyləqan, Şəmkir (Достиев, Т, 2017), (şəkil 12), Şabran və İran ərazisində rast gəlinir. Aşkar olunan nümunələrdən birində qabın kənarından iki qoşa xətt arasında tor şəklində cızıqlar atılmış və bu haşiyənin ortası islimi naxışları ilə bəzədilmişdir (şəkil 2.1), digər nümunədə isə islimi naxış dairəvi bir xətt ortasında həkk olunmuşdur (şəkil 2.2).

ANQOB ÜZƏRİNDƏN ŞAMPLEV NAXIŞ.

Şamplev tipli naxış motivində qab bişirilməzdən əvvəl anqob çəkilir və dekorasiya anqob üzərindən həkk olunurdu. Daha sonra naxışlanmamış yerlər oyulub götürülür, üzərindən şəffaf

Şəkil 2. Anqob üzərindən islimi naxış.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi. (1. İnv. A-361), (2. İnv. A-5791)

rəngsiz şir çəkiliydi. Bu oyulma ya bütün səthə tətbiq olunurdu, ya da tətbiq edilən naxışın ətrafı müəyyən qədər haşiyələnir və oyulurdu. Bu zaman oyulmuş tərəf daha tünd, anqoblu tərəf isə biraz açıq fonda görünürdü. Bu nümunələrə Naxçıvan ərazisində kasa tipli qablarda və forma verməyən qırıqlarda təsadüf edilir (şəkil 3.1). Bəzi nümunələrində yaşıl rəngin töküntülərindən də istifadə olunmuşdur. Naxışlarla üst-üstə düşməsə də, görünüşdə əməlli fərqlər yaratmışdır (şəkil 3.2), (şəkil 3.3), (şəkil 3.4). T.İ.Makarova “şamplev” texnikasını qraffito texnikasının məntiqi yekunu adlandırır. A.L.Yakobsonun fikrincə isə, şamplev texnikası ilə böyük dizaynli keramika XI əsrdə, kiçik dizaynli keramika isə XII-XIII əsrin əvvəllərində istehsal edilmişdir. Bu dizaynli keramikadan 11 ədəd Naxçıvanın Xaraba- Gilan ərazisindən aşkar olunmuşdur (Ибрагимов, Б, 2000). Naxçıvanda şamplev tipli naxış motivlərinin dövrləşdirilməsi məhz Xaraba-Gilan ərazisindən aşkar olunan numizatik materiallar (Eldəniz sikkələri) əsasında aparılır. Onların oturacaqları alçaq halqavari formada, divarları nisbətən düz və geniş olmuşdur. Adıçəkilən dövrlərə aid şamplev tipli naxış motivləri Azərbaycanın digər bölgələrindən də aşkar edilmişdir (Достиев, Т, 2017), (şəkil 12).

Şəkil 3. Anqob üzərindən şamplev naxış.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi. (1. İnv. A-12846), (2. İnv. A-5846), (3. İnv. A-3718), (4. İnv. A-5812).

ANQOB ÜZƏRİNDƏN MONOXROM BOYA NAXIŞLI CIZMA VƏ OYMA.

Bu tip keramikalar az sayda olsa da, yaşıl və mavi boyalarla təmsil olunur. Az sayda nümunələrlə təmsil olunan ağ fon üzərindən yaşıl naxış rəngin töküntüləri kimi vurulmuşdur. Cizma naxışın sadəcə bir neçə yerini əhatə etmiş və demək olar ki, naxışları izləməmişdir. Kasalardan birinin kənara qatlanmış ağız hissəsinə vurulduğu halda (şəkil 4.1), digər kasanın ortasına biraz tünd şəkildə vurulmuşdur (şəkil 4.2). Digər nümunələrə görə mavi boya naxışlı keramikalar az sayda əldə olunmuşdur. Bəzi nümunələrdə mavi boya naxışları mükəmməl şəkildə izləsə də (şəkil 4.3), digər nümunələrdə ya tam şəkildə izləməmiş, ya da demək olar ki, cizma ətrafında və ya daxilində nöqtələr şəklində (şəkil 4.4) görünmüşdür.

Şəkil 4. Anqob üzərindən monoxrom boya naxışlı cizma və oyma.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi. (1. İnv. A-1458) (2. İnv. A-1150) (3. İnv. A-5823), (4. İnv. YF-11681).

ANQOB ÜZƏRİNDƏN POLİXROM BOYA NAXIŞLI CIZMA VƏ OYMA.

Bu nümunələrin bir qismi bənövşəyi və mavi boyalı keramikalarla təmsil olunur. Bu növ naxış motivində ağ anqob üzərindən naxış çəkiləcək yerlərə bənövşəyi və mavi boya vurulur, sonra bu yerlər oyulur və üzərindən şəffaf şir vurulurdu. Bu tip qablardan Naxçıvan ərazisində kifayət qədər aşkar olumuşdur. Xaraba-Gilan ərazisindən XII-XIII əsrlərə aid təbəqələrdən belə naxışlı

qablardan 16 ədəd aşkar olunmuşdur. Naxçıvan ərazisində aşkar olunan bu tip keramikalarda əsasən həndəsi, nəbati (şəkil 6.2), nadirən də olsa quş (şəkil 6.3) və heyvan təsvirlərindən də istifadə olunmuşdur. Bəzilərinə rənglər naxış motivləri ilə tam üst-üstə düşməmiş, xətlərdən kənara daşmışdır (şəkil 6.1). qabların üzərini ağ fonda metal oksidlərindən alınmış müxtəlif rənglərdə – yaşıl (xrom), bənövşəyi (manqan), sarı (oxra), qəhvəyi, mavi (kobalt) və qara (manqan və dəmirin qarışığı) füsunkar naxışlar bəzəyirdi. Onlar bənövşəyi, yaşıl naxışlı, mavi, qara naxışlı və bənövşəyi, qəhvəyi, yaşıl naxışlı qablarla təmsil olunurlar. Nümunələrdə dairə (şəkil 7.1), (şəkil 7.3), (şəkil 7.6), düz xətt (şəkil 7.2), romb (şəkil 7.5), üçbucaq kimi həndəsi elementlər üstünlük təşkil edir. Bu cür qabların bənzərlərinə Naxçıvanın (Xaraba-Gilan, Köhnə Qala (şəkil 7.4) və Azərbaycanın digər bölgələrində (Beyləqan, Şəmkir (Достиев, Т, 2017), (şəkil 10) və Ani şəhər yerində (Шелковников, Б, 1957) də rast gəlinmişdir. Ani şəhər yerində aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunan qabların hansı təbəqəyə aid olması bilinməsə də, nümunələr Dmanisi keramika nümunələrinin oxşarlıqlarına əsasən dövrləşdirilmiş və XII-XIII əsrlərə aid edilmişdir. Bu tip qabların və naxış motivlərinin digər bənzərlərinə Tiflis və Dərbənd kimi şəhərlərdə rast gəlinərsə də, ərazidən aşkar olunan nümunələrin Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz nümunələri ilə qarşılaşdırılması zamanı gəlinən nəticəyə əsasən Naxçıvan şirli keramika nümunələri daha çox İran ərazisindən aşkarlanan nümunələrlə bənzərlik təşkil edir (Wilkinson, C, 1897:- Вактурская, Н, 1959:- Пугаченкова, Г, 1950).

Şəkil 6. Anqob üzərindən bənövşəyi və mavi naxış. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi. Muxtar respublika ərazisindən aşkar olunan bəzi şirli keramika nümunələrində

NƏTİCƏ

IX əsr Naxçıvanda şirli keramikanın ən yüksək inkişaf etdiyi dövrlərin başlanğıcı kimi götürülür. Şirli keramikanın məhz bu dövrlərdə yüksək həddə çatması onun bədii tərtibatından, yüksək zövqlə hazırlanmasından, rəngindən, naxış və bəzək motivindən irəli gəlirdi. Bununla bərabər, Naxçıvanın orta əsr yaşayış yerlərindən bu dövrə aid aşkar olunan şirli keramika məhsullarının çoxluğu bunu sübut edir. Eyni zamanda ərazidən aşkar olunan şirli qab nümunələri arasında şirləmədə (ləkələr, çatlar, yarım şirləmə, bəzi yerlərin az, bəzi yerlərin həddindən artıq qalın olması, ağaran üst təbəqə) naxışlamada (solğunluq, ayrılık, bir-birini izləməyən naxışlar, naxışlarda qırılmalar) və formaya salınmasında (həddindən artıq əyilmələr, ağıza doğru bəzi yerlərin daralması, bütöv olmasına baxmayaraq heç bir forma verməməsi) istehsal qüsurlu qabların olması da yerli istehsalatdan xəbər verir. Naxçıvan ustaları saxsı qablar hazırlanan emalatxanalarda əraziyə xas olan məmulatlar hazırlamaqla yanaşı, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq üslublarından da istifadə etmişlər. IX-XIII əsr Naxçıvan şirli keramikası əsas etibarilə quruluşu, rəngi, naxış motivi, həmin abidədən aşkar olunan numizmatik materialları, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz bənzərləri ilə əlaqədar dövrləşdirilmişdir.

Naxçıvanda bu günə qədər aparılan qazıntılar zamanı arxeoloji kəşflər nəticəsində üzə çıxarılan, fondlarda və muzeylərdə qorunub saxlanılan saysız-hesabsız şirli keramika nümunələrinin istehsal texnologiyası, rəngi, naxış motivləri, yayılma sahələri, Azərbaycanın iqtisadi və mədəni əlaqələrində rolu araşdırılmışdır. Naxçıvan şirli keramika istehsalında çəhrayı gil üstünlük təşkil edir. Lakin, nümunələrdə boz və qırmızı rənglərə də rast gəlinir. Forma və üslub xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə,

sadə, funksional formalar, qalın və davamlı divarlar, təbii saxsı qabların üstünlük təşkil etməsi aydın şəkildə fərqlənir.

Naxış motivlərində həndəsi və nəbati motivlər qabarıq görünür, bəzi hallarda heyvan fiqurlarından (quş, keçi, balıq) da istifadə olunur. Tədqiq olunan şirli keramika nümunələrinin demək olar ki, əksəriyyəti birqat şüşələmə, rəsm və rəngləmə üsullarından istifadə etməklə istehsal edilmişdir. Funksional xüsusiyyətlərinə görə qabların əksəriyyəti məişətdə istifadə olunan məişət əşyaları idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndi R. (1976). Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. İşıq.
2. Əhmədov Q.M. (1979). Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı.
3. Muradov V.A. (2017). Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-X əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm.
4. Ибрагимов Б.И. (2000). Средневековый город Киран. Москва.
5. Достиев Т.М. (2017). Поливная керамика средневекового города Шамкир. Поливная Керамика Средиземноморья и причерноморья X-XVIII вв. (Том II). Кишинев.
6. Wilkinson C. K. (1897). Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period.
7. Шелковников Б.А. (1957). Поливная керамика из раскопок города Ани. Ереван.
8. Вактурская Н.Н. (1959). Классификация средневековой керамика Хорезма (IX- XVII вв).
9. Пугаченкова Г.А. (1950). Самаркандская керамика XV в. Ташкент.
10. Керимов, Л. (1983). Азербайджанский ковер (Том II). Гянджлик.

SUMMARY

NAKHCHIVAN'S TRANSPARENT COLORLESS GLAZED CERAMICS WITH ENGRAVED AND CARVED PATTERNS MOTİFS (9TH-13TH CENTURİES)

Aysel Ismayilova

The article examines and includes ceramics with colorless transparent underglaze engraving patterns from the 9th-13th century glazed ceramics of Nakhchivan, their Middle Eastern and South Caucasian counterparts, patterns and decorative motifs, and involves research. As in Azerbaijan, the development of glazed ceramics in Nakhchivan began in the 9th century and went through a great development until the 13th century. As a result of research, it has been found that these types of ceramics are common in Nakhchivan with unpainted, monochrome and polychrome paint-patterned ceramic samples over angob, and similar ones are observed in the Middle East and South Caucasus region. The differences in both the painting and the patterns and decorative motifs indicate that they are the product of the imagination of local craftsmen.

The article also discusses the emergence, development, rules and types of scratch and carving motifs. In the early periods, simple technology became more complex from time to time, and simple methods of painting were replaced by monochrome and polychrome paints. Although green, blue, purple, brown and yellow colors sometimes follow scratch patterns in a magnificent way in painting, in some examples scattered, scattered and out-of-pattern patterns are found.

Keywords: *Nakhchivan, glazed ceramics, monochrome painted ceramics, polychrome painted ceramics, Middle East, South Caucasus*

PEZİOME

НАХЧЫВАНСКАЯ КЕРАМИКА С ГАВИРОВАННЫМИ И РЕЗНЫМИ УЗОРАМИ ИЗ ПРОЗРАЧНОЙ ГЛАЗУРИ (IX-XIII ВВ.)

Айсель Исмаилова

В статье были рассмотрены и привлечены к исследованию керамика с бесцветным прозрачным рисунком под глазурью из образцов глазурованной керамики Нахчывана IX-XIII веков, их ближневосточные и южнокавказские аналоги, узоры и орнаментальные мотивы.

Как и в Азербайджане, развитие глазурованной керамики в Нахчыване началось в IX веке и достигло значительного развития к XIII веку. В результате исследований, было обнаружено, что этот тип керамики вместе с образцами неокрашенной, монокромной и полихромной керамики на ангобе распространяется в Нахчыване, а их аналоги прослеживаются в регионе Ближнего Востока и Южного Кавказа. Различия как в росписи, так и в узорах и декоративных мотивах указывают на то, что они являются плодом воображения местных мастеров.

В статье также рассматриваются возникновение, развитие, правила и виды процарапывания и резьбы. В ранние периоды простая техника постепенно усложнялась, а на смену простым приёмам росписи пришли монокромные и полихромные краски. Хотя зелёный, синий, фиолетовый, коричневый и жёлтый цвета порой великолепно следуют процарапыванию, в некоторых образцах встречаются разрозненные, разрозненные и несоответствующие шаблону узоры.

Ключевые слова: *Нахчыван, глазурованная керамика, монокромная расписная керамика, полихромная расписная керамика, Ближний Восток, Южный Кавказ.*